

RAADSELEN VAN DE MAATSCHAPPIJ
Honderd jaar sociologie in Nederland

Colofon

© Nederlandse Sociologische Vereniging/ Tijdschrift
voor Sociale Vraagstukken/Uitgeverij Van Gennep

Vormgeving en opmaak binnenwerk: Jaap Swart

Vormgeving omslag: Machteld Hardick

Drukwerk: Wilco Amersfoort

ISBN 9789461645746

NUR 740

RAADSELEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

Honderd jaar sociologie in Nederland

**ONDER REDACTIE VAN JURRE VAN DEN BERG, MARCEL HAM, RIE BOSMAN
EN GODFRIED ENGBERSEN**

Uitgeverij Van Genneep

INHOUD

HOOFDSTUK 1

Inleiding 11

Honderd jaar academische sociologie in Nederland

DE REDACTIE: JURRE VAN DEN BERG, MARCEL HAM, RIE BOSMAN EN GODFRIED ENGBERSEN

MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIES (1)

HOOFDSTUK 2

Van fabrieksarbeider tot zzp'er 15

De veranderende aard en betekenis van werk

RUDI WIELERS

HOOFDSTUK 3

In de schaduw van de secularisering 33

Over godsdienstsociologie, spiritualiteit en romantiek

DICK HOUTMAN

HOOFDSTUK 4

Zorgen over de verzorgingsstaat 49

Er was eens...

PAUL SCHNABEL

HOOFDSTUK 5

Van sprint naar marathon 67

De inhaalslag van vrouwen

TANJA VAN DER LIPPE EN ANNE-RIGT POORTMAN

INTERMEZZO (1)

HOOFDSTUK 6

Een eeuw sociologie als leervak 79

Een voldragen discipline

ABRAM DE SWAAN

MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIES (2)

HOOFDSTUK 7

Van wij naar ik 95

De individualisering van de samenleving

PEER SCHEEPERS EN INGE SIEBEN

HOOFDSTUK 8

Van pacificatie naar polarisatie 111

Sociaal-culturele scheidslijnen en politiek in naoorlogs Nederland

WILLEM DE KOSTER, ROY KEMMERS, KJELL NOORDZIJ EN JEROEN VAN DER WAAL

HOOFDSTUK 9

De vergrijzing van de samenleving 127

Implicaties voor solidariteit tussen generaties

MARJOLEIN BROESE VAN GROENOU EN ELLEN VERBAKEL

HOOFDSTUK 10

Van techtopia naar sociologische nuance en vooruitgang 141

De digitalisering van de samenleving

BAS HOFSTRA

INTERMEZZO (2)

HOOFDSTUK 11

Socioloog als beroep 159

Over de beroepspraktijk van sociologen in Nederland

ARIE GLEBBEEK

MAATSCHAPPELIJKE KWESTIES

HOOFDSTUK 12

We maken een kringetje 183

Kansenongelijkheid in de Nederlandse onderwijssociologie

THIJS BOL EN SARA GEVEN

HOOFDSTUK 13

Migratie als maatschappelijke splijtstof 199

Al decennia een actueel onderwerp

MARCEL LUBBERS EN HELGA DE VALK

HOOFDSTUK 14

Sociologische duurzaamheid 219

Opgaven voor onderzoek

ANKE BRONS, HILJE VAN DER HORST, YOLIE MICHIELSEN, BARBARA VAN MIERLO
EN SIGRID WERTHEIM-HECK

HOOFDSTUK 15

Afwezig bij rampen 239

Pleidooi voor een sociologie van de veerkracht

RAFAEL WITTEK

HOOFDSTUK 16

De jeugd van tegenwoordig 255

Moeten we ons zorgen maken over een autoritaire terugslag onder jongeren?

QUITA MUIS EN TIM REESKENS

INTERMEZZO (2)

HOOFDSTUK 17

Een kleine galerij van sociologische publieksboeken 269

ARIE GLEBBEEK, RIE BOSMAN EN PETER VAN LAARHOVEN

DIALOGEN

HOOFDSTUK 18

Dialogoog: identiteit 295

'Het zelfbeeld in Nederland is: we zijn progressief en liberaal en vooral goed bezig'

Met Halleh Ghorashi en Jan Willem Duyvendak

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

HOOFDSTUK 19

Dialogoog: stad en land 309

'Oost-Groningen heeft veel gemeen met Rotterdam-Zuid'

Met Bettina Bock en Jan Rath

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

HOOFDSTUK 20

Dialoog: de staat en de rol van de sociologie 321

‘Er is geen cijfer dat zichzelf vertelt’

Met Monique Kremer, Frank van Tubergen en Mark van Ostaïjen

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

HOOFDSTUK 21

Epiloog 333

Sociologie in een zeewaardige kist

GODFRIED ENGBERSEN

Inleiding

Honderd jaar academische sociologie in Nederland

DE REDACTIE: JURRE VAN DEN BERG, MARCEL HAM, RIE BOSMAN EN GODFRIED ENGBERSEN

De benoeming van Willem Adriaan Bonger (1876-1940) tot gewoon hoogleraar in de Sociologie en de Criminologie aan de Universiteit van Amsterdam in 1922 – nu een eeuw geleden – kan beschouwd worden als de geboorte van de academische sociologie in Nederland. Natuurlijk is die markering arbitrair. Zo wees Bart van Heerikhuizen (2007) erop dat S.R. Steinmetz al in 1895 pleitte voor de invoering van sociologie als leervak aan de universiteit. En eind negentiende eeuw volgden rechtenstudenten al colleges van H.P.G. Quack, die voordrachten hield over onderwerpen als *Bouw en Samenstel der Maatschappij*. Bonger zelf noemde de Amsterdamse hoogleraar jonkheer Jeronimo de Bosch Kemper – auteur van onder andere *Inleiding tot de wetenschap der Zamenleving* (1860) – de vader van de Nederlandse sociologie.

Maar sociologen weten: ergens moet je een grens trekken. Formele posities geven daartoe een onverdachte aanleiding. Bonger was in 1936 bovendien ook de oprichter van de Nederlandsche Sociologische Vereniging (NSV). In zijn oratie *Over de evolutie der moraliteit* schetst Bonger de wegen ‘waarlangs de mensheid tot een morele vooruitgang kan komen’. In het artikel ter gelegenheid van de oprichting van de NSV constateerde hij: ‘De kennis van de maatschappij is inderdaad in de 19e en 20e eeuw op enorme wijze toegenomen. Wie anders zegt, weet niet hoe er gearbeid en gezwoegd is door talrijke toegewijde werkers, die ieder iets, hoe weinig meestal ook, hebben onthuld van de raadselen, die de maatschappij stelt.’

Hoeveel meer van die raadselen hebben sociologen honderd jaar later onthuld? De discipline maakte in de loop van de afgelopen honderd jaar een sterke professionalisering en verwetenschappelijking door, zowel in de methoden als in de wetenschapsopvatting. In Bongers aanzet brandde nog een ambitie tot synthese. Inmiddels moeten we vaststellen dat in sociologisch onderzoek sprake is geweest van een hoge mate van specialisatie.

In deze jubileumbundel, tevens het jaarboek van het *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, nemen we daarom aan de hand van een serie thematische essays en beschouwende dialogen de opbrengsten van honderd jaar sociologie in Nederland onder de loep. We vroegen sociologen van diverse generaties en verschillende Nederlandse sociologieafdelingen en -instituten zich over hun specialisme te buigen en de balans op te maken: wat is het voortschrijdend inzicht?

Bonger wilde zich met de NSV verre houden van wat hij 'de problemen der toegepaste sociologie' noemde. Tegenwoordig lijkt de vraag hoe sociologische inzichten kunnen bijdragen aan beter begrip van de samenleving, aan goed functionerende instituties, effectieve interventies en aan een grotere sociale welvaart juist pregnanter dan ooit. Daarom vroegen we de aangezochte auteurs ook in te gaan op de vraag wat op hun specifieke terrein de maatschappelijke impact van de sociologie is geweest.

Daarbij maken we een onderscheid tussen voortschrijdende maatschappelijke transformaties en actuele maatschappelijke vraagstukken. Individualisering, secularisering, vergrijzing, sociaal-culturele segregatie, de veranderde vorm en betekenis van werk, de emancipatie van vrouwen, de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en de digitalisering hebben de Nederlandse samenleving fundamenteel veranderd. Tegelijkertijd zien we ons geconfronteerd met uitdagingen op het gebied van migratie, crisiscoördinatie, klimaat en duurzaamheid, onderwijsongelijkheid en een vermeende conservatieve omwenteling. Hebben sociologen zich laten kennen, en met welke antwoorden kwamen en komen zij? En welke toekomst zien de auteurs op hun terrein?

Er is in deze bundel ook ruimte voor een pas op de plaats. In een drietal dialogen gaat het om meer doorsnijdende onderwerpen waarover we sociologen met elkaar in gesprek brachten: de verhouding tussen de stad en het platteland, identiteit, en de staat en de rol van de sociologie. Want enige zelfreflectie is onvermijdelijk. Bonger vroeg het zich in 1936 al af: 'Waarom hebben de maatschappelijke wetenschappen zo weinig invloed? Een probleem, waarover wij in deze vereniging misschien ook nog wel eens van gedachten zullen wisselen.'

Jurre van den Berg is journalist bij de Volkskrant en redacteur van Sociale Vraagstukken. Marcel Ham is hoofdredacteur van Sociale Vraagstukken. Rie Bosman was als docent onderwijssociologie en bestuurssecretaris ICS verbonden aan Sociologie RUG. Zij is secretaris van het bestuur van de Nederlandse Sociologische Vereniging. Godfried Engbersen is hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIES (1)

HOOFDSTUK 2

Van fabrieksarbeider tot zzp'er

De veranderende aard en betekenis van werk

RUDI WIELERS

In de klassieke sociologie participeren mensen in de samenleving primair door arbeid. De analyses van Marx, Weber en Durkheim werden geïnspireerd door grote veranderingen in de arbeidsdeling. In de Nederlandse sociologie is arbeid, vanuit de oorspronkelijk sterk sociografische traditie, niet meteen een echt onderzoeksthema. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is er weinig sociologisch onderzoek gedaan naar arbeid. Niettemin waren de eerste Nederlandse sociologen zich zeer bewust van de centrale positie van arbeid in de samenleving. Zo is bijvoorbeeld Bongers oratie van 1922, die nu wordt gezien als het beginpunt van de Nederlandse academische sociologie, een toespraak vol hoop op oplossing van 'het sociale vraagstuk'. Ik zal Bongers droom over de betekenis van werk expliciteren en de ontwikkeling sindsdien volgen, om uit te komen bij de betekenis die arbeid heeft in onze tijd. En dat tegen de achtergrond van de ontwikkeling van het arbeidssociologisch onderzoek in Nederland.

Uit de armoedecultuur

Het sociale vraagstuk was de armoedecultuur die was ontstaan als gevolg van de invoering van een industriële productiewijze. De industrialisering had geleid tot een grote vraag naar goedkope arbeid. Lage lonen, lange werkdagen, werkonzekerheid en slechte arbeidsomstandigheden lagen ten grondslag aan een veelvoud van sociale problemen: armoede, sociale ontwrichting, drankmisbruik en criminaliteit. In de

armoedecultuur was werken overleven. De problemen cumuleerden in gebieden waar in korte tijd de arbeidsbevolking snel was toegenomen. De mensen die in die armoedecultuur leefden, waren weinig productieve, slecht gemotiveerde arbeidskrachten. Ze waren ongezond, hadden een korte levensverwachting. Ze dronken veel, waren vaak afwezig en licht ontvlambaar, zeker ook in de richting van hun bazen.

Bonger betoogt in zijn oratie dat het sociale vraagstuk op weg was opgelost te worden. Zijn optimisme was gebaseerd op de voortgaande ontwikkeling van wetgeving om het sociale vraagstuk aan te pakken: 'De ontwikkelingsgang wijst ten duidelijkste op een steeds verdergaan-de organisatie in de maatschappij.' De sociaaldemocraat Bongers was er, net als Marx, van overtuigd dat het mogelijk was veel misstanden door arbeidswetgeving weg te nemen of te reduceren. Cruciaal – ook in de ogen van Marx – was de reductie van de lengte van de arbeidsdag tot acht uur, om de arbeider voldoende gelegenheid te geven zich te ontspannen en zijn arbeidskracht te herstellen. Enkele jaren voor Bongers oratie, in 1919, was de Arbeidswet ingevoerd, die een maximaal achturige werkdag en een vijfenveertigurige werkweek voorschreef. De verwachting was dat deze verkorting van de arbeidsdag een grote stap zou zijn in de verdere verbetering van de leefomstandigheden van de arbeiders.

'Daardoor moet eens de zedelijke vooruitgang komen', zo vervolgt Bongers (1922, p. 49). In tegenstelling tot Marx, hield voor socioloog Bongers het verhaal niet op bij de wetgeving, maar ging het ook over de zedelijke verheffing van de arbeiders. Daarvoor is deelname aan betaalde arbeid cruciaal: 'De grote zedelijke betekenis van de arbeid behoeft geen betoog. Zij die er niet geregeld aan deelnemen, gaan onafwendbaar zedelijk achteruit: wie niet bijdraagt tot het in stand houden der maatschappij, wordt omgekeerd niet meer door haar gedragen, komt geïsoleerd te staan' (Bongers 1928, p. 88). Het geregeld en gedisciplineerd verrichten van arbeid was de basis van de 'gezonde' samenleving. Zonder zou de samenleving 'sociaal-pathologische' verschijnselen gaan vertonen: armoede, prostitutie, drankmisbruik, criminaliteit,

zelfdoding. Bongers eigen onderzoek was gericht op deze verschijnselen. Voor de bestrijding ervan was een goede organisatie van de arbeid nodig, omdat die zou leiden tot ‘zedelijke verheffing’. De kern van de zedelijke verheffing was – naar Weber – een stevig arbeidsethos: de morele en praktische steun aan de opvatting dat werken een plicht is.

Het arbeidsethos was een groot thema in de jonge Nederlandse sociologie. Het was niet alleen een gewenste uitkomst van het sociale vraagstuk, maar gaf het vak ook theoretische verdieping. Het begrip relateerde aan het werk van Max Weber, dat in de jaren dertig in Nederland werd ontdekt en steeds serieuzer werd bestudeerd. Webers werk resoneert in dat van de meer theoretisch geïnteresseerde sociologen en sociaal-filosofen, zoals Plessner, Bouman en kort na de oorlog Beerling (1946). Weber werd voor Nederlandse sociologen de theoreticus bij uitstek. Zijn analyses van secularisering en bureaucratisering hadden grote invloed op het verder sterk empirisch georiënteerde sociologische onderzoeksveld.

In het interbellum begonnen ook werkgevers steeds meer de voordelen van geregelde en langdurige arbeidsrelaties te zien. Technologische vooruitgang leidde tot nieuwe producten die op voorraad geproduceerd konden worden. De fabrieken hadden niet langer een flexibele beroepsbevolking nodig, maar gedisciplineerde en geschoolde arbeidskrachten. Deze arbeiders moesten in gezonde omstandigheden kunnen leven. In de grote steden namen sociaaldemocratische wethouders het voortouw door de bouw van grote, nieuwe stadswijken met arbeiderswoningen. En ook bedrijven begonnen voorzieningen te ontwikkelen om de arbeiders en hun gezinnen aan zich te binden. Dat kon zover gaan dat voor de arbeiders ook een voetbalstadion en een schouwburg werden gebouwd. Begin jaren twintig, de tijd van Bongers oratie, was het elan voelbaar en begon de vooruitgang zichtbaar te worden.

Toen in de jaren dertig de arbeiders zich het arbeidsethos hadden eigen gemaakt, nam door de economische crisis de werkloosheid dramatisch toe. Werkloosheid betekende opnieuw bestaanonzekerheid en ontnam het leven structuur en betekenis. Het beleid deed er nog een

schepje bovenop. Minister-president Colijn vreesde dat de werkloosheid de arbeidsmoraal weer zou doen verslappen, en dat het beroep op bijstand uit de publieke middelen daardoor sterk zou toenemen. De stigmatiserende maatregelen van de overheid vergrootten de pijn. Achteraf bleek die werkloosheid slechts een intermezzo te zijn geweest: de nieuwe, geregelde arbeidsmoraal werd er niet door gebroken, misschien zelfs wel door verstevigd. De sociologen Blonk en Kruijt (1936) constateerden midden jaren dertig dat de kortere werkweek niet had geleid tot groot drankgebruik of meer mishandeling van de partner. Het ongeregelde gedrag van de arbeiders was verdwenen. Arbeiders lazen weliswaar nog steeds maar weinig boeken en ook in de huishouding deden ze niet veel, maar ze leidden nu wel een gereguleerd en deugdzaam leven, met hobby's als vissen, in de volkstuin werken, naar de radio luisteren of een sportwedstrijd bezoeken. Bongers optimisme was bewaarheid.

De weg naar emancipatie

Na de Tweede Wereldoorlog werd het arbeidsethos een belangrijk instrument in de opbouw en inrichting van de verzorgingsstaat. Mannen werden geacht betaalde arbeid te verrichten in de fabriek, op het land of in een kantoor en dienden door sociale afdrachten bij te dragen aan de opbouw van de verzorgingsstaat. Voor vrouwen lag de arbeidstaak in het huishouden, in het opvoeden van de kinderen. Het arbeidsethos was ingebed in een religieus of semi-religieus waardensysteem, waarin naast het werk ook de familie en de eigen geloofsgemeenschap werden gevierd. Werk was de bijdrage aan de samenleving en maakte de opbouw van de verzorgingsstaat mogelijk. Sociologen ondersteunden die opbouw met onderzoek en beleidsadviezen over de versterking van de normen en waarden die de verzorgingsstaatoopbouw mogelijk zouden maken (Gastelaars 1986; Jonker 1988).

De bijdrage van de sociologen kwam voort uit twijfel of een samenleving gebaseerd op een arbeidsethos dat arbeid primair als plicht definieerde wel een voldoende sterke basis was om een geseculariseerde,

bureaucratische samenleving vorm te geven. Sociologen als Banning (1946) en Bouman (1953), beiden hoogleraar Sociologie en verbonden met de nieuwe politieke elite, ventten de overtuiging uit dat arbeiders meer nodig hadden dan geregelde arbeid en een goed loon. De ontoverde samenleving bood arbeiders een te weinig betekenisvol leven. Ze vreesden destabilisatie; de arbeiders waren een aantrekkelijke prooi voor politiek extremisten, nazi's en communisten. Arbeiders hadden 'geestelijke voeding' nodig, ze moesten zich kunnen ontplooien. Arbeid en onderwijs zouden hun mogelijkheden moeten bieden om zich geestelijk te ontwikkelen, ze moesten kunnen doorstromen naar goede banen, en hun kinderen moesten 'gelijke kansen' krijgen. Er zou een eind moeten worden gemaakt aan de 'eentonige, geestdodende fabrieksarbeid', waarin het handelen wordt gedetermineerd door de machine. Zo kwamen individuele ontplooiingskansen naast de arbeidsplicht te staan en werd het realiseren daarvan een nieuwe maatschappelijke opgave.

Hier lag ook empirisch onderzoekswerk. In de oorlogstijd waren Nederlandse sociologen, in navolging van Amerikanen als Mayo, Roethlisberger en Dickson, onderzoek gaan doen in fabrieken (Buurma 1948; Ydo 1947). Aansluitend op de Amerikanen, oriënteerden ze zich op de *human relations*-beweging, het idee dat de belangrijkste reden om te werken sociaal was, dus dat arbeiders werkten voor de sociale contacten. Dit werd al snel aangevochten door de socioloog (en jezuïet) Kuylaars (1951), die betoogde dat 'geestelijke drainage' plaatsvond als gevolg van geestdodende arbeid. De Leidse hoogleraar Van Heek, telg uit een Twentse familie van textielfabrikanten, schreef over *Twee richtingen in de bedrijfssociologie* (1953): de *human relations*-benadering gebaseerd op Durkheim en Thomas enerzijds en die van de arbeidsinhoud, waaronder dus Kuylaars, anderzijds. Van Heek stelde vast dat de arbeider zelf niet bijzonder leek te lijden onder de 'geestelijke drainage'; hij was behoorlijk tevreden met een fatsoenlijk loon, wat kameraadschap en een redelijke behandeling.

Vervolgens begon het empirisch onderzoek zich meer te richten op de arbeidsmarkt en de arbeidsverhoudingen. Voor de arbeids-

markt ontwikkelde zich een specifiek Nederlandse onderzoekslijn, die begon met de bestudering van wervings- en recruiteringsproblemen van bedrijven (IJzerman 1959; Van Berkel 1965) en eindigde met een institutionele theorie van de arbeidsmarkt (Van Voorden 1975). Bij de arbeidsverhoudingen richtte de aandacht zich vooral op de rol van vakbonden in het arbeidsbestel, dat in die jaren werd getekend door de geleide loonpolitiek. Relatief lage lonen leidden ertoe dat het mogelijk was sociale voorzieningen op te bouwen. Eind jaren vijftig was de heersende opvatting dat de emancipatie van de arbeiders wel zo ongeveer voltooid was. De verzorgingsstaat was in aanbouw en de arbeidsbeweging was ingegroeid in het bestel (De Jong Edz. 1956). Deze opvatting werd begin jaren zestig een explosief thema binnen de Nederlandse sociologie, en zou het arbeidssociologisch onderzoek de jaren erna bepalen.

Arbeid als machtsrelatie

In 1961 schreef de Nijmeegse hoogleraar (en jezuïet) Hoefnagels na een discussiebijeenkomst van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) over de betekenis van Marx een vlammend betoog in de *Sociologische Gids*, onder de titel 'Nederland een sociaal paradijs?' De vraag stellen, was haar beantwoorden. Hoefnagels argumenteerde dat hij aan buitenlandse collega's niet kon uitleggen dat de arbeidsverhoudingen in Nederland op orde waren. In de geleide loonpolitiek waren de arbeiders beperkt in hun looneisen en hadden de vakbonden 'verraad aan hun roeping' gepleegd. Tegelijkertijd maakte het kapitaal grote, onbelaste winsten. Onder het vernis van harmonieuze verhoudingen zag Hoefnagels diepe conflicten, die niet openlijk besproken konden worden. Hoefnagels zette daarmee al vroeg de toon van de maatschappelijke discussie over arbeid in de jaren zestig en zeventig.

In de bloeiende 'tegencultuur' kregen arbeid en arbeidsethos radicaal andere waarderingen. De arbeidsverhouding was een ongelijke machtsverhouding en het arbeidsethos was dienstbetoon aan de heersende klasse. Het stond de ontplooiing van waarlijk creatieve mensen in de

weg (bijvoorbeeld Van Duyn 1967). Futurologische analyses, waaronder die van de socioloog Polak, voedden de verwachting dat een vrijetijdssamenleving binnen bereik lag. En die werd met vreugde begroet. De tegencultuur stond aan de basis van een culturele revolutie, waarin traditionele, op sociale plichten gebaseerde waarden plaatsmaakten voor zelfontplooiing (Gadourek 1982). Nieuwe generaties jongeren, beter opgeleid dan hun ouders, begonnen werk steeds meer te zien als een middel tot ontplooiing in plaats van als een plicht. Werk diende naast andere levensdoelen te staan en deze niet volledig te overheersen.

Met het vraagstuk van ongelijkheid hoog op de agenda veranderde ook het sociologisch onderzoek naar arbeid (Van Hoof 1977). Kritische arbeidssociologen richtten zich opnieuw op de arbeidsinhoud, nu onder de naam van de kwaliteit van de arbeid en niet meer vanuit het oogpunt van zingeving, maar vanuit ongelijkheid. De arbeidsrelatie werd geanalyseerd als een machtsrelatie, waarin de beheersing van de arbeidstaken van de werknemer door de werkgever werd afgekocht met onderhandelingen over loon en andere arbeidsvoorwaarden. Centraal in debat en onderzoek stond de these van Braverman (1974) dat de kwaliteit van de arbeid als gevolg van voortdurende opsplitsing van taken steeds verder was afgenomen. In Nederland ontwikkelde zich de arbeidsprocesbenadering, waarin de focus lag op de wijze waarop werkgevers door beheersing van de arbeidstaken ontplooiing van de arbeiders in de weg stonden. Het empirisch onderzoek liet zien dat er weliswaar sprake was een geleidelijke stijging van de kwaliteit van de arbeid, maar dat het opleidingsniveau van de werkenden nog veel sneller was gestegen; de kwaliteit van de arbeid bleef achter bij het opleidingsniveau van de werkenden (Huijgen 1989). De belangstelling voor de kwaliteit van de arbeid maakte deel uit van bredere aandacht voor ongelijkheid in het arbeidsbestel. Andere vormen van ongelijkheid die in de belangstelling kwamen te staan, waren die tussen vrouwen en mannen en tussen jongeren en ouderen. Er werden leefwerelden zichtbaar gemaakt, problemen in kaart gebracht en daarmee werd ook de aandacht van het beleid gevraagd.

Flexibilisering van de arbeidsmarkt

De economische crisis van het begin van de jaren tachtig, met een snelle en sterke stijging van de werkloosheid, maakte een eind aan de verwachting van de aanstaande komst van de vrijetijdssamenleving. De hoge, snelgroeiende werkloosheid leidde tot een groot financieeringsprobleem voor de verzorgingsstaat (WRR 1990). De nieuwe opvatting werd dat de voorzieningen van de verzorgingsstaat alleen overeind te houden waren met hoge participatie in betaald werk. Het beleid was erop gericht zoveel mogelijk banen te creëren. Betaald werk werd geherwaardeerd, niet als morele waarde of als bron van zingeving, maar als economische waarde – als middel om in het eigen levensonderhoud te voorzien en als bijdrage aan de instandhouding van de verzorgingsstaat. Tegen die achtergrond verschoof de aandacht van de arbeidssociologen van de arbeidsinhoud naar de arbeidsmarkt.

En daar was reden toe. In de jaren tachtig werd de arbeidsmarkt ingrijpend geherstructureerd. De crisis van de jaren tachtig betekende het einde van de dominantie van de industriële massaproductie. De afzetmarkten waren verzadigd geraakt. En bedrijven voelden de noodzaak om flexibeler te produceren. De nieuwe informatietechnologie en het grote aanbod van hoogopgeleide, relatief goedkope jongeren maakten dit ook mogelijk. Fabriekswerk werd afgebouwd en oudere werknemers vloeiden af, vooral via regelingen voor vervroegde uittreding of de WAO. Op de arbeidsmarkt nam na het Akkoord van Wassenaar (1982) het aantal nieuwe, flexibele contractvormen steeds verder toe en ook het aantal mensen dat op zo'n flexibel contract werkte. Het nieuwe werk was veelal in de dienstensector en moest ter plekke, vaak op spitstijden, worden verricht. De arbeidsmarktparticipatie van jongeren en vrouwen nam snel toe. Jongeren gingen naast hun studie in kleine banen in horeca en detailhandel werken. Vrouwen, uitgekeken op hun veroordeling tot aanrecht en luiers, begonnen vanaf de jaren zestig ook het recht te eisen op ontplooiing via beroepsarbeid en onderwijs. In een langzaam en gelei-

delijk, maar niet te stuiten proces gingen steeds meer vrouwen steeds langer naar school om steeds meer uren per week te werken (Tijdens 2006).

De ingrijpende herstructurering van de arbeidsmarkt werd begeleid door een golf van wetenschappelijk onderzoek. Leidend, ook in het sociaalwetenschappelijk onderzoek, was de neoklassieke economische theorie (Wielers & Schippers 1998). Deze theorie kende een hoge waarde toe aan betaald werk, maakte condities voor banengroei plausibel en benadrukte het belang en de mogelijkheden van flexibiliteit. De onderliggende waarden van de theorie pasten bij de beleidsdoelstellingen van de overheid. Onderzoek richtte zich sterk op beleidsproblemen op de arbeidsmarkt en werd vaak geïnitieerd vanuit de door de overheid gefinancierde Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA). Het onderzoek van de sociologen richtte zich met name op de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de veranderingen in de arbeidsparticipatie en de gevolgen voor de samenleving, zoals de balans tussen werk en privéleven (Wielers & Van der Lippe 2009). Tegen deze achtergrond namen Jacques van Hoof en Kees Vos het initiatief tot de oprichting van het *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, een interdisciplinair sociaalwetenschappelijk tijdschrift waarin bijdragen moesten verschijnen die vooral gericht waren op beleidsproblemen. In deze tijd verscheen ook het eerste Nederlandstalige handboek in de arbeidssociologie: *In het zweet uws aanschijns* van Albert Mok (1990).

Het beleid van vergroting van arbeidsparticipatie op basis van flexibilisering leidde tot een banenwonder, 'A Dutch miracle' (Visser & Hemerijck 1997). Midden jaren negentig bleek dat het aantal banen in Nederland enorm gegroeid was; vooral het aantal deeltijdbanen, naast andere flexibele banen. Nederland presenteerde zichzelf als een model van een moderne, flexibele economie, die gemakkelijk kon meebewegen met de snel voortgaande globalisering. Maar onder het banenwonder tekenden zich ook de breuklijnen af, die na de millenniumwisseling steeds duidelijker aan het licht kwamen: de onderver-

tegenwoordiging van vrouwen in hogere posities, de discriminatie van (kinderen van) migranten, de lage arbeidsmarktparticipatie van kortgeschoolden en het onzekere loopbaanperspectief van jongeren.

Precariteit als het nieuwe sociale vraagstuk

In onze tijd is deelname aan betaalde arbeid een noodzakelijke voorwaarde voor volwaardig burgerschap. Een volwaardig burger dient financieel op eigen benen te kunnen staan. Voor de meeste mensen betekent dit dat ze een inkomen uit arbeid moeten verwerven. De manier waarop aan die verantwoordelijkheid invulling wordt gegeven, verschilt echter sterk. Voor de meerderheid van de werkenden biedt werk goede mogelijkheden om zich te ontplooien. Veel Nederlanders vinden dat betaald werk nodig is voor de eigen persoonlijke ontwikkeling. Zij ervaren de vrijheid om zelf de werkzaamheden in te vullen (autonomie); in het werk hun vaardigheden en kennis te ontwikkelen (competenties); en ze voelen zich door het werk verbonden met collega's en cliënten. Nederlanders willen en verwachten dat hun werk 'leuk' is (Van Hoof et al. 2002), en dat is het vaak ook. CBS-cijfers laten zien dat bijna 60 procent van de werkende Nederlanders zich fit en sterk voelt tijdens het werk en op z'n minst enkele keren per week er helemaal in opgaat (Gielen 2022). Vooral zzp'ers zeggen vaak dat ze hun werk leuk vinden (Benz & Frey 2015).

De keerzijde van de grote betrokkenheid op het werk is de groei van welzijnsklachten. Het werk is inhoudelijk veeleisend, maar moet ook worden gecombineerd met andere levensdoelen, zoals de zorg voor kinderen of eigen ouders. De angst tekort te schieten, in het werk of in de zorg voor anderen, heeft de afgelopen decennia geleid tot een geleidelijke stijging van vermoeidheidsklachten (TNO 2020). Hierachter lijken onzekerheden en angsten schuil te gaan, de angst om niet aan de hoge productiviteitseisen te voldoen, de baan te verliezen of een promotie niet te krijgen. Tegelijkertijd wordt het risico van welzijnsklachten beperkt door een relatief ontspannen arbeidsethiek die het mogelijk maakt werk met andere levensdoelen te combineren. Nederlanders hebben invloed

op het aantal uren dat ze werken; op hun werktijden; op het al dan niet vanuit eigen huis werken; en op de momenten dat ze in en uit het arbeidsproces treden. Deze ontspannen arbeidsethiek leidt tot een hoge arbeidsparticipatie en beperkt de welzijnsklachten, die dus niettemin in het laatste decennium aanzienlijk zijn toegenomen (TNO 2020).

Voor een omvangrijke en groeiende minderheid van werkenden zijn de mogelijkheden tot zelfontplooiing in het werk nog steeds zeer beperkt (WRR 2020). De kern van de arbeidsmotivatie is nog steeds Bongers 'zedelijke plicht' om te werken. In vaak lastige omstandigheden, met veel onzekerheid en tegen een laag inkomen, werken schoonmakers, vrachtwagenchauffeurs en pakketbezorgers tegen de klok. Dit zijn vaak nieuwkomers op de arbeidsmarkt of mensen die het om de een of andere reden niet is gelukt zich een zeker toekomstperspectief te verwerven. Het lage loon, het belastende werk en het gebrek aan toekomstperspectief vormen een bron van stress en spanningen en leiden tot een vroeg afkalvende gezondheid. Deze problematiek dient zich aan als een nieuw sociaal vraagstuk. De risico's om in een precare arbeidsrelatie terecht te komen, zijn zeer ongelijk verdeeld, en dat leidt tot grote maatschappelijke tegenstellingen.

Sociologen hebben vanaf de jaren tachtig vaak gewezen op de neveneffecten van de toegenomen arbeidsparticipatie en flexibilisering van de arbeidsmarkt: de lastige balans tussen werk en privé, de slechte arbeidsvoorwaarden voor flexibele werkers en de uitsluiting van mensen met specifieke kenmerken. In deze analyses is het uitgangspunt dat de participatie op de arbeidsmarkt een bron van persoonlijk welzijn en een bijdrage aan de samenleving vormt, maar dat de kansen om die doelen te realiseren sterk verschilt tussen de werkenden. De analyses kenmerken zich door een focus op ongelijkheid. De arbeidsrelatie wordt nog maar zelden geanalyseerd als een machtsrelatie, en des te meer vanuit het perspectief dat de maatschappelijke positie van mensen sterk bepalend is voor de mate waarin ze in en door arbeid welzijn kunnen realiseren.

Kenmerkend voor het arbeidssociologisch onderzoek is bovendien het institutionele perspectief. Sociologen richten zich vaak op het

zichtbaar maken van de problemen die de bestaande instituties veroorzaken, zoals de gevolgen van flexibilisering van de arbeidsmarkt of de drempels voor arbeidsparticipatie. De onderliggende vraag is hoe de instituties zo ingericht kunnen worden dat het welzijn van de werkenden en de arbeidsparticipatie worden vergroot. Veel arbeids-sociologisch onderzoek wordt direct of indirect geïnspireerd door beleidsvragen. Beleidsvragen sturen het onderzoek, en onderzoeksresultaten leiden tot aanpassingen in het beleid. Iedere meer of minder ingrijpende bijsturing van het beleid wordt ondersteund door onder andere sociologisch onderzoek. De recente, grote institutionele veranderingen op de arbeidsmarkt, zoals de flexibilisering van de arbeidsrelaties, de verhoging van de pensioenleeftijd en de invoering van de Participatiewet, werden begeleid en ondersteund door en geëvalueerd met sociaalwetenschappelijk onderzoek. Uiteindelijk beslisten politici over het beleid, maar de inhoud van de discussie wordt sterk gestuurd door de resultaten van onderzoek.

De eigen identiteit van de arbeidssociologie

In de afgelopen eeuw is de aard en betekenis van werk in de Nederlandse samenleving sterk veranderd. Van een middel om in het levensonderhoud te voorzien en een geregeld leven op te bouwen, werd het voor steeds meer mensen een middel om zich te ontplooiën, een bron van welzijn en een bijdrage aan de samenleving. Voor een substantiële en groeiende minderheid van werkenden is het werk echter nog steeds primair een plicht. Ze werken niet om zich te ontplooiën, maar om inhoud en regelmaat aan het leven te geven en in het eigen levensonderhoud te voorzien.

De verandering in aard en betekenis van het werk is begeleid door wetenschappelijk onderzoek, waarbij dat van sociologen altijd een belangrijke plaats heeft ingenomen. In de loop van de eeuw is de hoeveelheid sociaalwetenschappelijk onderzoek sterk toegenomen, en zijn arbeidssociologisch onderzoek en beleid ook steeds meer verweven geraakt. Het sterk institutionele perspectief van de sociologie maakt

dat het vak openstaat voor beleidsvragen. Tegelijkertijd maakt sociologisch onderzoek problemen zichtbaar, kwesties die op de agenda's van de beleidsmakers terechtkomen. Door de verwevenheid tussen beleid en onderzoek ligt de nadruk in het onderzoek op actuele problemen, waardoor er relatief weinig aandacht is voor grotere theorieën of langetermijnontwikkelingen.

Ondanks de sterke verwevenheid met het beleid heeft de arbeidssociologie toch een eigen identiteit en een eigen domein behouden. Sociologen analyseren arbeid als bijdrage aan de samenleving én als bron van ongelijkheid. In de loop van de tijd heeft die ongelijkheid steeds andere vormen aangenomen. In Bongers tijd was er de echo van het ontbreken van een levensperspectief in de armoedecultuur; in de naoorlogse periode waren het de geringe mogelijkheden een zinvol leven te leiden bij fabrieksarbeid; in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw waren het de machtsverschillen tussen werkgevers en werknemers; en tegenwoordig is de aandacht gericht op ongelijke kansen op welzijn. Telkens komt terug en zal, zolang de arbeidssociologie bestaat, ook blijven terugkomen: het sociale vraagstuk – de ongelijkheid in levenskansen als gevolg van participatie in arbeid.

Met dank aan Arend Buitendam en Arie Glebbeek voor hun suggesties en commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.

Rudi Wielers is verbonden aan de vakgroep Sociologie, faculteit Gedrag- en Maatschappijwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en is redactiesecretaris van het Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken.

Literatuur

- Banning, W. (1946). *De dag van morgen*. Ploegsma.
 Beerling, R. F. (1946). *Protestantisme en kapitalisme. Max Weber in de kritiek*. Sociologisch Instituut, RUG.
 Benz, M. & Frey B. S. (2015). The value of doing what you like.

- Evidence from the self-employed in 23 countries. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 68, 445-455.
- Berkel, P. van (1965). *Spanningen op de arbeidsmarkt. Institutionele en sociaal-psychologische componenten in de structuur van een stedelijke arbeidsmarkt*. Boom.
- Blonk, A. & Kruijt, J. P. (1936). *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders*. Nutsboekerij.
- Bonger, W. A. (1922). Over de evolutie der moraliteit. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, op 12 juni 1922. In Bongers, W. A. (1950), *Verspreide geschriften, Deel 2* (p. 26-54). Arbeiderspers.
- Bonger, W. A. (1928). De onvolwaardige arbeidskrachten in haar sociologische betekenis. Rede, gehouden in oktober 1928. In Bongers, W. A. (1950), *Verspreide geschriften, Deel 2* (p. 81-96). Arbeiderspers.
- Bouman, P. J. (1953). *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk*. Van Gorcum.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital. The degradation of work in the twentieth century*. Monthly Review Press.
- Buurma, J. A. (1948). *Het personeel van Theodorus Niemeijer N.V. en N.V. Tabaksfabriek Franciscus Lieftinck. Een onderzoek naar het sociale leven het personeel van een middelgrote fabriek*. Wolters.
- Duyn, R. van (1967). *Het witte gevaar*. Meulenhoff.
- Gadourek, I. (1982). *Social change as redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the 'Seventies'*. Van Gorcum.
- Gastelaars, M. (1986). *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek 1925-1968*. SUA.
- Gielen, W. (2022). Bevlogenheid, innovatief werkgedrag en verbondenheid van werknemers. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 38(1), 62-76.
- Heek, F. van (1953). Twee richtingen in de bedrijfssociologie. *Mens en Maatschappij*, 28(1), 1-15.
- Hoefnagels, H. (1961). Nederland een sociaal paradijs? Poging tot een

sociologisch verantwoorde beoordeling onzer sociale verhoudingen.

Sociologische Gids, 8(6), 274-289.

Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland. Deel III. Bevolking in loondienst en de functiestructuur in 1977 en 1985*. OSA.

Hoof, J. van (1977). Arbeidsmarktonderzoek op een keerpunt. *Sociologische Gids*, 24, 5-33.

Hoof, J. van, Bruin, E., Schoemaker, M. & Vroom, A. (2002). *Werk(en) moet wel leuk zijn. Arbeidswensen van Nederlanders*. Van Gorcum.

Jong Edz., F. de (1956). *Om de plaats van de arbeid*. Arbeiderspers.

Jonker, E. (1988). *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en verzorgingsstaat*. Wolters-Noordhoff/Forsten.

Kuylaars, A. M. (1951). *Werk en leven van de industriële loonarbeider. Als object van een sociale ondernemingspolitiek*. Stenfert Kroese.

Mok, A. L. (1990). *In het zweet uws aanschijns. Inleiding in de arbeidssociologie*. Stenfert Kroese.

Tijdens, K. (2006). *Een wereld van verschil. Arbeidsparticipatie van vrouwen 1945-2005*. Oratie. Erasmus Universiteit Rotterdam. <https://repub.eur.nl/pub/7550>

TNO (2020). *Burn-out. Oorzaken, gevolgen en risicogroepen*. TNO.

Visser, J. & Hemerijck, A. (1997). 'A Dutch miracle'. *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*. Amsterdam University Press.

Voorden, W. van (1975). *Institutionalisering en arbeidsmarktbeleid*. Samsom.

Wielers, R. & Schippers, J. (1998). Labour market research: The supremacy of neoclassical economic theory. In Evers, G., Hees, B. van, Schippers, J. (eds.), *Work, organization and labour in Dutch society* (p. 37-62). *A state of the art of the research*. Kluwer.

Wielers, R. & Lippe, T. van der (2009). De Nederlandse arbeidssociologie 1984-2009: Vooruitgang in kennis en discussie over uitgangspunten. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 25(3), 275-289.

WRR (1990). *Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90*.

<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/1990/12/10/een-werkend-perspectief.-arbeidsparticipatie-in-de-jaren-90>

WRR (2020). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht.*

<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk>

IJzerman, Th. J. (1959). *Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening met betrekking tot de arbeidsvoorziening in de Twents-Achterhoekse textielindustrie.* Stenfert Kroese.

Ydo, M. G. (1947). *Plezier in het werk. Een statistisch vergelijkend onderzoek naar de mate van plezier in het werk bij het personeel van enige middelgrote, particuliere, industriële bedrijven in ons land.* Stenfert Kroese.

In de schaduw van de secularisering

Over godsdienstsociologie, spiritualiteit en romantiek

DICK HOUTMAN

‘This is the distinctively modern faculty, the ability to create an illusion which is known to be false but felt to be true’ – Colin Campbell

In samenhang met de leegloop van de christelijke kerken is de godsdienstsociologie in Nederland verregaand gemarginaliseerd en gefragmenteerd geraakt. Vanouds werd zij voornamelijk beoefend aan de confessionele universiteiten, vaak in nauwe samenhang met bloeiende theologische faculteiten. Aan de Vrije Universiteit Amsterdam was zij verbonden met de namen van Gerard Dekker en later Hijme Stoffels. Op initiatief van Ruud de Moor speelde de Katholieke Universiteit Brabant (inmiddels Tilburg University) vanaf het prille begin een belangrijke rol in de organisatie van de *European Values Study*, waarvoor de eerste dataverzameling plaatsvond in 1981. Deze periodieke dataverzameling leverde met Loek Halman als spin in het web sindsdien een gestage stroom godsdienstsociologisch surveyonderzoek op. Ook in Nijmegen, de tweede katholieke universiteit in Nederland, stond religie vanouds hoog op de onderzoeksagenda, en ook daar ging het vooral om surveyonderzoek. Na Osmund Schreuder, Bert Felling en Jan Peters werd dat onderzoek vooral verricht door Nan Dirk de Graaf (inmiddels Oxford) en Ariana Need (inmiddels Twente). Aan de niet-confessionele universiteiten werd de godsdienstsociologie vooral beoefend in Leiden, oorspronkelijk door Bert Laeyendecker, vervolgens door Meerten ter Borg en inmiddels door Markus Davidsen.

En natuurlijk moet ook het Sociaal en Cultureel Planbureau worden genoemd, waar Jos Becker en Joep de Hart met regelmaat studies over secularisering en religieuze verandering publiceerden.

De afgelopen decennia heeft de godsdienstsociologie echter flinke klappen te verduren gekregen, zoals godsdienstsociologen Kees de Groot en Erik Sengers (2016, p. 328-329) in een recente beschouwing vaststelden: '[...] de godsdienstsociologie [is] als specialisme binnen de academie [...] verdwenen, eigenlijk [...] meeverdwenen in het kielzog van de theologische faculteiten waar ze zo sterk mee verbonden was. En dat heeft er weer mee te maken dat ze te lang heeft vastgehouden aan de kerksociologie [...]' De tanende belangstelling van studentenzijde voor de theologie, zelf een evident gevolg van processen van secularisering, heeft inmiddels geleid tot de oprichting van interdisciplinaire afdelingen en onderzoeksprogramma's die (vaak onder vaandels als "religiestudies" of "theologie en religiestudies") theologisch onderzoek samenbrengen met antropologisch, sociologisch en psychologisch onderzoek naar religie. Er zijn in Nederland bijgevolg nog wel degelijk godsdienstsociologen werkzaam, maar zij zijn vaker niet dan wel verbonden aan afdelingen sociologie.'

Het verwijt van De Groot en Sengers dat de godsdienstsociologie haar lot in het verleden al te zeer heeft verbonden met dat van de theologie en de christelijke kerken, is niet nieuw. Het werd reeds ruim een halve eeuw geleden opgetekend door Thomas Luckmann, die er in zijn boek *The Invisible Religion* (1967) op wees hoezeer de godsdienstsociologie na het klassieke werk van Durkheim en Weber in het slop raakte, om pas na de Tweede Wereldoorlog weer tot leven te worden gewekt door de christelijke kerken. Dit laatste ging echter gepaard met een uitlevering aan '*the self-interpretations – and the ideology – of religious institutions*', waardoor de godsdienstsociologie degenereerde tot '*a rather narrowly conceived sociology of the churches*' (p. 26), '*(with its) problems [...] defined by the institutional interest of religious organizations*' (p. 21). Met haar kleingeestige vertrekpunt dat '*church and religion are identical*' kon zo'n beleidsgeoriënteerde kerksociologie

wat Luckmann betrof niet in de schaduw staan van de klassieke godsdienstsociologie, omdat *'it blinds itself to its most relevant problem'* (p. 27), namelijk de vraag naar de culturele betekenisstructuren waarmee mensen hun leven en wereld van zin en betekenis voorzien.

Hiermee is het hele verhaal over de Nederlandse godsdienstsociologie echter nog niet verteld, want juist de Nederlandse sociologische religieonderzoekers met de grootste internationale uitstraling hebben zich de afgelopen decennia helemaal niet voor kerkelijke karretjes laten spannen. Zij waren ook geenszins gespecialiseerde godsdienstsociologen, maar statistisch hooggeschoolde onderzoekers, die meer dan de kerksociologen de verbinding koesterden met de sociologische moederdiscipline. Vooral in Nijmegen en Tilburg veranderden zij de godsdienstsociologie niet in een kerksociologie, maar eerder in een sterk academisch en internationaal georiënteerde seculariseringsociologie. Doordat zij daarmee net als de kerksociologen weinig oog hadden voor wat zich buiten de gebaande kerkelijk-christelijke paden afspeelde, droegen zij desalniettemin evenzeer bij aan de neergang van de godsdienstsociologie in Nederland.

Postchristelijke spiritualiteit en secularisering

De gestage afkalving van christelijke religie in Nederland (en ruimer in West-Europa) laat echter onverlet dat zich in dezelfde periode een opmerkelijk proces van religieuze verandering heeft voorgedaan (Houtman & Mascini 2002; Wilkins-Laflamme 2022). Religieonderzoekers krijgen van hun respondenten inmiddels immers steeds vaker opmerkelijke antwoorden op elementaire vragen: 'Nee, ik ben niet religieus, maar ik ben wel heel erg geïnteresseerd in spiritualiteit' en: 'Nee, ik geloof niet in God, maar ik geloof wel dat er iets is.' Seculariseringsociologen vatten dergelijke antwoorden op als manifestaties van een verregaand verwaterde en geprivatiseerde christelijke religie, die welbeschouwd weinig meer is dan een soort tussenstation tussen christelijke religie en non-religiositeit. Aldus worden religieuze manifestaties, met traditionele kerkelijk-christelijke religie als verdoken norm voor 'echte'

religie, geïnterpreteerd in termen van ‘meer’ dan wel ‘minder’ religieus. Zo de mogelijkheid van postchristelijke spiritualiteit als eigenstandige vorm van religie al wordt onderkend, toont men zich geobsedeerd door het opmaken van ‘religieuze winst-en-verlies-rekeningen’, met als centrale vraag of de toegenomen belangstelling voor postchristelijke spiritualiteit de neergang van christelijke religie kan goedmaken (bijvoorbeeld Bruce 2017; Voas 2009; Voas & Crockett 2005).

Postchristelijke spiritualiteit is echter meer dan een verwassen, verbleekte en verdunde versie van kerkelijk-christelijke religie en kan bijgevolg niet zomaar onder het vloerkleed van de secularisering worden geveegd. In de klassieke terminologie van Weber hebben wij hier niet te maken met ascetische religie, waarbij de gelovige zichzelf definieert als werktuig om Gods bedoelingen met de wereld ten uitvoer te brengen, maar met mystieke religie. Deze staat in het teken van de ervaring van en eenwording met het sacrale, zodat de betrokkenen zichzelf hier eerder als voertuig dan als werktuig van het sacrale definiëren (vergelijk met Campbell 2007). Ernst Troeltsch (1992 [1912]), Duits protestants theoloog en huisvriend en sparringpartner van Max Weber, onderscheidde een dergelijke mystiek als derde type religie in het Westen, naast (katholieke) kerkreligie en (protestantse) sektelereligie. Dat mystieke religie in de receptie van het werk van Troeltsch vanouds veel minder aandacht heeft gekregen dan beide andere typen (Campbell 1978; Daiber 2002; Garrett 1975; Streib & Hood 2011), laat onverlet dat juist dit type religie de afgelopen halve eeuw in het Westen steeds verder verspreid is geraakt (Campbell 2007; Heelas & Woodhead 2005; Houtman & Mascini 2002; Houtman & Aupers 2007).

In epistemologisch opzicht, dus voor wat betreft de manier waarop ‘waarheid’ kan worden bekomen, verschilt mystieke postchristelijke spiritualiteit fundamenteel van traditionele christelijke religie. Centraal staat hier namelijk niet geloof in een door God geopenbaarde waarheid, maar persoonlijke, innerlijke ervaring van het sacrale. Deze spirituele epistemologie is logisch verbonden met een afwijkende ontologie van het sacrale. Het sacrale is hier niet een persoonlijke God die de

wereld heeft geschapen en de religieuze waarheid heeft geopenbaard, maar neemt de gedaante aan van een diffuse macht, kracht of energie, die overal in de kosmos en de wereld aanwezig is en alles verbindt met alles. Zij zou als zodanig ook te vinden zijn in de diepere bewustzijnslagen van het zelf en zich van daaruit manifesteren via persoonlijke emoties, ervaringen en intuïties. De Canadese cultuursocioloog Galen Watts (2022a; 2022b) spreekt daarom van een *‘religion of the heart’*.

Hierdoor verschilt ten slotte ook de soteriologie of verlossingsleer van de postchristelijke spiritualiteit scherp van die van het christendom. Om verlost te worden van het lijden moet men geen door religieuze autoriteiten uitgevaardigde regels of voorschriften volgen, want dan laat men zich indoctrineren door hegemoniale discoursen en laat men zich in vervreemdende institutionele rollen dwingen. Precies een dergelijk conformisme wordt in deze kringen gezien als de oorzaak van het lijden, terwijl het ‘volgen van het eigen spirituele pad’ door trouw te zijn aan de eigen gevoelens (‘je hart volgen’, ‘gewoon jezelf zijn’) juist de weg naar verlossing zou plaveien. Het is geen wonder dat dit type spiritualiteit op grote populariteit mocht rekenen in de context van de zogenoemde tegencultuur van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, toen de leegloop van de christelijke kerken hand in hand ging met aanzwellende belangstelling voor mystieke, oosterse vormen van religie. De Beatles schreven grote delen van hun *White Album* tijdens hun verblijf in de ashram van de Maharishi Mahesh Yogi in Rishikesh in India; het iconische Woodstock-festival in 1969 werd geopend door Swami Satchidananda; en de ene na de andere buslading hippies werd getransporteerd naar India, waar naar hun overtuiging anders dan in het Westen een zuivere spiritualiteit nog voor het opscheppen lag.

Postchristelijke spiritualiteit is een religieuze traditie die koste wat kost geen religieuze traditie wil zijn (‘Nee, ik ben niet religieus, maar ik ben wel zeer geïnteresseerd in spiritualiteit’), omdat zulks via onder-schikking aan religieuze autoriteiten (boeken, leiders, organisaties, doctrines, et cetera) een strikt persoonlijke spiritualiteit in de weg zou staan. Dit verklaart haar kenmerkende anti-institutionalisme. De be-

trokkenen zien zichzelf als ‘zoekers’, niet omdat zij hopen ooit de enige ‘Ware’ religieuze traditie te vinden, maar juist omdat zij willen voorkomen ooit te gaan geloven dat er een religieuze traditie bestaat die de ‘Waarheid’ in pacht heeft en dus superieur is aan alle andere (Campbell 1972). Deze kenmerkende afkeer van geïnstitutionaliseerde religieuze tradities is er paradoxaal genoeg de oorzaak van dat de term ‘new age’ in ongenade viel na ingeburgerd te zijn geraakt. De aanduiding werd vervolgens vervangen door ‘spiritualiteit’, maar ook die term is inmiddels alweer dusdanig populair dat het wachten is op een volgende – ‘mindfulness’?

Kortom: het ongedurige en gefragmenteerde karakter van post-christelijke spiritualiteit komt paradoxaal genoeg voort uit de gedeelde overtuiging dat men moet luisteren naar ‘de stem vanbinnen’ en zich vooral niet moet onderschikken aan religieuze autoriteiten (Aupers & Houtman 2006). Gemakkelijk tellen en turven is het allemaal niet (Houtman, Heelas & Achterberg 2012), maar sociologisch interessanter kan religie niet worden: een religie die geen religie wil zijn; die instituties, gezag en sociale rollen afwijst als vervreemdend; en die verlossing van het lijden in het teken plaatst van ervaring en persoonlijke authenticiteit.

Spiritualiteit en romantiek

Hedendaagse postchristelijke spiritualiteit behelst welbeschouwd weinig meer dan de religieuze manifestatie van een bredere romantische wending in het Westen. Deze doortrekt bij uitstek de maatschappelijke domeinen die door de tegencultuur van de jaren zestig van de vorige eeuw nog werden gedemoniseerd als onderdelen van ‘Het Systeem’ dat persoonlijke authenticiteit en zelfontplooiing in de weg zou staan (Houtman 2008; Martin 1981). Zo heeft in adviesliteratuur voor nieuwe toetreders tot de arbeidsmarkt de aanbeveling om zich aan te passen aan de eisen van arbeidsorganisaties inmiddels plaatsgemaakt voor de aanmaning om toch vooral te zoeken naar ‘werk dat bij je past’ – werk waar men zich vol passie en overtuiging in kan storten en dat als

zodanig persoonlijke groei en zelfverwerkelijking mogelijk maakt (De Keere 2014; vergelijk met Heelas 1992). Hedendaagse personeelsadvertenties tamboereren dan ook veelvuldig op het belang van ‘passie’ voor het werk en een ‘inspirerende’ en ‘enthousiasmerende’ leiderschapsstijl.

De manier waarop het populisme zich inmiddels tegen het politieke systeem keert, vormt al evenzeer een echo van de tegenculturele demonisering van ‘Het Systeem’ een halve eeuw geleden. De politiek, zo luidt immers de populistische aanklacht, is volledig losgezongen en vervreemd geraakt van de samenleving. Politici zouden geen idee hebben van de levens van gewone mensen, vooral bezig zijn met partijbelangen en hun eigen loopbanen, en zouden zich laten adviseren door deskundigen die grossieren in wereldvreemde abstracties. Populisme appelleert dan ook vol overtuiging aan de alledaagse ervaringen en intuïties van ‘de gewone man of vrouw in de straat’ (‘wat ieder normaal denkend mens weet’) (Mudde 2004) en manifesteert zich in zijn afwijzing van het politieke bestel liever als beweging dan als partij (Mudde 1996). Hoewel postchristelijke spiritualiteit een links-progressieve politieke signatuur heeft (Höllinger 2004; 2017), deelt het, kortom, een uitgesproken anti-institutionalisme met het hedendaagse rechtse populisme.

Het spirituele en populistische onbehagen over de samenleving en haar instituties is ingegeven door een gedroomde, utopische samenleving, door Taggart (2000, p. 95) aangeduid als een *heartland*. In de vorm van een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn, informeert zo’n romantisch, verbeeld *heartland* ook de aanklacht van progressieve sociale bewegingen tegen een institutioneel racistische, seksistische en heteronormatieve samenleving. De romantische verbeelding valt, kortom, niet meer weg te denken uit de politiek, en de vertrouwde tegenstelling tussen links en rechts is steeds meer overvleugeld geraakt door die tussen rationalistische ‘pragmatische’ politiek en romantische ‘verlossende’ politiek (Canovan 1999; zie ook Laermans 2012).

In de wereld van de consumptie, een halve eeuw geleden nog uitbundig veroordeeld door de maatschappijkritische tegencultuur, blijft de romantische wending al lang niet meer beperkt tot speciaalzaken

voor natuurvoeding (Ward, Coveney & Henderson 2010) of vintage-kleding (Veenstra & Kuipers 2013). Hedendaagse consumenten willen geen massa-geproduceerde goederen meer, afkomstig uit grote, anonieme fabrieken (O'Neill, Houtman & Aupers 2014). Zij willen producten die op ambachtelijke wijze zijn gemaakt, met liefde voor het product en het productieproces (vergelijk met Ocejo 2017). Met broden met de wikkel 'Liefde & Passie' en een productlijn 'Streeckgenoten' (www.streeckgenoten.nl) spreekt reeds het assortiment van Albert Heijn boekdelen. De Streeckgenoten-verpakkingen tonen de foto's, namen en woonplaatsen van de trotse makers van deze ambachtelijke vleeswaren: Limburgse boerenpastei van Jack Keulen uit Hulsberg ('De familie Keulen bereidt haar Limburgse boerenpastei al meer dan vijftig jaar op basis van hetzelfde recept'); Bourgondische rib van Franc Pennings uit Veghel ('Onze grote trots is de ambachtelijke zouterij'); Gelderse kookworst van André van Rhee uit Uddel ('Vlees en worst maken zit in ons bloed'); Jordaanse boerenmetworst van Frans Louman uit Amsterdam ('Een brede worst van puur, grof gemalen varkensvlees dat in een poreuze darm van perkament wordt gestopt').

Op de zuivelafdeling zijn naast de massamelk in de bekende anonieme blauw-witte (Nederland) of groen-witte (België) kartons inmiddels ook producten te vinden als 'Boer'n yoghurt van de Zuivelhoeve', met een afbeelding van boer Gerjhan Roerink op de verpakking, of 'boerderijmelk' (sic) van boer Arvin ('Aan de rand van het natuurgebied Weerribben-Wieden ligt de zuivelboerderij van boer Arvin'). De flessen 'Elke Melk' van boer Matthijs Baan van de Hazeldonkhoeve in Molenaarsgraaf informeren de consument zelfs over de identiteit van de individuele producent, de datum en het tijdstip waarop zij is gemolken, alsmede de karakteristieke smaak en samenstelling van haar melk ('Ariana 89, romig van smaak, gemolken op 6-7 om 16:46'). Voor wie prijs stelt op een ontmoeting met 'de koe achter deze fles melk' – op de achterzijde van de fles prijkt een verwijzing naar de website www.elkemelk.nl ('Type hier de naam van uw koe'). Biologische 'Mijn Melk' gaat nog een stap verder: op de website

www.mijnmelk.nl kan men zijn of haar koe gemolken zien worden ('Kijk live hoe ik melk geef').

Postchristelijke spiritualiteit is, kortom, slechts de religieuze manifestatie van een bredere romantische wending die zich in hedendaagse westerse samenlevingen voltrekt. Ook voorbij het religieuze domein, niet in de laatste plaats in de werelden van politiek en consumptie, hebben de centrale romantische registers veel aan belang gewonnen: 1) een primaat van beleving en ervaring boven zowel religieus geloof als wetenschappelijke rede; 2) een primaat van imaginaire, verbeelde werkelijkheden boven de bestaande samenleving en haar instituties; en 3) een primaat van authenticiteit boven conformisme aan maatschappelijke autoriteiten, conventies en routines. Hoewel er, zowel in Nederland als daarbuiten, uiteraard volop sociologisch onderzoek wordt verricht naar spiritualiteit, populisme en postmoderne consumptie, thematiseert dat onderzoek deze verschijnselen in de regel los van elkaar. Dat resulteert dan veelvuldig in de voorstelling ervan als perversities van de geruststellende en vertrouwenwekkende vormen van weleer (spiritualiteit versus 'echte religie', populisme versus 'echte politiek', postmoderne consumptie versus consumptie die in 'echte' behoeften voorziet). Aldus blijft bovendien onzichtbaar hoeveel deze verschijnselen voor wat betreft hun romantische gehalte met elkaar gemeen hebben. Dat is spijtig, omdat juist de romantische wending waarvan ze manifestaties zijn een sociologisch gezien belangwekkende erosie behelst van beide gezagsbronnen die elkaar in het Westen vanouds beconcurreren, namelijk christelijke religie en moderne wetenschap. De romantische wending rechtvaardigt daarmee tevens twijfel aan de empirische houdbaarheid van de vertrouwde sociologische notie van sociale verandering als een proces waarin gezag van religie plaatsmaakt voor gezag van wetenschap (Houtman, Aupers & Laermans 2021).

Wat mensen geloven

De Groot en Sengers (2016, p. 329) pleiten voor een godsdienstsociologie die 'nieuwe ontwikkelingen in het religieuze veld' voorbij het

kerkelijk-christelijke domein oppakt, zoals de plaats en betekenis van de islam in Nederland. Mij dunkt dat zo'n godsdienstsociologie de in het verleden gemaakte fouten eenvoudigweg zou herhalen door zich, net als de kerksociologie van weleer, te definiëren als een beleidsgeoriënteerd specialisme zonder veel verbinding met de algemene sociologie. Zitten wij werkelijk te wachten op een godsdienstsociologie die zich gewillig voor nieuwe karretjes laat spannen, ditmaal niet die van de kerken maar van de staat? Een godsdienstsociologie die onderzoekt of moslims zich wel genoeg aanpassen aan de seculiere wensdroom van een westerse, liberale cultuur? Of zij wel snel genoeg seculariseren, niet radicaliseren, maar netjes integreren, en afstand nemen van religieuze orthodoxie, om nog maar te zwijgen over religieus gemotiveerd geweld?

Ik meen met Luckmann (1967) dat de godsdienstsociologie – of toch de klassieke godsdienstsociologie van Durkheim (1995 [1912]) en Weber (1963 [1922]; 1978 [1904-1905]) – veel meer te bieden heeft dan dit. Dat komt doordat de klassieke godsdienstsociologie de culturele factor veel serieuzer neemt dan enige andere tak van sociologie en als zodanig onmisbaar is voor de sociologische studie van culturele veranderingsprocessen. Anders dan de theologie bestudeert de godsdienstsociologie immers slechts de menselijke kant van religie (Wilson 1982, p. 1-26), waarmee zij de principes koestert van methodologisch atheïsme (religieuze verschijnselen moeten worden verklaard uit sociale omstandigheden en niet uit goddelijke interventies) en methodologisch agnosticisme (kennis over het waarheidsgehalte van religieuze doctrines is onmogelijk) (Furseth & Repstadt 2006, p. 197-208). Cultuur is in deze optiek dus niet iets wat men als socioloog moet ontmaskeren, deconstrueren of bekritisieren, maar iets wat men serieus moet nemen en dient te bestuderen in haar manifestaties en gevolgen. Daarmee biedt de godsdienstsociologie een uitgelezen vertrekpunt voor de cultuursociologie en bestaat er geen enkele reden om haar naar de mestvaalt van de disciplinaire geschiedenis te verwijzen.

Zo'n godsdienstsociologisch geïnspireerde cultuursociologie contrasteert scherp met een (cultuur)sociologie die streeft naar ont-

maskering door cultuur voor te stellen als een gevolg van iets wat als ‘echter’ en ‘fundamenteler’ wordt beschouwd – meestal iets met macht, disciplineren, kapitalisme of klassenbelangen (Frankfurter Schule, Foucault, Bourdieu). Dit laatste type sociologie pretendeert immers een ‘meer fundamentele’ sociale werkelijkheid te kunnen onthullen, die verscholen zou liggen ‘onder’ of ‘achter’ wat mensen zoal geloven, vinden of menen te weten (Houtman 2021). Zo’n sociologie vertoont daarmee ironisch genoeg markante overeenkomsten met de samen-zweringstheorieën die de meeste sociologen ‘gevaarlijk’ en ‘irrationeel’ zeggen te vinden (Latour 2004; Harambam & Aupers 2021, p. 197-198; zie ook Aupers 2012; Harambam 2021). Beide hanteren immers als vertrekpunt dat mensen – door complotdenkers neerbuigend aangeduid als *‘the sheeple’* – *‘live in the thralls of a complete illusion’* (Latour 2004, p. 229; vergelijk met Houtman 2008, p. 8-13) en zien het daarom als hun opgave om de betrokkenen via de onthulling van *‘powerful agents hidden in the dark’* uit hun naïeve dromen te wekken en ‘bewust te maken’ van *‘what is really going on’* (Latour 2004, p. 229).

Dan wat mij betreft toch maar liever een cultuursociologie die voortbouwt op de klassieke godsdienstsociologische inzichten van Durkheim en Weber. Zo’n cultuursociologie houdt paranoia op afstand en verdrinkt al evenmin in moralistische prietpraat over wat dingen ‘echt’ zouden betekenen. Zij bestudeert gewoon wat mensen geloven, vinden en menen te weten, alsmede de veranderingen die daarin optreden en de verder strekkende maatschappelijke gevolgen die een en ander heeft. De romantische wending die zich in het hedendaagse Westen voltrekt, verdient hierbij de volle aandacht, al is het maar omdat zij zo schril contrasteert met de vertrouwde sociologische notie van modernisering, volgens welke wetenschap en rationaliteit mettertijd aan gezag zouden winnen ten koste van religie (Houtman, Aupers & Laermans 2021).

Dick Houtman is hoogleraar Sociologie aan de KU Leuven, waar hij onderzoek verricht naar culturele verandering in westerse samenlevingen, alsmede de culturele conflicten die daarmee gepaard gaan.

Literatuur

- Aupers, S. (2012). 'Trust No One': Modernization, Paranoia and Conspiracy Culture. *European Journal of Communication*, 26(4), 22-34.
- Aupers, S. & Houtman, D. (2006). Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 21(2), 201-222.
- Bruce, S. (2017). *Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West*. Oxford University Press.
- Campbell, C. (2007). *The Easternization of the West: A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era*. Paradigm.
- Campbell, C. (1978). The Secret Religion of the Educated Classes. *Sociological Analysis*, 39(2), 146-156.
- Campbell, C. (1972). The Cult, the Cultic Milieu and Secularization. *Sociological Yearbook of Religion in Britain*, 5, 119-136.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Daiber, K.-F. (2002). Mysticism: Troeltsch's Third Type of Religious Collectivities. *Social Compass*, 49(3), 329-341.
- Groot, K. de & Sengers, E. (2016). Actualiteit en relevantie van de Nederlandse godsdienstsociologie. *Religie & Samenleving*, 11(3), 317-332.
- Keere, K. de (2014). From a Self-Made to an Already-Made Man: A Historical Content Analysis of Professional Advice Literature. *Acta Sociologica*, 57(4), 311-324.
- Durkheim, E. (1995 [1912]). *The Elementary Forms of Religious Life*. Free Press.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2006). *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives*. Ashgate.
- Garrett, W. R. (1975). Maligned Mysticism: The Maledicted Career of Troeltsch's Third Type. *Sociological Analysis*, 36(3), 205-223.
- Harambam, J. (2021). *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability*. Routledge.
- Harambam, J. & Aupers, S. (2021). Contesting Epistemic Authority:

- Conspiracy Theories on the Boundaries of Science. In Houtman, D., Aupers, S. & Laermans, R. (eds.), *Science under Siege: Contesting the Secular Religion of Scientism* (p. 179-202). Palgrave Macmillan.
- Heelas, P. (1992). The Sacralization of the Self and New Age Capitalism. In Abercrombie, N. & Warde, A. (eds.), *Social Change in Contemporary Britain* (p. 139-166). Polity Press.
- Heelas, P. & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Blackwell.
- Höllinger, F. (2004). Does the Counter-cultural Character of New Age Persist? Investigating Social and Political Attitudes of New Age Followers. *Journal of Contemporary Religion*, 19(3), 289-309.
- Höllinger, F. (2017). Value Orientations and Social Attitudes in the Holistic Milieu. *British Journal of Sociology*, 68(2), 293-313.
- Houtman, D. (2021). The Disenchantment of the World and the Authority of Sociology: How the Queen of the Sciences Lost Her Throne. In Houtman, D., Aupers, S. & Laermans, R. (eds.), *Science under Siege: Contesting the Secular Religion of Scientism* (p. 37-63). Palgrave Macmillan.
- Houtman, D. (2008). *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenteën*. Pallas.
- Houtman, D. & Aupers, S. (2007). The Spiritual Turn and the Decline of Tradition: The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981-2000. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(3), 305-320.
- Houtman, D., Aupers, S. & Laermans, R. (2021). Introduction: A Cultural Sociology of the Authority of Science. In Houtman, D., Aupers, S. & Laermans, R. (eds.), *Science under Siege: Contesting the Secular Religion of Scientism* (p. 1-34). Palgrave Macmillan.
- Houtman, D., Heelas, P. & Achterberg, P. (2012). Counting Spirituality? Survey Methodology after the Spiritual Turn. *Annual Review of the Sociology of Religion* 3 (*New Methods in the Sociology of Religion*), 25-44.
- Houtman, D. & Mascini, P. (2002). Why Do Churches Become Empty,

- While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(3), 455-473.
- Laermans, R. (2012). Populisme als buitengewone politiek: Naar een Weberiaanse interpretatie. *Sociologie*, 8(1), 127-151.
- Latour, B. (2004). Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225-248.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. The Macmillan Company.
- Martin, B. (1981). *A Sociology of Contemporary Cultural Change*. Blackwell.
- Mudde, C. (1996). The Paradox of the Anti-Party Party: Insights from the Extreme Right. *Party Politics*, 2(2), 265-276.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542-563.
- Ocejo, R. E. (2017). *Masters of Craft: Old Jobs in the New Urban Economy*. Princeton University Press.
- O'Neill, C., Houtman, D. & Aupers, S. (2014). Advertising Real Beer: Authenticity Claims beyond Truth and Falsity. *European Journal of Cultural Studies*, 17(5), 585-601.
- Streib, H. & Hood, R. W. (2011). 'Spirituality' as Privatized Experience-oriented Religion: Empirical and Conceptual Perspectives. *Implicit Religion*, 14(4), 433-453.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Open University Press.
- Troeltsch, E. (1992 [1912]). *The Social Teachings of the Christian Churches (Two Volumes)*. Westminster John Knox Press.
- Veenstra, A. & Kuipers, G. (2013). It Is Not Old-Fashioned, It Is Vintage: Vintage Fashion and the Complexities of 21st Century Consumption Practices. *Sociology Compass*, 7(5), 355-365.
- Voas, D. (2009). The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2), 155-68.
- Voas, D. & Crockett, A. (2005). Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging. *Sociology*, 39(1), 11-28.
- Ward, P., Coveney, J. & Henderson, J. (2010). *A Sociology of Food and*

DICK HOUTMAN

- Eating: Why Now? *Journal of Sociology*, 46(4), 347-351.
- Watts, G. (2022a). The Religion of the Heart. *American Journal of Cultural Sociology* [in press].
- Watts, G. (2022b). *The Spiritual Turn: The Religion of the Heart and the Making of Romantic Liberal Modernity*. Oxford University Press.
- Weber, M. (1963 [1922]). *The Sociology of Religion*. Beacon Press.
- Weber, M. (1978 [1904-1905]). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Allen & Unwin.
- Wilkins-Laflamme, S. (2022). A Tale of Decline or Change? Working Toward a Complementary Understanding of Secular Transition and Individual Spiritualization Theories. *Journal for the Scientific Study of Religion* [in press].
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford University Press.

Zorgen over de verzorgingsstaat

Er was eens...

PAUL SCHNABEL

‘Ach dokter, vertel nog eens over de verzorgingsstaat’

‘Nou, er was eens...’ (*Peter de Wit, SIGMUND, de Volkskrant, 7 mei 2022*)

Bestaat de verzorgingsstaat nog wel? Ja, en hij is groter dan ooit. De Miljoenennota van 2022 laat zien dat er geen miljoenen, maar miljarden, honderden miljarden zelfs, aan de voorzieningen van de verzorgingsstaat besteed gaan worden. Bijna honderd miljard euro voor de sociale zekerheid, waarvan alleen al meer dan veertig miljard voor de AOW. De kosten van de zorg naderen de honderd miljard en voor onderwijs is ruim veertig miljard gereserveerd. Een deel van het budget voor de verzorgingsstaat is daarnaast bijna onzichtbaar opgenomen in het gemeentefonds, waar dertig miljard naartoe gaat. Alles bij elkaar gaat het om ongeveer driekwart van de begroting van het Rijk en een derde van het bruto nationaal product (bnp). Eén op de vier of vijf werkende Nederlanders doet dat direct in dienst van de verzorgingsstaat. Dat aandeel groeit nog steeds, met name dankzij de zorg. Heel veel geld en heel veel mensen ten behoeve van eigenlijk alle Nederlanders, want iedereen maakt op de een of andere manier gebruik van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Niet alleen wie een uitkering of zorg nodig heeft, maar ook wie kinderen heeft, gaat studeren, een woning huurt of een museum bezoekt. De verzorgingsstaat regelt en betaalt niet altijd alles, maar wel veel en meestal ook meer dan de gebruiker van de voorziening eventueel als eigen bijdrage boven belastingen en premies zelf moet betalen.

Toch is de vraag of de verzorgingsstaat nog wel bestaat niet zonder grond. In 2006 heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) ‘de verzorgingsstaat herwogen’ (WRR 2006), maar al lang daarvoor werd er met bezorgdheid – soms ook wel met de voldoening van het betere inzicht – gesproken over de stagnerende verzorgingsstaat (Van Doorn & Schuyt 1978), die zich inmiddels in zijn ‘nadagen’ zou bevinden (Idenburg 1983). Dat was snel. Want op dat moment, begin jaren tachtig van de vorige eeuw, lag het ontstaan van de verzorgingsstaat nog maar vijfendertig jaar terug. Het in 1947 met algemene stemmen aanvaarden van de Noodwet Ouderdomsvoorziening, de zeer bescheiden voorloper van de AOW, geldt als het begin van wat pas veel later onder de naam ‘verzorgingsstaat’ symbool zou worden voor een omvattend systeem van door de overheid geëntameerde zorg voor de burger. Zorg zelfs ‘van de wieg tot het graf’, voor sommigen het schrikbeeld van een bemoeizuchtige overheid, maar voor verreweg de meesten toch eerder een opluchting. De eeuwige angst voor armoede door werkloosheid, ouderdom en ziekte kon voor het eerst in de geschiedenis plaatsmaken voor wat later ‘de gemoedsrust van de verzorgingsstaat’ (Van Stolk & Wouters 1983) genoemd zou worden. Sociale zekerheid als persoonlijke vrijheid.

Klein begonnen

Van die goede roep van de verzorgingsstaat is niet veel meer over. ‘Er was eens ...’ – zo begint ieder sprookje, maar elk kind weet dat de verleden tijd hier niets anders betekent dan dat het om een illusie gaat. De verzorgingsstaat zou van het begin af aan een illusie zijn geweest, een ideaal dat economisch niet houdbaar was en sociologisch ten onrechte uitging van de maakbaarheid van de samenleving. ‘De overheid is geen geluksmachine’ – Mark Rutte zei het bij herhaling en met nadruk. Maar lag aan de verzorgingsstaat inderdaad een ontwerp en een bouwplan ten grondslag? Nee, althans zeker niet vooraf. Het begin is juist klein en voorzichtig geweest, gericht op een enkele en nog zeer beperkte vorm van sociale zekerheid en een al even beperkt ziekenfondspakket aan zorg.

Ondanks enkele aanzetten in de richting van een volkomen verzorgingsstaat, zoals in de Structuurnota (1974) voor de gezondheidszorg voorzien, is het in de praktijk en in de politiek uiteindelijk toch nooit zover gekomen. In de samenleving wilde men vanaf de jaren zeventig juist minder overheid, meer vrijheid en minder regels, en in de economie stagneerde de groei en liep de werkloosheid snel op. Dat riep meteen een veel groter beroep op de sociale zekerheid op. Toen werd voor het eerst ook de paradox van de verzorgingsstaat zichtbaar: een groter beroep op uitkeringen gaat al gauw samen met een verlaging van de inkomsten uit de premies. Er verliezen bij een recessie vaak meer mensen werk dan dat er mensen een baan vinden. Mede dankzij de gasbaten – tussen 1963 en nu meer dan driehonderdzestig miljard euro aan extra inkomsten voor de overheid – kon het hoge niveau van de uitkeringen nog lang gehandhaafd blijven. Maar in de achterkamertjes van de beleidsvorming was al snel duidelijk dat er een grens is aan wat de verzorgingsstaat uit zichzelf aankan.

Een maatschappijvorm

Een geluksmachine is de verzorgingsstaat nooit geweest en zal het ook niet worden. In de Miljoenennota van 2022 staat het voor alle zekerheid nog eens in vette letters: ‘Overheidsbeleid is niet bepalend voor levensgeluk, maar schept wel mede de randvoorwaarden.’ Zo geformuleerd, zijn we niet ver meer van de definitie, eigenlijk meer een omschrijving van een ideaaltype, die de socioloog Piet Thoenes al in 1962 in zijn proefschrift gaf van de verzorgingsstaat als een ‘maatschappijvorm, die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich – bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem – garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen’ (Thoenes 1962).

Wat met de ogen van nu onmiddellijk hinderlijk opvalt, is het gebruik van het begrip ‘onderdanen’. Dat klinkt wel erg passief en zelfs slaafs. De verzorgingsstaat verandert meteen in een paternalistische albedil, die particulier initiatief fnuikt en persoonlijke verantwoorde-

lijkheid opheft. We spreken nu toch liever van ‘mondige burgers’, die als kiezers regelmatig democratisch uitdrukking kunnen geven aan wat zij verwachten en ook wensen van de overheid. Voor zover dat betrekking heeft op het sociale welzijn gaat het dan om hun eigen kans op verwetkelijking van de sociale grondrechten, zoals die in 1983 in de Grondwet zijn opgenomen. Lang dus nadat de belangrijkste voorzieningen van de verzorgingsstaat al wettelijk geregeld waren. Anders dan de klassieke grondrechten, die de burger juist tegen de staat moeten beschermen, zijn de sociale grondrechten niet direct afdwingbaar. Ze drukken alleen uit dat de burger mag verwachten dat de overheid zich zal inzetten voor behoud van werk en inkomen, voor huisvesting en onderwijs, voor gezondheid en ontspanning, voor welzijn in brede zin. Hoe, in hoeverre en voor hoelang de overheid dat doet, ligt niet vast. In die zin is het een inspanningsverplichting van de overheid, terwijl Thoenes in zijn omschrijving nog lijkt te denken aan een resultaatsverplichting. De overheid ‘stelt zich garant’, dat is een forse stap verder dan de intentie die uit de sociale grondrechten spreekt. De overheid staat er bij Thoenes borg voor dat de formele rechten materieel gerealiseerd worden in de vorm van uitkeringen, maar ook als maatschappelijk werk, opbouwwerk, bibliotheken, sociale woningbouw, gratis onderwijs, verzekerde zorg, gesubsidieerde podia en verantwoorde recreatie.

Tegelijkertijd wist Thoenes maar al te goed hoe machtig het maatschappelijk middenveld zeker toen nog was. Het subsidiariteitsprincipe en het behoud van soevereiniteit in eigen kring waren in een nog verzuilde samenleving sterke mechanismen om de overheid op afstand te houden. Dat is ook nu, ondanks de ontzuiling, nog vaak het geval, al is de onzichtbaar gehouden hand van de overheid bijna altijd wel voelbaar in de regelgeving, de financiering en het toezicht. Als het misgaat of als er een falen of een tekort signaleerd wordt, is het ook de overheid die in eerste en vaak ook laatste instantie wordt aangesproken. In de samenleving leeft het gevoel dat de overheid toch minstens moreel verplicht is de sociale grondrechten praktisch te waarborgen. In die zin is de verzorgingsstaat ook een vertrouwensstaat, een eer die

in het verleden en ook nu nog heel weinig staten en hun overheden ten deel is gevallen. Ook in Nederland is inmiddels door het kinderopvangtoeslagdrama wel gebleken hoe kwetsbaar de staat van vertrouwen kan zijn en hoe moeilijk het is het geschonden vertrouwen weer te herstellen.

De randvoorwaarden

Om aan de noden en de wensen van de bevolking te kunnen blijven voldoen, heeft de verzorgingsstaat economische groei en een goed ontwikkeld belastingsysteem om de vruchten van de groei ten behoeve van het collectieve sociale welzijn te kunnen herverdelen. De inflatie mag niet te hoog en zeker niet volatiel zijn, omdat dan de verhouding tussen premies en uitkeringen al op korte termijn uit balans raakt. Na jaren van bijna geen inflatie lijkt dat nu een reële bedreiging voor de verzorgingsstaat te kunnen worden. Om te weten wat er aan premies en belastingopbrengsten te verwachten is en wat de kosten van de uitkerings- en voorzieningsverplichtingen zijn, is behalve economische stabiliteit ook een hoog niveau van administratieve en statistische betrouwbaarheid nodig. De staat heeft zowel veel statistieken als individuele informatie nodig. Dat leidt er ook toe dat verzorgingsstaten heel scherp letten op wie welke rechten heeft op welke uitkeringen, toeslagen en voorzieningen, maar ook wie niet, en wie welke plichten heeft tot premiebetaling of eigen bijdragen.

Max Webers ideaaltype van de bureaucratie is de pendant van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat kan niet zonder bureaucratie, maar het ideaaltype bevat geen maat voor de regelgeving. Voorkomen van en controle op fraude en misbruik zijn van groot belang voor de legitimatie van de verzorgingsstaat, maar op steeds meer punten schuurt wat rechtmatig is pijnlijk langs wat als rechtvaardig wordt gezien. De regels zijn strenger en de verzorgingsstaat is zuiniger geworden, maar inmiddels neemt de roep om minder 'algoritmen' en meer 'menselijke maat' toe. In principe zijn de voorzieningen van de verzorgingsstaat alleen beschikbaar voor wie zich legaal op het grondgebied van het land bevindt. Een

goede bevolkingsadministratie wordt daarmee ook een uitsluitingsmechanisme. Het afwijzen en uitwijzen van migranten en zelfs vluchtelingen doet moreel pijn, maar juist verzorgingsstaten zijn gedwongen hun fysieke en personele grenzen goed te bewaken om binnen de eigen grenzen hun variant van de sociale grondrechten te kunnen waarmaken.

De verschillen tussen landen zijn op het gebied van de vormgeving aan de sociale grondrechten zo groot dat ook de Europese Unie geen verzorgingsstaat is. De vraag is zelfs of dat ooit wel mogelijk zal zijn, al is er sinds 2017 een – nog zeer algemeen geformuleerde en nergens bindende – *Europese pijler van sociale rechten*. De Europese Unie is vooral alert op het bewaken van de rechtsstaat als uitdrukking van de ‘democratische leest’ en op het beschermen van de marktwerking, het kapitalistische productiesysteem dus.

Vijf V's en drie U's

Opvallend genoeg begint Thoenes' definitie van de verzorgingsstaat met de stelling dat het een ‘maatschappijvorm’ is. Bea Cantillon (2016) spreekt van een ‘samenlevingsvorm’. In 1962 was daar nog nauwelijks sprake van. Nu wel, de huidige samenleving is niet anders denkbaar dan als het resultaat van bijna driekwart eeuw door de overheid ingezet ‘Verzorgen’, ‘Verzekeren’, ‘Verheffen’ en ‘Verbinden’, zoals de WRR het in 2006 treffend omschreef. En dan mag daar natuurlijk ook ‘Verblijven’ nog aan toegevoegd worden (Schnabel 2018). Dat leek in 2006 al niet meer nodig en in 2010 is het ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu opgeheven. Dat was te optimistisch. Door lage productie, snellere groei van de bevolking en verkleining van de huishoudensgrootte is er weer sprake van woningnood. Het kabinet-Rutte IV kent weer een minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, die het huidige tekort van ongeveer driehonderdduizend woningen moet zien weg te werken.

In deze vijf V's krijgt ook het collectieve karakter van de verzorgingsstaat vorm. Het gaat om regelingen, voorzieningen en arrangementen die gelijkkelijk en op wettelijke basis beschikbaar komen voor

iedereen die voldoet aan de criteria voor toekenning. Tegelijkertijd klinkt in de formulering van het ‘collectieve sociale welzijn’ ook door dat het daarbij moet gaan om wat gezien wordt als een gemeenschappelijk en voor de gemeenschap als geheel geldend basisniveau van welzijn. De afhankelijkheid van de verzorgingsstaat moet in het dagelijkse leven niet als onderscheidend kenmerk zichtbaar zijn. Simpel gezegd, de uitkering hoeft geen ‘goed leven’, maar moet wel een ‘normaal’ leven mogelijk maken. Er is geld voor eten en drinken, er is een dak boven het hoofd en onderwijs en zorg zijn voor iedereen even toegankelijk. Niet iedere verzorgingsstaat kan daaraan voldoen. In Nederland worden nu vooral tekorten gevoeld op het gebied van de volkshuisvesting. In de zorg stijgen de kosten jaar op jaar sneller dan het bnp groeit en die stijging ging gewoon door toen ongeveer tien jaar geleden het bnp daalde. In het onderwijs leidt een ernstig tekort aan gekwalificeerde leerkrachten tot een daling van Nederland op de internationale onderwijsladder. Hier raakt zorg over het collectieve welzijn – en op termijn ook welvaart – de nationale trots. Sociologisch interessant is dat de eerste stap in herstel van de Nederlandse positie een economische is: verhoging van het salaris van de leerkrachten in het basisonderwijs.

Niet iedere verzorgingsstaat wil de vijf V’s ook ‘Universeel’ (voor iedereen), ‘Uniform’ (voor iedereen gelijk) en ‘Uniek’ (voor iedereen individueel) – de drie U’s dus – beschikbaar stellen. De Deense socioloog Gösta Esping-Andersen presenteerde in zijn spraakmakende *The three worlds of welfare capitalism* (1990) een politieke typologie van verzorgingsstaten, die gebaseerd is op de opvallende verschillen in de mate waarin ze gelijkheid in positie en kansen willen nastreven. De Scandinavische landen en tot op grote hoogte Nederland zijn het meest uitgesproken in hun verbinding van de vijf V’s met de drie U’s. Anders dan in de Angelsaksische landen, waar de verzorgingsstaat toch vooral een *lower class*-karakter heeft, staat de verzorgingsstaat bij hen in belangrijke mate in het teken van de cultuur en de leefstijl van de middenklasse. In de eerste decennia van de verzorgingsstaat betekende dat

voor een groot deel van de samenleving een belangrijke verbetering van levensomstandigheden en leefstijl.

De ambitie van de overheid leidde onder de noemers ‘verheffen’ en ‘verbinden’ ook tot emancipatieprocessen in de samenleving. Na 1965, als de sociale zekerheid, het onderwijs en de zorg grotendeels geregeld zijn, krijgt mede dankzij de verzorgingsstaat, maar zeker aanvankelijk niet altijd ook met de steun van de overheid, de emancipatie van de vrouw sterke nieuwe impulsen. Hoewel voor 75 procent in deeltijd, is de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 15 tot 75 jaar nu met ruim 67 procent (mannen 75 procent) een van de hoogste van de westelijke wereld. Een halve eeuw geleden was dit, zeker wat de gehuwde vrouwen betreft, nog verreweg de laagste. Codificerend, de maatschappelijke ontwikkeling volgend, en modifierend, zelf wettelijk de verandering invoerend, heeft de overheid in de verzorgingsstaat de individualisering bevorderd en de persoonlijke vrijheid vergroot. Er ontstond ook wettelijk ruimte voor alternatieve samenlevingsvormen. De openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht was daar in 2001 internationaal het eerste en meest aansprekende voorbeeld van. Altijd achtergestelde, genegeerde of zelfs gecriminaliseerde groepen werden stap voor stap meer en meer als gelijkwaardig erkend: allochtonen, woonwagenbewoners, verstandelijk gehandicapten, psychiatrische patiënten, gastarbeiders, sekswerkers en, meest recent, transgenders. Ze treden vaak eerst zelf naar voren, maar soms is het ook de overheid die hen naar voren haalt, zoals in 2022 in het voorstel voor de Transgenderwet. Psychologen en sociologen hebben zich vooral als onderzoekers, aanvankelijk vaak in de tijdelijk gebleken kaders van bijvoorbeeld vrouwenstudies en homostudies, ingezet voor de emancipatie en normalisering van deze groepen.

In het zeker in Nederland inmiddels bijna samenlevingsbrede gebied van de middenklasse zit nog veel onderscheid, maar in onderwijs, wonen, zorg en inkomen is toch steeds gestreefd naar een basisniveau dat overeenkomt met minstens de minimumeisen van de middenklasse. Dat heeft feitelijk geleid tot het verdwijnen of beter gezegd het

opgaan van het overgrote deel van de traditionele lagere klasse in de middenklasse. Dat neemt niet weg dat wie over de middelen en mogelijkheden beschikt, vaak toch weer nieuw verschil schept door op de markt te kopen wat binnen de reguliere kaders van de verzorgingsstaat niet geboden en zelfs tegengegaan wordt. Particulier bijlesonderwijs is hiervan het klassieke voorbeeld geworden, dat ook tot punt van aanstoot is uitgroeid. 'Rijke ouders' blijken voorsprong te kunnen kopen, terwijl met als uitgangspunt gelijkheid in maatschappelijke kansen voor iedereen individuele verschillen alleen door eigen inspanning en talent tot stand zouden mogen komen.

Het Mattheuseffect en het Job-lot

De onbedoelde cumulatie, juist ook in de verzorgingsstaat, van voordelen voor wie het lot toch al gunstig gezind was, staat in de sociologische literatuur sinds Robert Merton heel Bijbels bekend als het 'mattheuseffect' (Deleek, Huybrechs & Cantillon 1983). 'Want wie heeft, zal nog meer krijgen ...' Meteen daarna staat er 'Wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen', ja zelfs, 'Gooi die eruit' (Mattheüs 25:29). Dat zou je dan in analogie het 'Job-lot' kunnen noemen. Het Job-lot van de rafelrand van 'onaangepasten' (dak- en thuislozen, junkies, alcoholisten, psychiatrische patiënten) baart nieuwe verzorgingsstaatzorgen, waar die dankzij de verzorgingsstaat allang plaatsgemaakt zouden moeten hebben voor een volière van paradijsvogels, die kleur geven aan een toch wat grijze samenleving van gelijken.

De grootste nieuwe politieke en economische zorg vormt echter wat inmiddels het 'precariaat' is gaan heten (Vrooman, Gijsberts & Boelhouwer 2014). Dat zijn de meer dan tweeënhalf miljoen mensen die door laagbetaald en onzeker werk, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, echtscheiding, lage opleiding, migratie, handicap of een combinatie van deze factoren het nog steeds stijgende welvaarts- en ambitieniveau van het leidende deel van de middenklasse niet kunnen bijhouden. In het onderwijs raken hun kinderen op achterstand, hun levensverwachting is jaren korter, hun bank is steeds vaker de voedsel-

bank en schuldhulpverlening is voor steeds meer van hen de nieuwe loot aan de stam van de verzorgingsstaat geworden. Als zij iets missen, dan is het de zekerheid, de ‘gemoedsrust’, die de verzorgingsstaat wilde brengen.

Geen mislukking

Is de verzorgingsstaat dus een mislukking geworden? Nee, en hij bestaat nog steeds, maar de ooit indrukwekkende palmares heeft wel veel van zijn glans verloren. De onbetwist grootste prestatie van de Nederlandse verzorgingsstaat is de introductie van de AOW geweest, in feite het eerste en tot nu toe enige duurzame basisinkomen ter wereld. Statistisch gezien, komt dankzij de AOW armoede in Nederland nergens minder voor dan onder ouderen: ongeveer 2,5 procent van hen leeft onder de lage-inkomensgrens, tegenover bijna 10 procent van de kinderen in gezinnen. Het probleem van de stijgende kosten van de toenemende vergrijzing heeft men door een verhoging van de AOW-leeftijd tot 67 jaar in ieder geval tijdelijk onder controle gekregen. De poging om ook de koppeling tussen AOW en minimumloon op te heffen, is mislukt, en dat leidt voor het Rijk tot een extra pensioenlast van enkele miljarden per jaar. Behoud van verworven rechten, in dit geval voor de 20 procent ouderen in de bevolking (7 procent toen de AOW in 1956 definitief werd ingevoerd), is deel geworden van de politieke strijd om de verzorgingsstaat.

Indrukwekkend op de conduitestaat van de verzorgingsstaat is zeker ook het succes van de onderwijsexpansie. In nauwelijks meer dan een halve eeuw is in de leeftijdsgroep van 25 tot 64 jaar het aandeel met een opleiding op hogeschool- of universitair niveau gestegen van ongeveer 4 procent tot 40 procent. De sociale en culturele, meer dan de economische breuklijn, ligt nu op het onderscheid tussen lager- en hogeropgeleiden. De stijging van het gemiddelde opleidingsniveau is overigens nog niet ten einde, zeker niet bij de etnische minderheden, al groeit het besef dat het stijgende opleidingsniveau voorbijgaat aan de maatschappelijke behoefte aan mensen voor de zorg, het onderwijs,

de techniek en de informatica. De keuzevrijheid in opleiding die door de regelingen van de verzorgingsstaat voor zoveel mensen mogelijk is geworden, maakt het erg moeilijk om opleidingen selectief af te sluiten of te bevorderen. De vrijheid van het individu komt hier haaks te staan op het 'collectieve welzijn' en op termijn mogelijk zelfs op het behoud van de welvaart.

Ook op het gebied van de volkshuisvesting is een enorme prestatie geleverd: in 1950 waren er iets meer dan twee miljoen huizen op een bevolking van tien miljoen, nu zijn het er acht miljoen voor ruim zeventien miljoen inwoners. Dat is niet genoeg gebleken, omdat de huishoudens gemiddeld veel kleiner zijn geworden (van bijna 5 tot nu gemiddeld 2,1 personen) en de ruimtebehoefte per persoon sterk is toegenomen. Sociologisch gezien zijn de veranderingen in demografisch opzicht, in behoefte aan privacy en in woonwensen goed in kaart gebracht en up-to-date gehouden. Dat levert wel richtinggevend de aanwijzingen op voor het noodzakelijke aanbod, maar hoe groter het tekort, hoe kleiner de kans dat de sociologische aanwijzingen ook voor de economische en inmiddels ook ecologische realisatie van het aanbod bepalend zullen zijn.

Vergeleken met andere landen wordt in Nederland collectief veel geld besteed aan de zorg voor ouderen, chronisch zieken, gehandicapten en psychiatrische patiënten. Het is niet de *cure*, maar de *care* die de gezondheidszorg zo duur heeft gemaakt. De AWBZ maakte dit mogelijk, maar bleek financieel uiteindelijk niet houdbaar. Omdat de werkloosheidsregelingen aflopend en eindig zijn, is er vooral in de jaren tachtig veel gebruikgemaakt van de meer genereuze en blijvende uitkering bij arbeidsongeschiktheid (WAO). Met nieuwe regelingen voor bijstand, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid wordt niet alleen geprobeerd oneigenlijk gebruik in te dammen, maar vooral ook een uitkering niet concurrerend te laten zijn met betaald werk. In de *cure* zijn een eigen risico en eigen bijdragen ingevoerd, in de *care* zijn de eigen bijdragen inkomensafhankelijk geworden en de indicaties voor zorg aangescherpt.

Hoewel de arrangementen van de verzorgingsstaat elk op zich een verbetering van het collectieve sociale welzijn beloofden en ook waarmaakten, bleek dat er eigenlijk altijd meer gebruik van werd gemaakt dan de bedoeling was. In de samenleving wist men steeds beter in te spelen op de aantrekkelijke mogelijkheden die de verschillende regelingen en voorzieningen boden. De verzorgingsstaat begon een halve eeuw geleden al gevaarlijk onder zijn eigen gewicht door te buigen. Sindsdien is er politiek steeds gewerkt aan vermindering van de draaglast en verhoging van de draagkracht van het systeem. Uiteindelijk wil niemand de verzorgingsstaat kwijt. Tijdens de opbouw meende men er nog van uit te kunnen gaan dat de zuinige, ijverige en bescheiden burger die men de Nederlander dacht te zijn, alleen in het uiterste geval gebruik zou maken van wat daarom veilig tot zijn recht kon worden gemaakt. De paradox van de verzorgingsstaat is natuurlijk dat zij zelf de verandering in de houding van de burger veroorzaakte of minstens mogelijk maakte. De verzorgingsstaat werd een maatschappijvorm, maar wel anders dan Thoenes kon voorzien. Van de garant voor het collectieve sociale welzijn, veranderde de verzorgingsstaat in een bestel van rechten en eisen van individuele burgers.

Door vooral door financiële nood gedwongen pogingen van de overheid om minstens ten dele terug te gaan naar het bescheiden begin, kunnen in het parlement begrijpelijkerwijs niet op de algemene instemming rekenen, die in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw de opbouw van de verzorgingsstaat begeleidde. Gemiddeld lagere en korter durende uitkeringen, striktere indicaties voor de zorg, hogere eigen bijdragen en strengere controles op rechtmatigheid roepen eerder oppositionele reacties op dan vroeger de gelijke begunstiging van en voor iedereen. Het in de troonrede van 2013 door Rutte II gelanceerde concept van de ‘participatiesamenleving’, waarin ‘van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving’, betekende niet het einde van de verzorgingsstaat maar leidde wel tot beperking van de verzorgingsstaatarrangementen. Dat bracht de WRR (2017) er wel toe de overheid te

waarschuwen voor ‘soms te hoge verwachtingen’ van de redzaamheid van burgers. ‘Weten is nog geen doen’, zei de Raad, en ‘moeten is nog niet kunnen’, kan men daaraan toevoegen.

Welfare state

Op papier begon de Nederlandse verzorgingsstaat in de oorlog. De regering in ballingschap gaf de commissie-Van Rhijn de opdracht een bij het ooit weer vrije Nederland passende versie te maken van de *welfare*-gedachte uit het advies *Social insurance and allied services* van de Engelse commissie-Beveridge. Sociale bewogenheid en welbegrepen eigenbelang gingen bij Beveridge hand in hand. De economische crisis en de oorlog hadden de ellende van miljoenen gezinnen zichtbaar gemaakt, maar hadden ook tot het inzicht geleid hoe gedwongen door werkloosheid en armoede arbeiders gevoelig konden worden voor de verleidingen van communisme en fascisme. Juist voor het voortbestaan van een kapitalistische economie is het belangrijk dat de overheid zorgt voor een zekere mate van bestaanszekerheid en een aanbod van voorzieningen dat een fatsoenlijk leven mogelijk moet maken. *Idleness, ignorance, disease, squalor and want* waren in de woorden van Beveridge al de ‘five giants’ waartegen de verzorgingsstaat de strijd moest aanbinden. In Nederland volgde op de noodwet van 1947 tien jaar later de AOW, waarmee een einde kwam aan het beroep dat veel bejaarden voor hun levensonderhoud op hun kinderen moesten doen. ‘Trekken van Drees’ werd de standaarduitdrukking van de dankbaarheid die daarover gevoeld werd. Twintig jaar later was minister Klompé er trots op bijstand als een recht tot wet te kunnen maken. Recht op een zelfstandig en vrij besteedbaar inkomen zonder tegenprestatie voor iedereen die dat nodig had.

Sociologen voelen zich thuis in de verzorgingsstaat, maar het huis is niet door hen gebouwd. Dat kon zelfs niet, want de sociologie zou pas in de jaren vijftig en zestig echt tot ontwikkeling komen. Sociologen als Van Kemenade, Van Dam, D’Ancona en later Bussemaker gingen pas politieke verantwoordelijkheid dragen toen de verzorgingsstaat al

gevestigd was. Voor de oorlog, bij Bongers en Steinmetz, had de sociologie bovendien nog niets te maken met sociale ontwerpen of de taken van de staat. Steinmetz ziet in 1931 de sociologie als ‘de wetenschap der feiten van het menselijk samenleven als zoodanig’. In de jaren na de oorlog krijgt dat vorm in studies naar ‘speciale takken van de sociologie’ (Van Doorn 1964): gezin, onderwijs, arbeid, vrije tijd, godsdienst, organisatie, recht, landbouw, huisvesting. Onder invloed van de *Standard American Sociology* (De Haan 1994) ontwikkelde zich een grote en nog steeds bloeiende praktijk van kwantitatief onderzoek op basis van statistische gegevens en min of meer gestandaardiseerde vragenlijsten. Niet wetenschappelijke kennis, maar maatschappelijke bruikbaarheid is hier het adagium.

Geleid en begeleid door de politieke wil zijn het vooral economen en juristen geweest die de ontwerpers en bouwers – de ‘planvolvoerende elite’ in de woorden van Thoenes – waren van wat zij in een ongelukkige vertaling van het Engelse *welfare state* de ‘welvaartsstaat’ zijn gaan noemen. Sociologen traden in de jaren vijftig en zestig wel geleidelijk steeds meer aan als bestuurders, beleidsmedewerkers en uitvoerders van de maatschappelijk steeds actievare overheid. Parallel daaraan is sociologisch gedachtengoed ook steeds meer deel gaan uitmaken van niet-sociologische disciplines (economie, rechten, geneeskunde, bouwkunde, geschiedenis) en beroepen, zoals de sociologie in een eerdere fase zelf al deze gebieden tot object van onderzoek heeft gemaakt. De sociologische betrokkenheid bij de verzorgingsstaat is gegroeid naarmate deze meer een maatschappijvorm werd en ook steeds meer het karakter van een actieve hervormer van de samenleving begon aan te nemen. Sociaalwetenschappelijk onderzoek zou, zo was de breedgedragen verwachting, de basis gaan vormen voor het handelen van de overheid.

In 1968 stelde de commissie-De Wolff voor om een Raad voor de Planning in te richten voor het overheidsbeleid op lange termijn. De Raad zou ondersteund moeten worden door een Sociaal Plan Bureau, nieuw op te richten naast het al in 1945 door de latere Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen opgerichte economische Centraal Planbureau.

Het liep anders; in 1973 werd het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ingesteld, in 1976 gevolgd door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Beide hadden een sterk sociaalwetenschappelijk karakter, bij het SCP werkten zelfs vrijwel alleen sociologen als onderzoeker. Het SCP werd geplaatst bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en trad ook op als directe adviseur van de minister van CRM, die ook coördinerend minister was van Welzijn. En dat omvatte toen heel veel; eigenlijk alles wat tot de vijf V's gerekend kan worden. In toegepaste vorm en met behulp van statistiek en survey stond de sociologie ook buiten de muren van het SCP vooral ten dienste van de overheid en de verzorgingsstaat, maar tegelijkertijd leverde ze vanaf de zijlijn in toenemende mate ook kritisch commentaar op het reilen van en zeilen in de samenleving. Hoogleraren Sociologie als Van Doorn, De Swaan en Schuyt verwierven als columnist in *NRC* en *de Volkskrant* positie als opinieleiders. SCP, WRR, Sociaal-Economische Raad (SER) en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zorgden en zorgen met hun regelmatige rapportages en wetenschappelijk onderbouwde adviezen voor de nodige informatie ter toetsing en bijstelling van beleid. De aandacht ging vooral uit naar vraagstukken van ongelijkheid en tekorten, die om maatregelen en maatwerk vroegen van de landelijke overheid. En dat is eigenlijk nog steeds zo.

Met dank aan Pauline Meurs voor haar suggesties en kanttekeningen.

Paul Schnabel (1948) studeerde sociologie in Utrecht en Bielefeld (D). Hij was van 1998 tot 2013 directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij is emeritus universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht en erelid van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV).

Literatuur

De literatuur over de verzorgingsstaat is heel omvangrijk. *De elite in de verzorgingsstaat* (1962) was het proefschrift waarop Piet Thoenes promoveerde bij F. van Heek. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw verschenen belangrijke kritische beschouwingen over de verzorgingsstaat, zoals *De stagnerende verzorgingsstaat* (1978) van J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, en *De nadagen van de verzorgingsstaat* (1983) onder redactie van Ph.A. Idenburg. De historische wortels van de verzorgingsstaat vormen het onderwerp van *Zorg en de staat* (1989) van A. de Swaan, terwijl het poldermodel toegelicht wordt in *A Dutch miracle* (1997) van J. Visser en A. Hemerijck.

Een breed perspectief op de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving als verzorgingsstaat is te vinden in *1950. Welvaart in zwart-wit* (2000) van Kees Schuyt en Ed Taverne, meer recent in *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht* (2018) van Paul Schnabel. *De verzorgingsstaat herwogen* (2006) is een omvattend rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Bea Cantillon geeft in *De staat van de welvaartsstaat* (2016) een indringend beeld van de verzorgingsstaat in België en meer in het bijzonder in Vlaanderen.

Internationaal zeer invloedrijk is *The three worlds of welfare capitalism* (1990) van Gösta Esping-Andersen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau bericht al gedurende vele jaren en in vele publicaties zowel kwantitatief als kwalitatief over de Nederlandse verzorgingsstaat, samenvattend te volgen in de reeks *De sociale staat van Nederland* en het sinds 2008 ieder kwartaal verschijnende *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*.

Overige literatuur

Haan, J. de (1994). *Research groups in Dutch sociology*. Thesis.
Deleeck, H., Huybrechts, J. & Cantillon, B. (1983). *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de sociale overheidsuitgaven in België*. Kluwer.

PAUL SCHNABEL

Steinmetz, S. R. (1931). *Inleiding tot de sociologie*. Erven Bohn.

Stolk, B. van & Wouters, C. (1983). *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Van Loghum Slaterus.

Doorn, J. A. A. van (1964). *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Bijleveld.

Vrooman, C., Gijsberts, M. & Boelhouwer, J. (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport*. SCP.

WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. WRR.

Van sprint naar marathon

De inhaalslag van vrouwen

TANJA VAN DER LIPPE EN ANNE-RIGT POORTMAN

Er zijn weinig transformaties op de arbeidsmarkt die zo spectaculair zijn als de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen. Had zo'n honderd jaar geleden minder dan 35 procent van de Nederlandse vrouwen tussen 15 en 65 jaar een betaalde baan, inmiddels ligt dat percentage rond de 65 procent (CBS Statline; CPB 2018). Met name vanaf de jaren zeventig is de arbeidsparticipatie van vrouwen substantieel gaan stijgen. Internationaal gezien bleef Nederland qua arbeidsparticipatie lange tijd in de achterhoede. In 1973 werkten hier zelfs procentueel minder vrouwen dan in Italië en Ierland (34 procent), van oudsher toch traditioneel katholieke landen. De Nederlandse vrouwen die betaald gingen werken, deden dat vooral in een deeltijdbaai. In 1970 werkte twee derde van de werkende vrouwen in deeltijd en tegenwoordig geldt dat zelfs voor driekwart van de vrouwen (CBS/SCP 2020). Kijken we naar de fase vóór het gaan werken, dan is er sprake van meer dan een inhaalslag. In de afgelopen decennia is het opleidingsniveau van meisjes sneller gestegen dan dat van jongens, en inmiddels is het opleidingsniveau van meisjes hoger dan dat van jongens (CBS/SCP 2020).

De groeiende arbeidsdeelname heeft de economische zelfstandigheid van vrouwen, en daarmee hun onafhankelijkheid, vergroot. Ongeveer 64 procent van de vrouwen is nu economisch zelfstandig (CBS: Economische zelfstandigheid). Ook voor gezinnen en de samenleving als geheel heeft de toenemende arbeidsdeelname van vrouwen grote gevolgen gehad. Niet langer was er de huisvrouw die ervoor zorgde dat

het huishouden op rolletjes liep en dat haar man na zijn werk comfortabel de rest van de dag kon doorbrengen. Nee, nu kwam er een extra persoon thuis van haar werk. En wel op het piekmoment van de dag, zo tussen vijf en zeven uur 's avonds, als er tijd moest worden besteed aan eten koken, kinderen verzorgen, samen eten, en wat al niet meer (Van der Lippe 2021). De voltijdshuisvrouw die de buffer tussen betaalde en huishoudelijke sfeer vormde, is grotendeels verdwenen en daar ging de samenleving in mee. Zo werden winkeltijden verruimd, kwam er steeds meer kinder- en naschoolse opvang en is op steeds meer scholen sprake van een continuooster.

Al hebben vrouwen een enorme inhaalslag gemaakt, verschillen zijn er gebleven. De arbeidsmarktparticipatiegraad van vrouwen is lager dan die van mannen, en het zijn vooral vrouwen die in deeltijd werken. Meisjes kiezen een andere opleidingsrichting en daarmee beroepslooptaan dan jongens. Meisjes zijn nog altijd oververtegenwoordigd in verzorgende richtingen van beroepsopleidingen en in de alfawetenschappen, en jongens in technische richtingen en bètawetenschappen. Ook binnenshuis gaat de verandering maar mondjesmaat: vooral vrouwen zijn minder gaan doen, ook al doen ze altijd nog het meest aan zorg en huishouden. Er wordt dan ook wel gesproken over een *'incomplete'*, *'uneven'* en *'stalled'* revolutie (Esping-Andersen 2009; Bianchi et al. 2012). 'Incompleet' omdat de verdeling van taken thuis veel minder is veranderd dan de arbeidsdeelname van vrouwen; 'ongelijkwaardig' omdat de veranderingen vooral door gedragsverandering bij vrouwen (en minder bij mannen) zijn teweeggebracht; en 'gestagneerd' omdat de grote veranderingen al lang achter ons liggen en het tempo van de veranderingen steeds verder is afgenomen en afgevlakt.

Sociologie heeft de transformatie op de kaart gezet

Vragen over de positie en de rol van vrouwen in de samenleving zijn lange tijd veronachtzaamd in het maatschappelijke en wetenschappelijke debat. Sociologen zijn belangrijk geweest om de positie van vrouwen op de kaart te zetten en veranderingen daarin te duiden.

Allereerst bestond lange tijd de gangbare – en ongeproblematiseerde – aanname dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is en dat de sociale positie van gezinnen werd bepaald door de status van het mannelijke hoofd van de huishouding (Acker 1973). Aan de positie van vrouwen hoefde dus geen aandacht besteed te worden; niet door de samenleving en niet door de wetenschap. Gemakshalve werd daarbij aangenomen dat vrijwel alle vrouwen in gezinsverband leefden en dat op die manier het inkomen en prestige van hun echtgenoot ook hun toevielen. De vanzelfsprekendheid van deze aanname is onder meer door sociologen ter discussie gesteld, waarmee de weg werd vrijgemaakt voor vragen over de positie van vrouwen (Sorensen & McLanahan 1987).

Ten tweede heeft de sociologie gewezen op het belang van de context, in het bijzonder de normatieve context (bijvoorbeeld Coleman 1994). Het dominante waardenpatroon stond vrouwen na hun huwelijk nauwelijks betaalde beroepsbezigheden toe. Deze context bleek relevant te zijn voor de relatieve late instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt, zeker in vergelijking met ons omringende landen. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw waren het met name de jonge vrouwen van 14 tot 25 jaar die een betaalde baan hadden. Zodra zij trouwden, verdwenen ze in groten getale van de arbeidsmarkt. Vooral in de jaren dertig tot vijftig zag de overheid het namelijk als haar taak om vrouwen van de arbeidsmarkt te weren om de belangen te behartigen van de mannelijke kostwinner en die van het gezin. Zo gold tot 1955 een verbod op arbeid door getrouwde vrouwen in overheidsdienst. Ze werden pas uitgenodigd op de arbeidsmarkt toen het economisch nodig werd. Bovendien was er binnenshuis meestal genoeg te doen; pas rond 1964 maakte de komst van de anticonceptiepillen het mogelijk om het aantal kinderen en het moment van het krijgen van kinderen te reguleren.

Ook voor de taakverdeling binnenshuis lieten sociologen zien dat normen over man-vrouw-rollen belangrijk zijn. Puur economisch gedacht is een huishouden te zien als een klein bedrijfje dat zo goed mogelijk met de beschikbare middelen omspringt. Kort gezegd, loont

het dat degene die meer kan verdienen vooral betaalde arbeid verricht; de zorg komt dan voor rekening van de ander (Becker 1981). Inmiddels is wel duidelijk dat dergelijke strikt economische verklaringen niet voldoende zijn. Net zo belangrijk zijn seksespecifieke rolverwachtingen die al vanaf de vroegste jeugd zijn aangeleerd en keer op keer door sancties vanuit de sociale omgeving worden bestendigd. Mannen en vrouwen 'doen onbewust gender': de hele dag benadrukken ze in wat ze doen en zeggen dat ze vrouw of man zijn. Het gaat over de norm hoe taken uitgevoerd moeten worden, wat schoon is en wie ervoor verantwoordelijk is. De standaarden die vrouwen hebben over wat goed is in het huishouden, verschillen nogal van die van mannen. Vrouwen vinden huishoudelijk werk en zorg voor kinderen leuker, hebben hogere standaarden en voelen zich er verantwoordelijker voor (Poortman & Van der Lippe 2009).

Ten derde hebben sociologen de verwevenheid van het werk- en familiedomein op de kaart gezet (Van der Lippe 2005). Zo is er een nog steeds bloeiende onderzoekstraditie naar de combinatie van werk en zorgtaken. Het idee was dat het niet alleen gaat om hoeveel uur er buitenshuis gewerkt wordt, maar ook hoe de taken binnenshuis zijn verdeeld. Het is nu niet meer voor te stellen, in een tijd waar de balans tussen werk en privé centraal staat in het denken over een gezonde samenleving, maar het idee dat beide domeinen van belang zijn en een mismatch tussen beide kwalijke gevolgen kan hebben, heeft pas de laatste decennia echt opgang gemaakt. Ook het levensloopperspectief (Elder 1994) is hierin belangrijk geweest. Dit perspectief gaat uit van een relatie tussen verschillende levensgebieden en wijst op de wisselwerking tussen domeinen die kwetsbaarheden kan versterken. Juist als er in het privédomein iets misgaat, zoals bij een echtscheiding, blijkt de kwetsbare positie van vrouwen door een traditionele taakverdeling en geringe economische zelfstandigheid tijdens de relatie – getuige de vaak sterke financiële terugval na scheiding.

Tot slot richten sociologen niet alleen de blik op óf en hoeveel uren vrouwen werken, maar ook op wat voor beroep en functie zij hebben

en waar zij werken. Daardoor ontstond er een breder beeld van de economische positie en status van vrouwen. De instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt vond vooral plaats in bepaalde beroepen. Het bestaan van mannen- en vrouwenberoepen vormt een wereldwijd verschijnsel, dat bovendien al een lange geschiedenis kent. Nog altijd zijn er weinig vrouwen werkzaam in technische beroepen, terwijl mannen ondervertegenwoordigd zijn in de zorg (CBS/SCP 2020), en dit verandert maar mondjesmaat. Dit heeft gevolgen voor hoeveel vrouwen verdienen. De salarissen liggen gemiddeld lager in typische vrouwenberoepen, en als er meer vrouwen in een beroep instromen, gaat het salaris naar beneden (Mandel 2013). Ook is er in toenemende mate aandacht gekomen voor het gebrek aan vrouwen in topposities. Al hebben vrouwen massaal de arbeidsmarkt betreden, echte topposities blijven vaak nog buiten hun bereik.

Beleid loopt achter de feiten aan

Voor het bevorderen van gelijkheid tussen mannen en vrouwen is kenmerkend dat het beleid vaak achter de feiten aan liep, zeker in vergelijking met andere landen. Zo was bij het toenemen van de arbeidsparticipatie van vrouwen tijdens de jaren zeventig nog geen sprake van enige institutionele ondersteuning door de overheid (Van Doorne-Huiskes et al. 2017). De instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt leidde niet tot faciliterend beleid, zoals kinderopvang of ouderschapsverlof. Tot de jaren negentig regelden moeders en vaders zelf kinderopvang, en vaak deelden organisaties en werknemers de kosten. Mede gevoed door de uitkomsten van (onder andere) sociologisch onderzoek, werd vanaf de jaren negentig op politiek niveau duidelijk dat door de overheid gefinancierde kinderopvangvoorzieningen noodzakelijk waren om de arbeidsparticipatie verder te verruimen en gendergelijkheid te bevorderen (Van Dijk & Remery 1997).

Ook het verruimen van vaderschapsverlof is een voorbeeld van 'traag beleid'. Ruim twee decennia geleden, op 1 december 2001, werd twee dagen betaald verlof ingevoerd voor kersverse vaders. Het was al

langer duidelijk dat dit erg kort was, gezien de maatschappelijke ontwikkeling dat vaders geacht worden meer te doen en ook wilden doen in de zorg en opvoeding van hun kinderen, en (internationale) onderzoeksuitkomsten die toonden dat verruiming van vaderschapsverlof kan leiden tot een gelijker taakverdeling thuis (Wetenschappelijke toets van Wetsvoorstel Wet betaald ouderschapsverlof 2021). Ondanks dat er regelmatig discussies werden gevoerd in de Tweede Kamer en er initiatiefwetsvoorstellen werden ingediend om het vaderschapsverlof uit te breiden, duurde het tot 1 januari 2019 voordat dit werkelijk veranderde. Of het nu kwam door de Europese Commissie, die het grote belang erkende van vaderschapsverlof voor een meer gelijke verdeling van arbeid en zorg, of dat de tijd rijp was in Nederland of door het huidige kabinet – het verlof is uitgebreid.

Hoewel beleidsveranderingen vooral de laatste jaren sneller gaan en meer in de pas zijn gaan lopen met andere landen, is er wellicht meer nodig. Het tempo van de veranderingen neemt af en op sommige gebieden, zoals het bereiken van topposities door vrouwen, gendersegregatie in beroepen en bijbehorend inkomen, is de situatie hardnekkig gebleken. Er is een inhaalslag van vrouwen geweest, met name op de arbeidsmarkt, maar zeker niet voor alle vrouwen. Veranderingen gingen onder het mom van de vrije keuze van vrouwen, denk aan de tweede feministische golf, maar de werkelijkheid is dat dit niet voor alle vrouwen is weggelegd. Lageropgeleide vrouwen, vrouwen met een afstand tot de arbeidsmarkt en Nederlandse vrouwen met een migratieachtergrond hebben het hierin lastiger (CBS/SCP 2020). Bovendien laat onderzoek zien dat juist lageropgeleiden de laatste decennia een steeds grotere kans hebben om te scheiden, vergeleken met hogeropgeleiden, wat de positie van deze vrouwen nog kwetsbaarder maakt (Matysiak, Styrac & Vignoli 2014). Dergelijke ontwikkelingen verdienen niet alleen meer aandacht in beleid, waar toch vaak de nadruk ligt op economische zelfredzaamheid, maar ook in sociologisch onderzoek.

Een zelfreflectie

We kunnen zonder meer trots zijn op de invloed die sociologen hebben gehad op het zichtbaar maken van de veranderende rol van vrouwen in de samenleving in al haar facetten. Maar kritisch zijn we ook. Terugkijkend, moeten we vaststellen dat de aandacht in het onderzoek met name gericht is geweest op de hogeropgeleide vrouwen, op vrouwen die met een zetje hun talenten konden benutten. Dat geldt voor hun intrede op de arbeidsmarkt, de beroepsloopbaan, maar is ook zichtbaar in de grote aandacht die er is voor vrouwen in leidinggevende posities. Minder aandacht was er voor diegenen die minder makkelijk hun talenten kunnen benutten, de vrouwen die over minder hulpbronnen beschikken om zelfredzaam te zijn. Misschien ook wel omdat we te veel met de bril van de hogeropgeleide vrouw naar deze kwestie hebben gekeken.

Ook mannen verdienen meer aandacht in sociologisch onderzoek naar genderongelijkheid. Niet alleen omdat de gedragsveranderingen bij mannen kleiner zijn geweest dan bij vrouwen en daar dus nog een wereld te winnen is. Ook omdat er aanwijzingen zijn dat de man-vrouw-kloof in economische status kleiner wordt door een steeds minder goede positie van (sommige) mannen – en niet alleen door een verbeterde positie van vrouwen. Zo blijkt in de afgelopen twintig jaar met name de arbeidsparticipatie van lageropgeleide en alleenstaande mannen te dalen (CPB 2018). Ook de opleidingsverschillen in het voordeel van meisjes in de jongste cohorten suggereren dat juist mannen vaker lageropgeleid zullen zijn in de toekomst – en daarmee mogelijk een economisch kwetsbare groep op de arbeidsmarkt zullen vormen.

Hoe kan de sociologie in de toekomst bijdragen aan dit grote terrein van werken en zorgen van mannen en vrouwen? Ten eerste is er meer aandacht nodig voor vrouwen die niet gemakkelijk hun talent kunnen benutten. Dit zijn vaker vrouwen met een lagere opleiding, met een migratieachtergrond of afstand tot de arbeidsmarkt en mogelijk herintredende oudere vrouwen. Deze vrouwen verkeren ook meer in een omgeving met traditionele rolpatronen. Maar ook aan-

dacht voor degenen die door hun scheiding maar net het hoofd boven water kunnen houden – financieel, maar ook qua tijd. Waar zitten hun kwetsbaarheden en hun mogelijkheden om meer te participeren in de samenleving? En belangrijk: het gaat hier niet alleen om vrouwen; het geldt ook voor mannen die in een soortgelijke positie verkeren.

Hieraan gekoppeld is de tweede aanbeveling dat het niet alleen moet gaan om *'fix the women'* of *'fix the men'*, maar om *'fix the system'*. Gratis kinderopvang (zoals in het huidige kabinetsplan), ouderschapsverlof voor vaders, flexibele werkgevers zijn onderdeel van een systeemaanpak, maar ook de normen en cultuur moeten hierin meebewegen. Denk hierbij aan de dominante norm van deeltijdwerken voor moeders en het anderhalfverdiener-gezin. Bovendien is het de vraag of de huidige maatregelen voldoende zijn en ver genoeg gaan, bijvoorbeeld als het gaat om de hardnekkige beloningsverschillen tussen mannenberoepen en vrouwenberoepen. Een systeemaanpak vergt dan ook een lange adem; een coalitie van niet alleen sociologen en andere wetenschappers, maar ook overheden, werkgevers, professionals, belangenorganisaties en ga zo maar door.

Ten derde is meer aandacht nodig voor zogeheten contra-situaties (Jaspers, Van der Lippe & Evertsson 2022). Veel van onze kennis over de transformatie ging over relaties bestaande uit een man en een vrouw. Maar wat zouden we leren van relaties die bestaan uit twee mannen of twee vrouwen? Zijn hun seksspecifieke normen dezelfde en doen zij ook gender? Dit onderzoek moet nog op gang komen. Zo zouden we nog beter kunnen ontrafelen of het nu economische of normatieve motieven zijn waarom vrouwen minder werken. Een ander voorbeeld van een contra-situatie is die waarin de vrouw een betere baan heeft dan haar partner. Dat is nog maar in 5 procent van de relaties het geval, maar het is interessant om te bestuderen of de taakverdeling toch genderspecifiek is wanneer vrouwen meer verdienen dan hun man.

Tot slot is deze aandacht hard nodig met het oog op de komende spanningen. Nu al is er sprake van een krappe arbeidsmarkt, maar de verwachting is dat dit met de toenemende vergrijzing van de Neder-

landse samenleving in ieder geval de komende twintig jaar alleen maar verder zal toenemen (NIDI/CBS 2021). De tijd van de snelle veranderingen richting een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen ligt achter ons, en deze zijn vooral gerealiseerd onder gehuwde vrouwen en jonge moeders. De eerdere sprint lijkt nu een marathon te worden. Om arbeidsdeelname nog verder te vergroten, is het nodig te focussen op de groepen die tot nu toe nog niet of in mindere mate zijn meegegaan in de transitie. Op dit moment is er een onbenut arbeidspotentieel van een grote groep vrouwen, dus geen tijd te verliezen om hen ook in een verdere ontwikkeling te betrekken.

Tanja van der Lippe is hoogleraar Sociologie aan de Universiteit Utrecht. Anne-Rigt Poortman is hoogleraar Familiediversiteit en Levensloopuitkomsten bij sociologie, Universiteit Utrecht.

Literatuur

- Acker, J. (1973). Women and social stratification: A case of intellectual sexism. *American Journal of Sociology*, 78(4), 936-945.
- Becker, G. S. (1981). *A treatise on the family*. Harvard UP.
- Bianchi, S. M., Sayer, L. C., Milkie, M. A. & Robinson, J. P. (2012). Housework: Who did, does or will do it, and how much does it matter? *Social Forces*, 91(1), 55-63.
- CBS. Economische zelfstandigheid personen 15 jaar tot AOW-leeftijd; kenmerken. www.cbs.nl
- CBS Statline. StatLine - Arbeidsdeelname, vanaf 1969. www.cbs.nl
- CBS/SCP (2020). Emancipatiemonitor. CBS/SCP.
- Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Harvard UP.
- CPB. (2018). *Arbeidsparticipatie*. CPB.
- Dijk, L. van & Remery, C. L. H. S. (1997). Arbeidsdeelname en kinderopvang. Een gecombineerde analyse voor vrouwen met jonge kinderen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 13(2), 132-143.
- Doorne-Huiskes, A. van, Römkens, R., Schippers, J. & Wiersma, A.

- (2017). *Van privéprobleem tot overheidszorg: Emancipatiebeleid in Nederland*. Lecturium.
- Elder Jr., G. H. (1994). Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 4-15.
- Esping-Andersen, G. (2009). *Incomplete revolution: Adapting welfare states to women's new roles*. Polity.
- Jaspers, E., Lippe, T. van der & Evertsson, M. (2022). Gender inequality, households, and work. In *Handbook of Sociological Science Contributions to Rigorous Sociology*. Edward Elgar.
- Lippe, T. van der (2005). *Andere tijden voor werk en privé*. Universiteit Utrecht.
- Lippe, T. van der (2021). *Waar blijft mijn tijd? Waarom we zoveel willen, moeten en kunnen*. Prometheus.
- Mandel, H. (2013). Up the Down Staircase: Women's Upward Mobility and the Wage Penalty for Occupational Feminization, 1970-2007. *Social Forces*, 91(4), 1183-1207.
- Matysiak, A., Styrac, M. & Vignoli, D. (2014). The educational gradient in marital disruption: A meta-analysis of European research findings. *Population Studies*, 68(2), 197-215.
- NIDI/CBS (2021). *Bevolking 2050 in beeld: opleiding, arbeid, zorg en wonen. Eindrapport verkenning Bevolking 2020*. NIDI.
- Poortman, A. R. & Lippe, T. van der (2009). Attitudes toward housework and child care and the gendered division of labor. *Journal of Marriage and Family*, 71(3), 526-541.
- Sørensen, A. & McLanahan, S. (1987). Married women's economic dependency, 1940-1980. *American Journal of Sociology*, 93(3), 659-687.
- Wetenschappelijke toets van Wetsvoorstel Wet betaald ouderschapsverlof (2021). Door Liefbroer en Van der Lippe. TK Kamerstuk 35 613, nr. 3.

INTERMEZZO (1)

Een eeuw sociologie als leervak¹

Een voldragen discipline

ABRAM DE SWAAN

Sociologen hebben hun lot verbonden met hun vak, de sociologie. Voor velen van hen is het een broodwinning en een baan waar je niet zo makkelijk van loskomt voor een betere, voor enkelen is het een fatale vergissing die nauwelijks nog recht te zetten is, en voor veel andere onder de collega's is het vak naast een meer dan volle baan ook een roeping en een levensvervulling. Hoe dan ook, zij hebben voor hun materieel bestaan en maatschappelijk aanzien ingezet op de sociologie.

Het is dezer dagen honderd jaar geleden dat W.A. Bongers zijn inaugurele rede hield als hoogleraar in de sociologie (en trouwens ook in de criminologie, die hem veel meer zou bezighouden).² Bongers was de eerste die zo'n leerstoel bekleedde in Nederland. Niet dat er in dit land niet al eerder sociologie bedreven werd, ook door Bongers zelf, uiteraard. Sinds de voorlaatste eeuw verschenen er heel wat publicaties waarin al in de titel sprake is van sociologie, veelal bedoeld voor buitenstaanders en beginners, want gediplomeerde beroepssociologen

1 Bewerking van een lezing ter gelegenheid van 100 jaar sociologie, NSV, 16 juni 2022, Groningen.

2 Over de geschiedenis van het vak verschenen enkele uitstekende boekpublicaties, waaronder: Bovenkerk, F., et al. (red.) (1978). *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*; Heilbron, J. (1990). *Het ontstaan van de sociologie*, en vooral het proefschrift van Bart van Heerikhuizen, erelid van de NSV: Heerikhuizen, B. van (1982). *W.A. Bongers, socioloog en socialist*. Wolters-Noordhoff/Forsten.

waren er nog niet. Inleidingen in de sociologie, zoals in het verleden geschreven door uiteenlopende auteurs, wil ik hier als leidraad gebruiken voor de evocatie van een eeuw sociologiebeoefening. Een inleiding is meestal bedoeld voor beginnende studenten en ook wel voor dat mythisch personage in het boekenvak: de geïnteresseerde leek. Maar zo'n boekje voor beginners is daarmee ook een beginselverklaring van de sociologieopvattingen die de schrijver koestert en met de schrijver diens naaste collega's en professionele geestverwanten. Een inleiding is dus naar haar aard schools en vertegenwoordigt een school. Zo'n inleiding is representatief en programmatisch.

Een vroeg voorbeeld is A. Anema's *Grondslagen der sociologie* uit 1900, uit calvinistische hoek.³ Of, uit overeenkomstige geestesrichting: J.R. Slotemaker de Bruine met *Sociologie en christendom. Een inleiding* uit 1912, waarin hij de sociologie tracht te situeren in afgrenzing met de reeds gevestigde vakken en stelt dat “sociologie in engeren zin”, de aanduiding zij van de wetenschap die de verhouding van de mensen onderling tot object heeft, maar haar terrein onderkent naast dat van historie, theologie, politiek en economie.⁴ Dat lijkt me een geheel adequate karakterisering. Een jaar eerder verscheen *Prolegomena der sociologie*, door F.C. Gerretson⁵ (1884-1954; dezelfde als de dichter Geerten Gossaert), aartsconservatief Kamerlid voor de CHU, oliebaron en koloniaal tot het laatst toe. Hij situeert de discussie over wezen en grenzen van de sociologie, verrassenderwijs, dan al in wetenschapssociologisch perspectief. Hij merkt op dat zulke vragen in een gevestigde wetenschap pas aan het eind van de opleiding aan de orde komen. Dat ligt anders voor een wetenschap in wording, die de aanvallen te verduren krijgt van aanpalende zusterwetenschappen waarin alreeds onderwerpen worden bestudeerd op het terrein dat nu wordt opgeëist door het nieuwe vak.

3 Vergelijk met Woldring, H. E. S. (1978). Calvinisme en sociologie; Dooyeweerd en zijn school. In Bovenkerk, F. et al. (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Amboboeken.

4 (1912). Ruys, p. 25.

5 (1911). Tjeenk Willink.

De grenzen tussen wetenschappelijke disciplines laten zich niet eens en vooral vastleggen, omdat ze immers voortdurend veranderen. Een samenleving, schrijft Gerretson, is een complex van doelmatige en doelbewuste handelingen. Een *rational choice*-benadering avant la lettre, zou je haast denken. Of de uitkomst van die doelgerichte handelingen ook aan de doelstellingen van de handelende personen beantwoordt, blijft hier evenwel onbesproken, al was die vraag al een kleine halve eeuw eerder aan de orde gesteld door Gerretsons baarljke duivel, Karl Marx. Maar een volgende constatering klinkt nu toch opmerkelijk eigentijds: 'Reeds de eenvoudigste menselijke sociale daad is in essentie de daad van een socioloog' (p. 56). Ruim zestig jaar later zou Johan Goudsblom de sociologie daarom 'een vorm van betweterij' noemen.⁶ Inmiddels zijn vrijwel alle geschriften uit die tijd verstoofd. Ik vrees dat al wat toen geschreven is, nu behoort tot wat Johan Heilbron in zijn *Het ontstaan van de sociologie*⁷ bestempelt als het 'predisciplinaire tijdperk' van het vak, waaruit de hedendaagse beoefenaars niet langer citeren, evalueren of bestrijden wat toentertijd gepubliceerd werd. Ze zijn voor de hedendaagse sociologen gewoonweg irrelevant. Ik vrees dat zelfs Bonger en Steinmetz nauwelijks nog gelezen worden als voorzaten van het vak en voorgangers in de vakbeoefening. Ook zij zijn weggezaakt in een predisciplinair voltooid verleden.

Het begin van de sociologie in Nederland was moeizaam, toberig en tastend. De eersten die zich ermee bezighielden, besteedden een groot deel van hun tijd en die van hun lezers aan de vraag wat van de sociologie de wezenskern was, hoe het vak kon worden afgebakend van andere vakken, met name de filosofie, de theologie, de geografie, rechten en economie, en ook de biologie, in het bijzonder de rassenkunde. Daarbij hadden zij meestal weinig oog voor de feitelijke academische

⁶ En hij vervolgt: 'Sociologen werpen zich op als experts in een materie, waarover iedereen al kennis en opinies bezit [...]' (p. 7). Goudsblom, J. (1974). *Balans van de Sociologie*. Het Spectrum. 3e dr. SUN, 1990. Engelse editie: (1977). *Sociology in the balance. A critical essay*. Blackwell.

⁷ (1990). Prometheus.

machts- en afhankelijkheidsverhoudingen en zochten zij vooral naar diepe essenties die kern en grenzen der disciplines konden bepalen. Willem A. Bongers, wiens inauguratie wij met deze bundel markeren, heeft zelf geen inleiding tot de sociologie geschreven.⁸ Hij was dan ook veel meer bezig met de criminologie, die hij vanuit sociologisch (en marxistisch) perspectief benaderde.⁹ Bongers schreef van jongs af aan veel voor een algemeen publiek (onder andere ook in het studentenblad *Propria Cures*) en uit die niet-academische geschriften zou een inleiding tot de sociologie te reconstrueren zijn. Uit Bongers college-aantekeningen citeert Van Heerikhuizen als omschrijving van het vak: '[...] alle verschijnselen die zich in de mensenwereld voordoen; de mensen zoals zij tezamen leven; alles wat daarbij gebeurt en gebeurd is.'¹⁰ Duidelijk is dat hij zich om disciplinaire grenzen tussen de maatschappelijke wetenschappen weinig bekommerde. Daarin werd hij uiteraard gesteund door de marxistische wetenschapsopvatting die nu eenmaal altijd heel breed geweest is.

In zijn rede bij de oprichting van de Nederlandsche Sociologische Vereniging in 1936 stelde Bongers zich voor dat de NSV een trefpunt zou worden voor beoefenaren van *alle* maatschappelijke wetenschappen. Daar was hij ruim in. Maar voor dilettanten en beginnelingen, studenten inbegrepen, zou geen plaats zijn, evenmin voor louter praktische beoefenaren zoals politici of juristen. En reine feitenverzamelaars (sociaal geografen, sociografen, statistici) mochten ook niet meedoen. Dat zijn slechts de voorbereiders van de sociologie. 'Wij zijn nu eenmaal theoretici zonder meer.' Ook de 'sociale filosofen', die zich toch maar doodstaren op vragen als 'wat is de maatschappij?' of 'wat is de maatschappijwetenschap?' kunnen gemist worden, meende Bongers.¹¹ Hij had wel lef.

8 Bongers publiceerde wel een *Inleiding tot de criminologie* (1912). Bohn.

9 Zie Van Heerikhuizen (1982).

10 Vergelijk met Van Heerikhuizen (1978). Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme. Over de eerste jaren van de 'Nederlandsche Sociologische Vereniging. In *Toen en thans*, p. 119-131, p. 123.

11 Vergelijk met Van Heerikhuizen (1978). In *Toen en thans*, p. 119-131. Van

Als ik dit zo lees, besef ik dat dit vrijwel woord voor woord het oprichtingsmanifest had kunnen zijn van de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek, de ASSR, zo'n halve eeuw later. Zij het dat toentertijd Johan Goudsblom ons overtuigde dat 'het beste program is: geen program'. De oprichting van het tijdschrift *Mensch en Maatschappij*, mede door Bonger, 'vertoont opmerkelijke parallellen met de ontwikkeling van de NSV'.¹² Op het titelblad werden welgeteld elf disciplines vermeld. Maar in de redactie waren toch drie sociologen opgenomen, de voorgangers in het nog jonge en kleine vak: Bonger, Steinmetz en Ter Veen.

Behoedzaam achteruit fietsen

Eerder dan Bonger was Sebald Rudolf Steinmetz actief in de sociologie, al behoorde dat vak nu juist niet tot de leeropdracht waarmee hij in 1908 aan de Universiteit van Amsterdam benoemd werd en die maar liefst drie andere vakken behelsde: de politieke aardrijkskunde, de volkenkunde en de land- en volkenkunde van Oost-Indië. Maar Steinmetz schreef wel een *Inleiding tot de Sociologie*, naar ik aanneem het eerste gezaghebbende leerboek in het vak, waarvan de eerste druk verscheen in 1931 en dat nog in 1958 een vierde druk beleefde. Ik kreeg niet de eerste, maar wel latere edities onder ogen. De tweede druk verscheen twee jaar na Steinmetz' dood in december 1940, en werd bewerkt door zijn leerling, de latere Utrechtse hoogleraar Sociologie J.P. Kruijt.¹³

Steinmetz' *Inleiding* is duidelijk gepreoccupeerd met het bestaansrecht en de bestaansnoodzaak van de sociologie. Maar zijn pleidooi voor het nieuwe vak is ambivalent. Hij zet zich af tegen de sociale

Heerikhuizen merkt, heel praktisch, op dat er in 1936 niet genoeg sociologen in enge zin waren om een vereniging mee te vormen, de oprichters moesten dus wel ruimer werven.

¹² Van Heerikhuizen (1978), p. 128.

¹³ Zie diens 'voorwoord van den bewerker' in de 2e dr.; een 3e en 4e dr., tevens bewerkt door J.P. Kruijt, verschenen in 1952 en 1958.

geografie, een nieuwe loot aan de eeuwenoude stam der geografie die teruggaat tot de klassieke oudheid. Hij doet dat met een beroep op een meer theoretische positiebepaling die in de sociale geografie zou ontbreken en in zijn nieuwe sociografie sterker onderbouwd zou worden. Tegelijkertijd toont Steinmetz zich een groot pleitbezorger van feitelijk onderzoek en daarmee van de fundering van de sociologie op empirische inzichten. De sociografie zou zich anders dan de sociale geografie niet moeten beperken tot de enkele beschrijving binnen de context van de fysieke omgeving en zich meer moeten oriënteren op maatschappijwetenschappelijke theorievorming. Daarbij doen zich allerhande overlappingsen voor met de belendende maatschappelijke wetenschappen. Dat behoeft op zichzelf geen probleem te zijn: 'De Sociologie is de wetenschap der feiten van het menselijk samenleven als zoodanig, dus van zijn vormen, leven, ontwikkeling en verval.'¹⁴ Die laatste zinsnede, na 'dus', begrijp ik niet zo goed, maar de voorafgaande is klip en klaar.

In zijn inleiding wijdt Steinmetz een polemisch hoofdstuk aan de anthroposociologie, de benaming voor een stroming in de rassenleer die de langhoofdige (dolichocephale) schedelvorm, veel voorkomend onder de 'Noordsche' rassen, associeert met culturele en mentale superioriteit. Steinmetz sluit honend af met: 'Zoo heerlijk, als het eens waar was geweest! Maar het aantal zwakke punten is waarlijk te groot.'¹⁵ Diezelfde Steinmetz was nochtans een van de voorvechters van het sociaal-darwinisme, waarin ook de mensenwereld werd opgevat als een strijdperk dat alleen de meest geschikten kansen zou bieden om te overleven. En in deze visie *moesten* die best aangepasten ook bij voorrang overleven. Die opvatting heeft hem ooit bewogen, in zijn *Philosophie des Krieges* (1907), de oorlog te beschrijven als een selectiemechanisme bij uitstek, dat de minst geschikten zou uitwieden.¹⁶ Maar

14 Steinmetz, S. R. (1942). *Inleiding tot de sociologie*, p. 21. 2e dr. Bohn.

15 Steinmetz, S. R. (1907). *Die Philosophie des Krieges*, p. 145. Barth.

16 Een proeve: 'Genau wie in der Ausbildung des Individuums der Kampf um die Selbsterhaltung, mit anderen kräftigen und aggressiven Individuen

van oorlog op eigen bodem hadden de Nederlanders in die tijd al in geen eeuw iets meegemaakt, en de blinde, lukrake mensenvernietiging van de Eerste Wereldoorlog, ook al buiten de landsgrenzen, moest nog komen.

Ook in latere jaren zou Steinmetz onverdroten een radicale versie van de toen vigerende ideeën over eugenetica uitdragen: overal waar de zwakken worden beschermd door wetenschap en filantropie wordt de beschaving bedreigd door deze 'contraselectie'.¹⁷ Vanwege dergelijke passages in het werk van Steinmetz nemen 'de meeste latere auteurs nogal wat afstand, doen soms zelfs wat besmuikt over deze voorloper', schrijft de historicus Hans Blom.¹⁸ Het vooruitziende en geheel afdoende weerwoord kwam van de Groningse kinderarts G. Scheltema, die al in 1912 inzag dat opvattingen zoals die van Steinmetz uiteindelijk zouden leiden tot wat hij trefzeker noemde: een 'actief afmaakstelsel'.¹⁹

Kort voor de Tweede Wereldoorlog, in 1938, publiceert Steinmetz met anderen een boek onder de titel *De rassen der mensheid*, dat de rassenkunde, de rassenleer en de rassenwetenschap der 'anthroposociologie' verregaand relativeert: volkeren van een en hetzelfde 'zuiver' ras komen vrijwel niet voor, de samenstelling van volkeren verandert in de loop der eeuwen, en rasvermenging is een normaal patroon. De idee van een 'arisch' of 'Noordisch' ras is grotendeels ongefundeerd en de notie dat 'langschedeligen' tot superieure prestaties waren voorbestemd al evenzeer. We zien hier Steinmetz behoedzaam achteruit fietsen. Ik interpreteer bij eerste lezing zijn boek als een poging om

geführt, unendlich nützlicher ist als das friedliche Verschmelzen in andere Weichlinge, genauso verhält es sich im Völkerleben' (p. 36). Of: 'Sobald der Staat als realer Organismus ohne jede Mystik erkannt wird, sobald die heutigen Feinde des Krieges aus Mitleid mit den Opfern einsehen, dass er mehr Glück als Unglück schafft, wird die Kriegsfeindschaft aufhören' (p. 338).

¹⁷ Vergelijk met Noordman, J. (1989). *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950*, p. 64-69. Dissertatie UvA, SUN.

¹⁸ Geciteerd in Noordman.

¹⁹ Noordman, p. 66.

de theoretische, en wel racistische grondslagen van het nationaalso-cialisme te weerleggen. Maar dan blijft het betoog toch telkens steken in het stereotiepe denken en raciaal gebeuzel waaraan ook Steinmetz ondanks zijn streng pleidooi voor feitelijke onderbouwing meedeed. Het was alom verbreid in de wetenschap van die dagen en hoorde bij de tijdgeest van de eerste helft van de twintigste eeuw.

In het jubileumnummer van *Sociologie Magazine* schrijft Jacob Boersema over Steinmetz' raciale denken.²⁰ Hij meent dat Steinmetz nooit van mening is veranderd. Mijn indruk daarentegen is dat hij zijn sociaal-darwinistisch en eugenetisch denken in de jaren dertig wel degelijk gematigd heeft, juist om afstand te scheppen tot het nationaalso-cialisme, maar dat het toch blijft doorklinken, zelfs nog in de bewerking door Kruijt van de naoorlogse drukken van zijn *Inleiding*.²¹

Ouderwetse generalisaties

Na de Tweede Wereldoorlog voltrekt zich een radicale omslag in de sociale wetenschap met inbegrip van de sociologie. De maatschappij-wetenschappers oriënteren zich niet langer op hun Duitse vakgenoten en al evenmin op de Franse, maar richten zich van nu af aan vrijwel uitsluitend op de Amerikaanse *social science*. Van sociaal-darwinisme en eugenetica wordt nagenoeg niets meer vernomen, de banden met de biologie zijn stilzwijgend, maar radicaal verbroken. Toch zijn de leidende sociologen van de eerste naoorlogse generatie nog opgeleid door Steinmetz. Maar bijna allemaal hebben ze een leertijd doorgebracht in de Verenigde Staten. En in de jaren daarop zal het voor aspirant-hoogleraren steeds gewoner en ook steeds noodzakelijker worden om enige tijd te studeren in de VS en te publiceren in het Engels.²² Toch zijn er

20 Boersema, J. (2022). Steinmetz en de vooruitgang: Over de koloniale wortels van de Nederlandse sociologie. *Sociologie Magazine*, 30(2), 27-29.

21 Zie ook Noordman (1889), p. 67, nr. 4, '[...] verder is er sprake van een haast griezige constantheid.'

22 Over de Amerikaanse hegemonie in de Nederlandse naoorlogse wetenschap, Jan Rupp.

ook in die eerste naoorlogse jaren nog ouderwetse generalisaties aan te treffen als: ‘De Nederlander is over het algemeen nuchter [...] Hij is flink, rustig en nauwgezet.’ Dat maakt nieuwsgierig naar het volkskarakter van de Nederlandse vrouw; over haar verder geen woord. Over de gewestelijke volksaard des te meer: ‘[...] gepassioneerd als de Friezen, nerveus als de Zuid-Limburger [...] apathisch gelijk de Twentenaren.’²³ Ik citeer uit een inleidend boekje van D.C. van der Poel.

In 1959 komen J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers met een vernieuwende inleiding, passend getiteld *Moderne sociologie. Systematiek en analyse*.²⁴ Nog geheel in de vooroorlogse trant beginnen de auteurs met een omschrijving van ‘de sociale werkelijkheid’ en van ‘de plaats van de sociologie’. Maar wat volgt, is onmiskenbaar naoorlogs, overwegend geïnspireerd op de Amerikaanse *literatuur* en in het bijzonder op de toentertijd overheersende systeemtheorie.²⁵ Het is ook een heel toegankelijke verhandeling, geschreven in een eigentijds Nederlands dat al veel vertrouwder overkomt dan het vooroorlogs taalgebruik. Gedateerd is vooral het onderscheid tussen de continuïteit van het systeem en de dynamiek ervan (al wordt een tegenstelling daartussen nadrukkelijk ontkend, p. 277 e.v.). Dit was precies het strijdpunt in een polemiek tussen de auteurs en Johan Goudsblom, die zich daarin op

23 Poel, D.C. van der (1949). *Inleiding tot de sociologie van Nederland*, p. 63, 66. Albani. Zie voor een onbevooroordeeld overzicht van de talrijke publicaties in dit genre: Heerikhuizen, Bart van (1979). Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 643-675.

24 (1959). Aula-boeken Het Spectrum.

25 Toch worden nog tal van ‘klassieke’ Duitse auteurs geciteerd, en ook Norbert Elias, wiens hoofdwerk *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) toen alleen nog in het Duits beschikbaar was: ‘[...] een briljante [...] analyse [...] een klassiek boek, dat geen socioloog ongelezen mag laten’ (p. 321). De stellingen in het veld van de sociologie waren toen kennelijk nog niet betrokken. Over Van Doorn en de Nederlandse sociologie, zie ook Houtman, Dick (2009). Een halve eeuw na moderne sociologie (1959). J.A.A. van Doorn is dood en de sociologie voelt zich niet zo lekker. *Sociologie*, 5(4), 521-539.

het standpunt stelde van de processociologie, zoals de benadering van Norbert Elias later pas zou gaan heten. Hoewel in de wetenschap altijd de nadruk wordt gelegd op het belang van kritiek en botsende meningen, komt het in de praktijk toch zelden tot debat. Maar deze felle discussie heeft veel bijgedragen aan de meningsvorming en aan een scheiding van opinies in de sociologie die nog lang zou aanhouden.

Een heus studievak

Het eerste echte studieboek naar de typografische en pedagogische eisen des tijds kwam van H. de Jager en A.L. Mok: *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen* uit 1964.²⁶ De laatste, negende druk, verscheen in 2014, en het boek is dus minstens een halve eeuw in omloop geweest, een bij mijn weten ongeëvenaarde prestatie in de Nederlandse sociologie. Ook in deze inleiding is nog het hele eerste deel gewijd aan ‘sociologie als wetenschap’, maar die beschouwingen worden al dadelijk aangevuld met talrijke sprekende voorbeelden en anekdotes uit de alledaagse leefwereld. Je zou zo weer zin krijgen om met de studie te beginnen. De auteurs zijn eclectisch in hun benadering, en pas in het laatste hoofdstuk geven ze een kort overzicht van stromingen in de sociologie. Dat geeft de hoofdtekst soms een wat vrijblijvend karakter: ’t kan vriezen en ’t kan dooien. Maar zeker voor een eerste inleiding is dat niet zo’n bezwaar. Met het boek van De Jager en Mok is de sociologie een heus studievak geworden, waarin kwellende controverses en klemmende contradicties eenvoudig worden opgeschoort. En inderdaad, daar moet je beginnelingen niet mee lastigvallen.

Johan Goudsblom publiceert in 1974 zijn *Balans van de sociologie*.²⁷ De ondertitel van de Engelse editie geeft de aard van het boek goed weer: *A critical essay*. Het is glashelder geschreven, met tal van fraaie aforismen. Goudsblom geeft een scherpe analyse van sociologische

26 Stenfert Kroese. Sinds 2004 met medewerking van G. Siphema. Onder studenten stond de inleiding bekend als *de Mekkende Jager*.

27 Goudsblom, J. (1974).

stromingen aan de hand van zijn vier criteria: systematiek, precisie, reikwijdte en relevantie. Het meeste wat op zijn balans wordt gewogen, wordt te licht bevonden. Het is de figuratiesociologie van Norbert Elias die voor hem de doorslag geeft en die dan ook zijn kritiek bespaard blijft. Een echte inleiding is het boek van Goudsblom niet, daarvoor veronderstelt het toch al te veel voorkennis bij de aankomende student.

In 1985 verscheen *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*, geredigeerd door Nico Wilterink en Bart van Heerikhuizen, met bijdragen van een tiental auteurs die merendeels voortkwamen uit de kring van figuratiesociologen rond Johan Goudsblom en de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek.²⁸ Met die gedeelde achtergrond bleef de coherentie tussen de bijdragen bewaard. De andere school, gegroepeerd rond de *rational choice*-benadering van het ICS (*Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology*), kon zich herkennen in het leerboek van W. Ultee, W. Arts en H. Flap, *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, dat voor het eerst verscheen in 1992.²⁹

Er zijn in de twee inleidingen duidelijke accentverschillen. In *Samenlevingen* domineert een ontwikkelingsperspectief in de presentatie, in *Sociologie* ligt sterk de nadruk op het empirisch onderzoek. Begint *Samenlevingen* nog heel traditioneel met de kopjes ‘Wat is sociologie?’ en ‘Over de aard van de sociale werkelijkheid’, in *Sociologie* worden die vragen met een citaat van de filosoof Frits Staal weggewuifd. Er zijn uiteraard nog tal van, meest kleine, verschillen, maar in het perspectief van de honderdjarige ontwikkeling van het vak vallen toch vooral de overeenkomsten op. Beide boeken zijn kloeke delen, ingedeeld en opgemaakt naar eigentijdse didactische inzichten, helder geschreven en boordevol begrippen en feiten. Allebei zijn ze weliswaar gekleurd door een specifieke visie op het vakgebied, maar die wordt niet opzichtig

28 (1985). Wolters-Noordhoff. De laatste, 8e dr. verscheen in 2017.

29 (1992). Wolters-Noordhoff. De laatste oplage, van de 3e dr., kwam in omloop in 2014.

uitgedragen. Kennelijk zijn deze leerboeken bedoeld voor opeenvolgende cohorten studenten die op beginnersniveau een degelijk en dus min of meer neutraal overzicht van en inzicht in de sociologie moeten verwerven.³⁰ Dat is ook het uitgangspunt van *De Mensenmaatschappij*, mijn beknopte inleiding tot de sociologie, die voor het eerst verscheen in 1996 en dit jaar uitkwam in een twintigste, opnieuw geheel herziene druk.³¹ Kenmerkend voor de internationalisering van het vak is een recent leerboek, geschreven door een Nederlandse vakgenoot, in het Engels, en ook uitgegeven in dat taalgebied: *Introduction to sociology* van Frank van Tubergen.³²

Psychische roerselen

De sociologie is inmiddels ondanks alle twijfels en controverses een gevestigd vak en de fundamentele leerstof ligt daarmee in grote lijnen vast. Na honderd jaar is de sociologie een institutioneel voldragen discipline. Maar is ze ook een intellectueel voldragen wetenschap? Als discipline is de sociologie stevig gevestigd met leerstoelen en afdelingen aan de grote universiteiten van het land, met een vereniging en een aantal vakbladen, met bij- en keuzevakken in het voortgezet onderwijs en in de hogere opleidingen voor zorgende en verplegende beroepen.

In de late jaren zeventig stroomden de studenten toe, vaak gedreven door een vaag maar vinnig verlangen om de maatschappij te veranderen, en wel ten goede. Dat werd voor de sociologie een pyrrusoverwinning, want ze had die activisten niet veel te bieden wat hun van nut kon zijn in de strijd, maar wel een baan als docent maatschappijleer of als functionaris in het apparaat van de verzorgingsstaat. Het sociale en-

30 In dit verband mag een inleidend leerboek met een sterk historiserende inslag niet onvermeld blijven:

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van (1996). *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21^e eeuw*. Boom.

31 (2022). 20e dr. Prometheus.

32 (2020). Routledge, Taylor & Francis.

gagement ebde geleidelijk weg en studenten zochten steeds vaker naar inzicht in de eigen persoon. Daarvoor gingen ze psychologie studeren, juist in een tijd dat daar de belangstelling voor de studie van psychische roerselen minderde, terwijl de aandacht voor laboratoriumexperimenten en neuropsychologie toenam. Dat de sociologie geen duidelijk beroepsperspectief kan bieden, zoals rechten of medicijnen dat wel beloven, zal ook heel wat aankomende studenten weghouden.

De sociologie is ook minder zichtbaar geworden in de openbare sfeer. De 'publieke sociologie' staat er wat verlept bij. Ook dat heeft iets te maken met die mentaliteitsverandering van 'sociaal' naar 'psychisch'. In de bloeitijd waren een aantal vooraanstaande sociologen heel zichtbaar als columnist in de dagbladen (die toen lang niet zoveel rubriekschrijvers hadden). Ik heb het niet nageteld, maar ik denk dat er toen relatief meer politici als socioloog waren opgeleid dan nu.

Louter intuïtief vermoed ik dat de conjunctuur van richting verandert en de preoccupatie met eigen en soms andermans persoon nu verschuift naar grotere maatschappelijke betrokkenheid. Dat kan te maken hebben met de toenemende zorgen om vervuiling en verhitting van de aarde; bepaald geen probleem voor een solistische aanpak. Dat geldt ook voor de recente covid-19-pandemie; een aanschouwelijke les in wereldwijde vervlechting. En het kan ook opgaan voor de oorlog tussen Rusland en Oekraïne; geen strijd van eenlingen, maar van individuen opgenomen in het grotere verband van de natie. Dat zal allemaal ook zijn weerslag hebben op de interesses van aankomende studenten. De tijdgeest bestaat niet. Maar hij werkt wel.

Ik mis het overzicht om de huidige vakbeoefening in dit land te inventariseren. Er is dan ook een grote verscheidenheid aan benaderingen, methoden, specialismen en hyperspecialismen. De oude scholen van rationele keuze en figuratiesociologie, die trouwens nooit het duopolie hadden, zijn, zo te zien, vervluchtigd. De figuratiesociologen zijn deels vooruit gevlucht in *big history*, een processociologie van menselijke samenlevingen in historisch, evolutionair en zelfs kosmisch perspectief, deels zijn de aanhangers doorgegaan op eigen thema's, die

vaak op de rand van het vakgebied raken aan psychologie en geschiedenis. De rationele-keuze-theorie, een formele uitwerking van het economisch vrije-markt-paradigma, zeeg ineen toen tegen het einde van de twintigste eeuw de ideologie van het 'marktisme' inzakte. Geschikt voor de beschrijving van veelvoudig onderling verbonden mensen was het model nooit.

Intussen zijn tal van specialismen die ooit met de sociologie verweven waren, verzelfstandigd: genderstudies, black studies, homostudies. Voor het oude hoofdvak is dat een verarming, temeer omdat deze emancipatievakken persoonlijke problemen proberen te vertalen in maatschappelijke strijdfragen, bij uitstek de opgave van de sociologie. Het wordt steeds moeilijker om de grenzen tussen politicologie, politieke sociologie en sociologie te ontwaren, of sociologie, niet-westerse sociologie en antropologie uit elkaar te houden. Wat maakt het ook uit.

Nu ligt het voor de hand te eindigen met een lofzang op de poly-paradigmatische diversiteit in de huidige sociale wetenschap, in het bijzonder de eigentijdse sociologie. Maar zo onderga ik die methodologische en theoretische verscheidenheid niet. Ik zou veel liever zien dat het vak *wel* verenigd was rond een centraal paradigma. Ik fantaseer er zelfs over hoe dat eruit zou zien: het zou in elk geval een historisch-dynamische benadering inhouden, de sociale verschijnselen in hun voortgaande verandering beschouwen op de lange duur. Het zou mensen benaderen zoals ze in hun onderlinge bindingen (en dus ook tegenstellingen) sociale constellaties vormen. En, het zou onderbouwd zijn door een formele theorie van netwerken in verandering. Dat is mijn wens bij onze honderdste verjaardag.

Abram de Swaan is socioloog en emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.

MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIES (2)

HOOFDSTUK 7

Van wij naar ik

De individualisering van de samenleving

PEER SCHEEPERS EN INGE SIEBEN

Hoe mannen en vrouwen hun taken verdelen, of ze abortus goed- of afkeuren, hoe ze denken over euthanasie en homoseksualiteit, of ze geloven en naar de kerk gaan – wie honderd jaar geleden aan een steekproef van Nederlanders had kunnen vragen hoe zij hierover denken, zou heel andere antwoorden krijgen dan nu, in 2022. De Nederlandse samenleving is in honderd jaar tijd sterk veranderd. Nederlanders zijn opgeschoven van traditioneel, conservatief, materialistisch en collectivistisch naar modern, progressief, postmaterialistisch en individualistisch¹ (zie Van Tubergen 2020, p. 407-456). Sociologen duiden deze veranderingen ook wel aan met de term ‘individualisering’: er hebben veranderingen plaatsgevonden van denken vanuit het collectief naar denken vanuit het individu.

In dit hoofdstuk zullen we beschrijven wat de sociologie ons leert over de veranderingen in geloof en waarden. Maar eerst besteden we aandacht aan de achterliggende processen van individualisering, samengevat met de term ‘modernisering’. Modernisering bestaat uit grote technologische veranderingen, verregaande rationalisering en toenemende urbanisering, die gepaard gaan met een substantiële afname van existentiële onzekerheden, waardoor mensen andere

1 Verschillende auteurs gebruiken verschillende labels om de veranderingen in waarden aan te duiden, zie bijvoorbeeld Inglehart (1977), Middendorp (1978), Ester, Halman en De Moor (1994) en Hofstede (2001).

prioriteiten (kunnen) gaan stellen. Hiermee verandert hun denken: ze nemen andere uitgangspunten als leidraad in het leven en krijgen andere opvattingen over het bovenaardse en het binnenwereldlijke, andere opvattingen over het collectief en het individu. Dit wordt met name bewerkstelligd door de spectaculaire sociaaleconomische vooruitgang die modernisering met zich meebrengt; niet alleen in Nederland, maar in de hele (westerse) wereld.

Modernisering: grote sociaaleconomische vooruitgang

Als je te lang stilstaat bij de berichten over sociaaleconomische recessie, inflatie en de bijbehorende financiële dagkoersen die ons overspoelen, zou je haast vergeten dat er langjarige en grootschalige sociaaleconomische vooruitgang heeft plaatsgevonden in de meeste westerse samenlevingen. Deze vooruitgang blijkt allereerst uit de spectaculaire stijging van het bruto nationaal product (bnp). Dat bnp was in West-Europese landen betrekkelijk stabiel tussen de zestiende en de negentiende eeuw, maar in de negentiende eeuw begon het sterk te stijgen en in de twintigste eeuw verveelvoudigde het zich. Zelfs in de korte periode dat we nu in de eenentwintigste eeuw leven, nam het nog steeds spectaculair toe: zo verdubbelde in Nederland het bnp bijna in de twintig jaar na de eeuwwisseling (CBS 2022), ondanks de vele crises. Ook is de extreme armoede, die in het begin van de negentiende eeuw nog 90 procent van de wereldbevolking trof, afgenomen tot zo'n 10 procent in het begin van de eenentwintigste eeuw.

De gemiddelde levensverwachting, die eeuwenlang op slechts zevenentwintig jaar lag, is geweldig gestegen, met name sinds het begin van de twintigste eeuw, en is nu ongeveer tachtig jaar. Dat geldt voor vrijwel alle werelddelen, behalve voor Afrika, waar de levensverwachting nog maar zestig jaar bedraagt (Van Tubergen 2020). Daarnaast is er sprake van een enorme toename van vrede en veiligheid in Europese regio's, ondanks de recente dramatische oorlog in Oekraïne. Vroeger waren vele samenlevingen ronduit gevaarlijk. Tot het midden van de vijftiende eeuw vonden er jaarlijks vijftientwintig tot dertig moorden

plaats per honderdduizend mensen. Daarna begon die ratio sterk te dalen, tot één per honderdduizend mensen in het begin van de eenentwintigste eeuw. Deze toename van veiligheid komt ook naar voren in een gestage afname van doden ten gevolge van verkeersongelukken en natuurlijke rampen (Van Tubergen 2020). Kortom, er is sprake van meer rijkdom, minder armoede, betere gezondheid en meer veiligheid.

Sociologen zien de sociaaleconomische vooruitgang, waarover brede consensus bestaat, als een dimensie van modernisering (Inglehart 1977; Van Tubergen 2020). Beide fenomenen hangen met elkaar samen; mensen in samenlevingen streven in het algemeen juist naar die vooruitgang omdat ze fundamentele motieven hebben om rijkdom te verwerven, om gezond te blijven en om in vrede en veiligheid te leven. Modernisering wordt gekenmerkt door een aantal met elkaar verweven processen, die zorgen voor grote verschuivingen in geloof en waarden.

Ten eerste is er technologische vooruitgang: mensen accumuleren steeds betere technologische kennis, waardoor er meer en efficiënter geproduceerd kan worden. De welvaart die dat oplevert, maakt dat mensen hun aandacht niet meer hoeven te richten op overleven endat zij zich kunnen richten op hogere-orde-doelen, zoals kwaliteit van leven en persoonlijke autonomie (Inglehart 1977). Ten tweede is er sprake van verwetenschappelijking, ook wel ‘rationalisering’ genoemd: mensen verbeteren hun kennis van de wereld, die steeds meer gebaseerd is op systematische toetsing van rationele inzichten, veelal ten koste van traditionele geloofsopvattingen. Door onderwijsexpansie worden steeds meer mensen gesocialiseerd met dergelijke inzichten, hetgeen een toename van cognitieve autonomie bewerkstelligt: mensen kunnen en willen zelf beslissingen nemen (Inglehart & Welzel 2005).

Deze rationalisering verspreidt zich ten derde over meerdere domeinen, en wordt daarom wel aangeduid als mcdonaldisering: niet alleen in het domein van de economische productie, maar ook in de politiek, in organisaties, sport en de gezondheidszorg (Van Tubergen 2020, p. 417-430, 452). Rationalisering beïnvloedt zo het denken van (steeds meer) mensen in een groot aantal gebieden. Ten vierde vindt er

op grote schaal urbanisering plaats: de trek naar de stad. Dit zorgt met name in grote steden voor zwakkere sociale banden, een lagere mate van sociale controle en toegenomen interacties tussen mensen met zeer uiteenlopende levensstijlen, waardoor vooral mensen daar de mogelijkheid om individuele keuzes te maken steeds meer gaan waarderen (Welzel, Inglehart & Klingemann 2003).

Al met al hebben deze moderniseringsprocessen, samen met de enorme sociaaleconomische vooruitgang, grote gevolgen gehad voor ons denken. Van denken vanuit het collectief zijn we opgeschoven naar denken vanuit het individu: mensen willen meer en meer autonoom keuzes maken in plaats van de normen te volgen die voorheen door autoriteiten in de samenleving werden voorgeschreven.

Verklarend mechanisme: afnemende existentiële onzekerheid

In modernere samenlevingen is de rijkdom dus groter, de armoede geringer, de veiligheid groter en de gezondheid beter. Dat resulteert in een globale afname van existentiële onzekerheden: de tegenslagen die individuen in hun alledaagse leven in meer of mindere mate ervaren, zoals verdriet, ziekten, armoede of geweld. In welvarender en veiliger samenlevingen kunnen individuen voorrang geven aan individualistische waarden zoals zelfexpressie en autonomie (Welzel 2013), omdat zij zich niet meer hoeven te richten op overleven. Bovendien zijn zij niet meer zo sterk aangewezen op de groep waartoe zij behoren en de collectivistische waarden daarvan (Van Tubergen 2020, p. 440).

Er bestaat een sterke relatie tussen de rijkdom van landen en religiositeit: hoe rijker en moderner een samenleving, des te geringer de religiositeit en des te sterker het secularisme, oftewel de consistente afwijzing van religiositeit. Daarnaast blijkt dat hoe hoger de uitgaven aan sociale zekerheid zijn, des te geringer de mate van consistente religiositeit is, oftewel het verschijnsel dat mensen zowel in God geloven alsook regelmatig ter kerke gaan (Reitsma et al. 2013). In dergelijke welvarende samenlevingen met meer sociale zekerheid geldt dat individuen niet steeds meer hoeven terug te grijpen op religie als antwoord op

of verklaringen voor het leed en het overlijden van geliefden waarmee zij nou eenmaal worden geconfronteerd (Van Tubergen 2020, p. 478). Dit laatste geldt evenwel vooral voor westerse landen. In voormalige communistische landen is het verschijnsel van consistente religiositeit toegenomen na de val van het communisme en de wisselingen van regimes (Reitsma et al. 2013). Deze toename van religiositeit is ook vanuit de theorie van existentiële onzekerheid te verklaren wanneer we aannemen dat deze wisselingen van regimes door de burgers van deze landen als stressvolle gebeurtenissen zijn ervaren, die mogelijk zelfs een bedreiging vormen van hun voorheen bestaande existentiële zekerheid.

Van religieuze naar seculiere opvattingen en gedragingen

De verschuivingen in ons denken van het collectief naar het individu zien we dus terug in de veranderingen van de mate van religiositeit in een samenleving. Het gaat daarbij om een complex van overtuigingen over kwesties als de zin van leven, lijden en dood en de consequenties daarvan in het alledaagse leven voor de mensen die bij zo'n religie horen (Van Tubergen 2020, p. 458 e.v.). Werden deze religieuze opvattingen en gedragingen voorheen als het ware voorgeschreven door kerkelijke instellingen, nu kunnen mensen steeds meer zelfstandig en individueel kiezen voor meer seculiere opvattingen. We zien dan ook in Nederland een langjarige trend van religieuze gedragingen en opvattingen naar seculiere opvattingen: er is een duidelijke afname te zien van regelmatig kerkbezoek en van religieus geloof, oftewel het geloof in het bestaan van God (Van Tubergen 2020, p. 468 e.v.). Nederland is hierbij een van de koplopers binnen Europa, samen met de Scandinavische landen (Reitsma et al. 2012; 2013).

We weten dat zo precies omdat al in de eerste decennia van de vorige eeuw sociologen als Bonger en Kruijt zich richtten op het fenomeen van de ontkerkelijkking, onder andere door beschrijvende statistieken over het aantal onkerkelijken per gemeente te tonen (zie voor een overzicht Hak 1996). Later, met name vanaf de jaren zestig en zeventig, kwam daar onderzoek naar persoonlijk religieus geloof bij. Grootscha-

lige surveyprogramma's als God in Nederland (vanaf 1966), Culturele Veranderingen in Nederland (sinds 1975), Sociaal-culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON, vanaf 1979) en internationaal vergelijkend onderzoek van de European Values Study (EVS, sinds 1981) en van het European Social Survey (ESS, vanaf 2002) droegen hieraan bij. Een zeer recente studie, gebaseerd op de data van LISS (Longitudinal Internet studies for the Social Sciences), toont aan dat de trend van religieuze naar seculiere opvattingen nog niet gestopt is. In de periode 2009 tot 2020 is het geloof in God gedaald van 35 naar 26 procent en het wekelijkse kerkbezoek afgenomen van 18 naar 14 procent van de Nederlandse populatie (Kregting et al. 2022).

Kregting, Vermeer en Scheepers (2018) laten zien dat de voortgaande secularisering in Nederland wordt gedreven door het proces van onderwijsexpansie, een aspect van rationalisering en modernisering. Jongere cohorten die tijdens hun vormende jaren zijn blootgesteld aan een hogeropgeleide sociale context, nemen sterker afstand van religie. Bovendien is er bewijs dat naarmate generaties opgroeien met meer sociale zekerheid, zij des te meer afstand nemen van religiositeit. Het zijn vooral de oudere cohorten, opgegroeid in minder welvarende en meer onzekere omstandigheden, die religie (nog steeds) omarmen, terwijl elk opvolgend jonger cohort, dat in welvarender omstandigheden is gesocialiseerd, minder religieus is. Het lijkt erop dat dit proces heel recentelijk tot een halt is gekomen bij de jongste generatie, de zogenoemde millennials, die wat religieuze opvattingen en gedragingen betreft (zoals kerklidmaatschap, kerkbezoek, geloof in God en vertrouwen in de kerk) weer wat meer lijken op de generatie van hun grootouders dan op de generatie van hun ouders (Van Houwelingen & De Hart 2019). We komen hier in de slotparagraaf nog op terug.

Van collectivistische naar individualistische waarden

Veranderingen in het denken van collectief naar individu vonden niet alleen plaats op het terrein van religie. Er is in Nederland ook een trend zichtbaar naar meer individualistische waarden (Van Tubergen

2020, p. 432 e.v.). Het gaat bij deze individualistische waarden om persoonlijke autonomie, vrijheid van persoonlijke keuzes en gelijke kansen voor iedereen. Deze waarden worden ook wel ‘emancipatoire waarden’ genoemd (Welzel 2013). Ze zijn tegengesteld aan collectivistische waarden, die draaien om het lidmaatschap van en loyaliteit aan de groep waartoe men behoort, gehoorzaamheid en onderschikking aan de collectieve normen van de groep. Het sociologische onderzoek naar deze waardenverschuivingen kreeg in Nederland een impuls door de eerdergenoemde grootschalige surveyprogramma’s. Daaruit bleek inderdaad dat Nederlanders in de loop der tijd steeds sterker de nadruk zijn gaan leggen op individuele zelfverwerkelijking (zie bijvoorbeeld Ester, Halman & De Moor 1994; Eisinga, Scheepers & Bles 2012).

Een tweede illustratie van emancipatoire waarden toont onderzoek naar de opvattingen over gelijke rollen en rechten voor mannen en vrouwen, ook wel ‘gender-egalitarisme’ genoemd. Nederland blijkt ook daarbij, opnieuw samen met Scandinavische landen, een koploper te zijn: hier is de meeste steun voor deze opvattingen (Halman et al. 2022). Deze koppositie hangt sterk samen met de score op de Human Development Index, een geldige maat voor de mate van modernisering in een land (Van Tubergen 2020, p. 436-437). Hedendaags sociologisch onderzoek laat verder zien dat de toegenomen steun voor gender-egalitarisme in Nederland vooral te verklaren is door het proces van onderwijsexpansie, waaraan cohorten zijn blootgesteld tijdens hun formatieve jaren, een aspect van rationalisering en modernisering (Thijs, Grotenhuis & Scheepers 2017; Thijs et al. 2019). Voor vrouwen is dit effect overigens veel sterker dan voor mannen: voor hen is de onderwijsexpansie sneller gegaan dan voor mannen.

Een derde illustratie van emancipatoire waarden vormt de acceptatie van homoseksualiteit en van gelijke rechten voor mensen van welke geslacht ook. Ook op dit domein is Nederland een van de koplopers, wederom samen met de Scandinavische landen (Janssen & Scheepers 2018; Muis et al. 2019; Huijnk 2022). De steun voor gelijke rechten voor homoseksuele paren om kinderen te adopteren, is groter

in rijkere landen. Bovendien is deze steun voor deze gelijke rechten sterker in landen met een ononderbroken democratische traditie dan in landen waarin die democratische traditie werd onderbroken door militair ingrijpen en ook sterker dan in landen waarin voorheen communistische regimes waren gevestigd (Van de Rozenberg & Scheepers 2022). De toegenomen acceptatie van homoseksualiteit kan voor een belangrijk deel verklaard worden door generatievervanging: de jongere, meer permissieve generaties gesocialiseerd in welvarende en zekerder omstandigheden vervangen langzaamaan de oudere, minder permissieve cohorten die zijn gesocialiseerd in minder welvarende en onzekerder omstandigheden. Deze cohortverschillen zijn daarmee terug te voeren op onder andere een hoger opleidingsniveau, minder kerkbezoek en minder religieuze socialisatie (Muis, Sieben & Van Houwelingen 2019).

Reflecties op individualisering

De geobserveerde trends naar meer individualisering hebben van Nederland – zeker in vergelijking met de meeste Europese landen – een vrijzinnig en tolerant land gemaakt, waar veel mensen hun eigen keuzes kunnen en willen maken over hoe ze hun leven inrichten. Nederland deelt die toppositie met enkele Scandinavische landen en onderscheidt zich daarmee van vele andere Europese landen (Halman et al. 2022). Toch roept deze groeiende individualisering ook vragen op en – bij sommigen – zelfs zorgen.

Zo is er de vrees dat een te ver doorgeschoten individualisering leidt tot egoïsme. Mensen zouden alleen gericht zijn op hun eigen belangen en geen oog meer hebben voor de belangen van het collectief of de samenleving. Sociologisch onderzoek laat echter zien dat dit wel meevalt. Zo zet ongeveer de helft van de Nederlanders zich in als vrijwilliger bij allerlei maatschappelijke organisaties en verenigingen; een hoog aandeel vergeleken met andere Europese landen (Schmeets & Arends 2017). Recent onderzoek laat zien dat dit aandeel vrijwilligers ook in het laatste decennium nauwelijks is afgenomen, ondanks meer-

dere maatschappelijke crises (Meijeren, Lubbers & Scheepers 2022). Daarnaast blijft de solidariteit van Nederlanders met bepaalde groepen in de samenleving, zoals ouderen, zieken, werklozen en migranten, de afgelopen decennia onverminderd hoog (Roosma 2019).

Een tweede zorg, vaak verwoord door religieuze en rechts-populistische politieke partijen, betreft een vermeend moreel verval. Doordat de socialiserende functie van morele autoriteiten, zoals voorheen de kerken, uitgespeeld raakt, bestaat de vrees dat het morele kompas verloren is gegaan. Mensen zouden een 'alles moet kunnen'-mentaliteit aanhangen, waarbij collectieve waarden het onderspit delven. Halman (2011) en later Dekker, Muis, Sieben en Van Houwelingen (2019) laten echter zien dat Nederlanders op veel gebieden zeker permissiever geworden zijn, maar niet zonder voorwaarden. Zo worden handelingen die het collectief belang schaden, massaal afgewezen – de publieke moraal blijft onverminderd hoog.

Dat het instituut religie zijn socialiserende functie verloren heeft, blijkt overigens ook duidelijk uit recent onderzoek. De relaties tussen kerkbezoek of geloof en ethische kwesties als abortus, euthanasie en zelfdoding zijn in Europa vrij zwak en bovendien erg heterogeen (Halman & Sieben [te verschijnen]). Ook veel kerkbezoekers houden er dus hun eigen opvattingen op na en nemen niet direct de standpunten van kerken over. In de lange jaren dat Nederland nog overwegend religieus was, werden vele generaties ten minste eenmaal per week blootgesteld aan collectieve waarden die als normen werden gebracht, feitelijk gepredikt vanaf menig preekstoel. Nu zijn dit vooral de oudere en langzaam maar zeker uitstervende cohorten, terwijl het grootste gedeelte van de jongere cohorten niet direct aan die normen worden blootgesteld.

De afnemende invloed van kerkelijke instituties roept de vraag op welke instituties dan hedendaagse socialisatoren (kunnen) zijn in de huidige Nederlandse samenleving. Het meest voor de hand liggend lijkt het onderwijs te zijn, alwaar van oudsher waarden worden overgedragen op jongere generaties. De socialiserende functie van het

onderwijs hangt samen met de duur van de opleiding: lageropgeleiden volgen minder lang onderwijs, waardoor zij minder lang blootgesteld zouden worden aan de collectieve normen die dit onderwijs uitdraagt. Nederland kent evenwel een enorme onderwijsexpansie: steeds meer mensen volgen langer en hoger onderwijs. Hierdoor zijn niet alleen steeds meer mensen hogeropgeleid geraakt en worden zij in toenemende mate blootgesteld aan de nadruk op de ontwikkeling van individuele autonomie naast de ontwikkeling van burgerschap.

Daarvan is ook een schaduwzijde zichtbaar geworden. De Inspectie van het Onderwijs (2022, p. 5) stelt dat er achterstanden bestaan op het gebied van reken-, taal- en burgerschapscompetenties, die met voorrang moeten worden ingehaald. Anders wordt het probleem van kansenongelijkheid steeds groter en zal een toenemende groep mede-Nederlanders niet kunnen meedoen met of bijdragen aan de samenleving. Al met al blijkt opleiding de nieuwe scheidslijn in onze samenleving te zijn en er zijn zorgen om een groeiende kloof tussen lager- en hogeropgeleiden. Sociologisch onderzoek (Muis, Reeskens & Sieben [te verschijnen]) laat zien dat lager- en hogeropgeleiden inderdaad vaak verschillend denken over collectief en individu, maar deze verschillen zijn de afgelopen decennia niet groter geworden, wat voor allerlei opvattingen geldt, zoals postmaterialisme, religieuze overtuigingen, morele tolerantie, man-vrouw-rolpatronen en anti-immigratiesentimenten.

Er is evenwel een uitzondering op dit patroon van bevindingen: er is een groeiende kloof in institutioneel vertrouwen. In 1981 vertrouwden lageropgeleiden instituties zoals de politie, het parlement, ambtenaren en het justitiële apparaat meer dan hogeropgeleiden, maar dit patroon is sinds 1990 omgedraaid en de verschillen zijn groter geworden, met name in het laatste decennium (Muis, Reeskens & Sieben [te verschijnen]). Van een toenemende polarisatie in collectieve en individuele waarden naar opleidingsniveau lijkt vooralsnog geen sprake, maar dat kan alsnog gebeuren als we de noodsignalen van de Inspectie van het Onderwijs niet serieus nemen.

Ten slotte is het belangrijk om oog te houden voor groepen mensen in de samenleving die de trend naar individualisering niet willen of kunnen bijbenen. Voor sommigen gaat de individualisering te snel en te ver, met een conservatieve reflex als gevolg. Onderzoek laat zien dat zowel de oudere als de jongere cohorten hiervoor gevoelig kunnen zijn (Muis et al. 2022; zie ook hoofdstuk 16 van Muis en Reeskens). Dergelijke bevindingen, alsook de gevonden verschillen tussen opleidingsgroepen, laten zien dat nieuw sociologisch onderzoek naar het mechanisme van existentiële onzekerheden nodig is en blijft.

De afgelopen decennia kregen westerse samenlevingen te maken met een aantal grote crises. Naast de economische crisis van 2008 gaat het om de vluchtelingencrisis in 2015, de stikstofcrisis sinds 2019, de coronacrisis in de jaren 2020-2022, en, meer recent, de huizen crisis, de energiecrisis en de oorlog in Oekraïne. Deze crises roepen vragen op of de groot-schalige en langjarige sociaaleconomische vooruitgang langzaam aan het afvlakken of zelfs aan het ombuigen is, met een mogelijke verschuiving in waarden als gevolg. Onderzoek naar waardenveranderingen tijdens de coronacrisis laat vooralsnog geen grote verschuivingen zien (Reeskens et al. 2021), maar dit onderzoek betreft slechts een kort tijdsbestek.

Om verschuivingen in waarden en religiositeit nauwkeurig in een samenleving te kunnen blijven volgen, is een lange adem nodig. We moeten dan kunnen observeren wat de consequenties zijn van processen waarbij oudere generaties worden vervangen door jongere cohorten. De huidige generatie jongeren zou in lange tijd weleens de eerste generatie kunnen zijn die wordt gesocialiseerd in een tijd met een opeenstapeling van crises en existentiële onzekerheden. Een generatie die dus in minder rooskleurige omstandigheden en met een onzekerder toekomst dan voorgaande generaties wordt gevormd. Toekomstig sociologisch onderzoek zal moeten uitwijzen welke langdurige veranderingen in waarden dat met zich mee gaat brengen.

Peer Scheepers is hoogleraar Methodologie bij de sectie Sociologie van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit. Hij

is gekozen lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen alsook van *Academia Europaea*. Inge Sieben is universitair hoofddocent bij het departement Sociologie van Tilburg University. Ze is opleidingsdirecteur van de masterprogramma's sociologie in Tilburg.

Literatuur

- CBS StatLine (2022). *Opbouw binnenlands product (bbp); nationale rekeningen*. <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/84087NED/table?ts=1653637211718>
- Dekker, P., Muis, Q., Sieben, I. & Houwelingen, P. van (2019). *Burgerperspectieven 2019* | 3. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eisinga, R., Scheepers, P. & Bles, P. (2012, 8 november). Waardenverandering in Nederland. Resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011. *CBS Bevolkingstrends*.
- Ester, P., Halman, L. & Moor, R. A. de (1994). *The individualizing society: Value change in Europe and North America*. Tilburg University Press.
- Halman, L. (2011). Moet kunnen toch? In Halman, L. & Sieben, I. (eds.), *Respect Man!* (p. 39-50). Celsus.
- Halman, L., Reeskens, T., Sieben, I. & Zundert, M. van (2022). *Atlas of European Values: Change and continuity in turbulent times*. Tilburg: Open Press TiU.
- Halman, L. & Sieben, I. ([te verschijnen]). Transformations in the Religious and Moral Landscape in Europe? In Polak, R. & Rohs, P. (eds.), *Values, Politics and Religion: The European Values Study: In-depth Analysis, Interdisciplinary Perspectives and Future Prospects*. Springer.
- Hak, D. (1996). Het onkerkelijkheidsonderzoek in Nederland 1933-1996. Nieuwe antwoorden op oude onderzoeksvragen? *Sociologische gids*, 43(6), 394-412.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage publications.
- Houwelingen, P. van & Hart, J. de (2019). Is er leven na de babyboo-

mers? Kerk en geloof in de afgelopen decennia. *Mens & Maatschappij*, 94(4), 399-428.

Huijnk, W. (2022). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Europa en Nederland 2022*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press.

Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change and democracy*. Cambridge University Press.

Inspectie van het Onderwijs (2022). *De Staat van het Onderwijs*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Janssen, D. J. & Scheepers, P. (2018). How religiosity shapes rejection of homosexuality across the globe. *Journal of Homosexuality*, 66(14), 1974-2001. <https://doi.org/10.1080/00918369.2018.1522809>.

Kregting, J., Vermeer, P. & Scheepers, P. (2018). Why has God left the Netherlands? Explanations for the decline of institutional Christianity in the Netherlands 1966-2016. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 57(1), 58-79.

Kregting, J., Scheepers, P., Vermeer, P. & Eisinga, R. (2022). Explanations for individuals' secularization, exploring the effects of life course events on religious decline 2009-2020. (submitted to the *Journal for the Scientific Study of Religion*).

Meijeren, M., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2022). Trends in Repertoires of Civic Involvement in the Netherlands between 2008 and 2020 (submitted to *Journal of Civil Society*).

Middendorp, C. P. (1978). *Progressiveness and Conservatism. The Fundamental Dimensions of Ideological Controversy and Their Relationship to Social Class*. Mouton Publishers.

Muis, Q., Reeskens, T. & Sieben, I. ([te verschijnen]). Verschillend van elkaar, eensgezind onder elkaar? Opleidingspolarisatie in sociale en politieke opvattingen. In Dekker, P. (eds.), *Politieke Polarisatie*, hoofdstuk 3. Synthesis.

Muis, Q., Reeskens, T., Sieben, I. & Luijkx, R. (2022). *A Cultural Backlash in Europe? Evidence from the European Values Study 1999-2017*.

- Paper presented at ASA 2022 Annual Meeting, Los Angeles.
- Muis, Q., Sieben, I., Reeskens, T. & Halman, L. (2019). Seksueel-ethische permissiviteit: trends in Nederland 1981-2017. *Mens & Maatschappij*, 94(4), 429-458.
- Reeskens, T., Muis, Q., Sieben, I., Vandecasteele, L., Luijkx, R. & Halman, L. (2021). Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data. *European Societies*, 23(sup1), S153-S171.
- Reitsma, J., Pelzer, B., Scheepers, P. & Schilderman, H. (2012). Believing and belonging in Europe 1981-2007: comparisons of longitudinal trends and determinants. *European Societies*, 14(4), 611-632.
- Reitsma, J., Pelzer, B., Scheepers, P. & Schilderman, H. (2013). Religieus geloof en religieuze verbondenheid in Europe 1981-2007. *Religie en Samenleving*, 8(1), 87-113.
- Roosma, F. (2019). Wie verdient nog onze solidariteit? Veranderingen in solidariteitsgevoelens met ouderen, zieken en gehandicapten, werklozen en immigranten in de 21ste eeuw. *Mens & Maatschappij*, 94(4), 483-505.
- Rozenberg, T. van de & Scheepers, P. (2022). Rejection of Equal Adoption Rights for Same-Sex Couples Across European Countries: Socializing Influences on the National Level and Cross-National Interactions. *Social Science Quarterly*, 103(2), 274-293. <http://dx.doi.org/10.1111/ssqu.13129>
- Schmeets, H. & Arends, J. (2017). *Vrijwilligerswerk: wie doet het. Statistische Trends*. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Thijs, P., Grotenhuis, M. & Scheepers, P. (2017). The relationship between societal change and rising support for gender egalitarianism among men and women: results from counterfactual analyses in the Netherlands, 1979-2012. *Social Science Research*, 68(4), 176-194.
- Thijs, P., Grotenhuis, M., Scheepers, P. & Brink, M. van den (2019). Cohort and period explanations for the upward trend in support for gender egalitarianism in the Netherlands, 1979-2006. *Sex Roles*, 81(9-10), 594-609.

- Tubergen, F. van (2020). *Introduction to Sociology*. Routledge.
- Welzel, C., Inglehart, R. & Klingemann, H. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(2), 341-380.
- Welzel, C. (2013). *Freedom rising: human empowerment and the quest of emancipation*. Cambridge University Press.

Van pacificatie naar polarisatie

Sociaal-culturele scheidslijnen en politiek in naoorlogs Nederland

WILLEM DE KOSTER, ROY KEMMERS, KJELL NOORDZIJ EN JEROEN VAN DER WAAL

Er is veel te doen om maatschappelijke polarisatie. Groepen burgers met botsende denkbeelden en opvattingen over bijvoorbeeld de Nederlandse politiek, migratie, de opvang van asielzoekers, *law and order*, en de rol van Nederland in de Europese Unie staan tegenover elkaar, vaak in verhitte debatten (Den Ridder et al. 2019). In Nederland gaat het daarbij tegenwoordig, net als in veel andere westerse landen, vooral om sociaal-culturele scheidslijnen. Wat in de Nederlandse context opvalt, is dat dit conflict zich tegenwoordig niet alleen afspeelt tussen burgers onderling, maar ook tussen groepen burgers en de politieke elite (Aaldering 2017; Schakel & Hakhverdian 2018). Wat behelst dit sociaal-culturele conflict precies, wie staan er tegenover elkaar, hoe heeft dat zich ontwikkeld, en wat is de rol van de politieke elite? In dit hoofdstuk beantwoorden we deze vragen vanuit een sociologisch perspectief. Dat is nodig vanwege de belangrijke rol die grote maatschappelijke transformaties hebben gespeeld en vanwege de duidelijke sociale patronen die aan het conflict ten grondslag liggen. Daarnaast staan we stil bij de rol die de sociologie heeft gespeeld bij het signaleren van veranderende maatschappelijke conflicten en de sociale scheidslijnen waarlangs deze optreden.

Naast het klassieke vraagstuk van economische herverdeling zijn er culturele thema's waarover burgers met elkaar van mening verschillen. Een sociaal-culturele scheidslijn is er altijd al geweest, maar deze is sinds de jaren zestig van karakter veranderd en meer op de voorgrond

komen te staan. De sterke secularisering, en daarmee de ontzuiling, die het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog kenmerkt, is cruciaal om het veranderende culturele klimaat en de relevante culturele conflicten te begrijpen. De sociaal-culturele conflicten ten tijde van de verzuiling gingen vooral over door het christendom gethematiseerde morele vraagstukken rond leven, dood, genderverhoudingen en seksualiteit, en speelden zich grotendeels af tussen leden van de religieuze en niet-religieuze zuilen. Deze groepen hadden sterk botsende denkbeelden over fundamentele morele thema's. Waar protestanten en katholieken, vanwege door de Bijbel en religieuze voorgangers geïnspireerde ideeën, zich bijvoorbeeld doorgaans sterk tegen abortus, euthanasie en gelijke genderverhoudingen keerden, waren meer progressieve standpunten rond deze kwesties relatief populair onder hun seculiere tegenhangers.

Het sociaal-culturele conflict is radicaal van karakter veranderd

Gezien vanuit het heden is het opvallend dat het culturele conflict van toen vooral speelde tussen groepen burgers onderling, en niet tussen groepen burgers enerzijds en de politieke elite anderzijds. Dit tijdsgewricht wordt doorgaans gezien als een periode van betrekkelijke rust, wat sociaal wetenschappers toeschreven aan de verzuilde 'pacificatie-politiek' (Lijphart 1990 [1968]). Deze was erop gericht culturele conflicten in goede banen te leiden, enerzijds tussen verschillende religieuze denominaties, anderzijds tussen religieuzen in het algemeen en het seculiere deel van de bevolking. Katholieken en protestanten van verschillende denominaties werden daarbij in de politiek vertegenwoordigd door partijen met hun specifieke religieuze signatuur, en seculareren door sociaaldemocratische en liberale partijen.

Elk maatschappelijk segment zag daarbij zijn wereldbeeld vertegenwoordigd door een deel van de politieke elite. In tegenstelling tot het hedendaagse politieke domein, smoorden politieke elites conflicten door onderling overeenstemming te zoeken en de afstand tussen de zuilen te overbruggen, zonder hun achterbannen in het eigen gelijk te

bevestigen en geschilpunten uit te vergroten. Deze ooit voor Nederland kenmerkende rol van politieke elites in het accommoderen van conflicten tussen bevolkingsgroepen over morele thema's, contrasteert met hun rol in huidige culturele conflicten. Hoewel in het verzuilde Nederland weliswaar verschillende groepen burgers fundamenteel met elkaar van mening verschilden over voor hen bijzonder zwaarwegende kwesties, ging dat voor geen enkele groep samen met weerstand tegen een hen vertegenwoordigende elite of de politiek in het algemeen. Tegenwoordig zijn specifieke sociaal-culturele opvattingen echter nauw verknoot met weerstand tegen elites in het algemeen en politieke elites in het bijzonder (Noordzij, Van der Waal & De Koster 2019).

Een cruciale factor daarbij is dat ook de aard van het culturele conflict radicaal is veranderd. Over vraagstukken als abortus, euthanasie, en de (gelijke) rechten van vrouwen en homoseksuelen bestaat inmiddels relatief grote maatschappelijke overeenstemming. Natuurlijk is er op dit vlak geen volledige maatschappelijke consensus en steken bij tijd en wijle specifieke twistpunten de kop op in het publieke debat, zoals over voltooid leven of genderneutrale toiletten. Maar als er iets wordt uitgezoomd, valt op dat Nederland waar het gaat om de tijdens de verzuiling zo betwiste vraagstukken tegenwoordig gekenmerkt wordt door een meer permissieve en tolerante cultuur dan menig ander land. Concreet betekent dit dat hedendaagse Nederlanders het, meer dan in andere landen en meer dan Nederlanders ten tijde van de verzuiling, eens zijn over bijvoorbeeld de gelijkwaardigheid van verschillende genders en dat zij vinden dat abortus en euthanasie mogelijk moet zijn voor wie dat wil.

Deze 'progressieve eensgezindheid', zoals Jan Willem Duyvendak (2004) het heeft genoemd, betekent echter niet dat iedereen vindt dat 'alles mag'. Het sociaal-culturele conflict is niet verdwenen, maar radicaal van karakter veranderd. Waar het verzuilde conflict draaide om een christelijk-seculiere tegenstelling over genderverhoudingen en medisch-ethische kwesties, gaat het culturele conflict de laatste decennia vooral over migratie, integratie, *law and order* en nationale soeverei-

niteit. Deze verandering in de focus van het sociaal-culturele conflict voltrok zich in het kielzog van grote maatschappelijke transformaties. Met het proces van secularisering zijn religieus geïnspireerde leidraden voor denken, voelen en handelen weggefallen, en hebben ook andere grote ideologieën aan betekenis ingeboet. Dat heeft ertoe geleid dat er meer ruimte kwam voor verschillende levensstijlen. Er ontstond een minder dwingende sociale orde en meer culturele diversiteit, waartoe mensen zichzelf moesten verhouden, zonder dat zij voor antwoorden konden terugvallen op de eens vanzelfsprekende 'grote verhalen' van de verzuiling. Sommigen omarmden deze culturele vrijheid en diversiteit, terwijl anderen zich ertegen verzetten (De Koster & Van der Waal 2006; Prieur & Savage 2013; Van der Waal & De Koster 2015).

Deze tegenstelling vormt de kern van een nieuw type sociaal-cultureel conflict. Een cruciale factor die de opkomst van dit conflict in de hand werkte, was toenemende etnische diversiteit. In dezelfde periode waarin de Nederlandse samenleving ontzuild raakte, is deze etnisch aanzienlijk diverser geworden, onder andere door de komst van gastarbeiders uit landen als Turkije en Marokko en daaropvolgende gezinshereniging, migratie vanwege de dekolonisatie van Suriname, en de vestiging van vluchtelingen uit oorlogsgebieden. Terwijl traditionele morele vraagstukken steeds minder omstreden raakten, is die toenemende etnische diversiteit juist steeds meer onderwerp van maatschappelijk en politiek debat geworden.

Ook dit nieuwe maatschappelijke conflict, dat draait om opvattingen over sociale orde en culturele diversiteit, kent duidelijke sociale bases: verschillende sociale groepen nemen gemiddeld genomen verschillende posities in. Waar de maatschappelijke scheidslijn tussen religieuzen en seculieren ten grondslag lag aan het conflict over morele kwesties, loopt het conflict over sociale orde en culturele diversiteit langs een andere sociale scheidslijn. Het patroon dat vele studies die werken met grootschalige vragenlijsten de afgelopen decennia zonder uitzondering hebben laten zien, is dat de waardering van een rigide sociale orde en culturele diversiteit sterk verschilt tussen burgers

met verschillende opleidingsniveaus (onder anderen Lipset 1960; Gabennesch 1972; Houtman 2003; Manevska 2014; Van der Waal & De Koster 2015).

De verschillende opvattingen van lager- en hogeropgeleiden

Meer precies gaat het dan om het sinds het beroemde onderzoek van de Amerikaanse socioloog Lipset in de jaren vijftig steeds opnieuw en in praktisch alle westerse landen aangetoonde patroon dat lageropgeleiden gemiddeld genomen meer dan hogeropgeleiden belang hechten aan een rigide sociaal-culturele orde, en dus een grotere afkeer hebben van culturele diversiteit (Lipset 1960). In de tijd van Lipset bestond de samenleving grotendeels uit lageropgeleiden, maar inmiddels vinden zij een minstens even grote groep hogeropgeleiden tegenover zich, die er een andere visie op sociale orde en culturele diversiteit op na houdt.

Het zogenoemde autoritarisme onder lageropgeleiden toont zich, afhankelijk van de maatschappelijke context, op verschillende manieren. Bijvoorbeeld in weerstand tegen hippies en Damslapers in de jaren zestig, de vestiging van Surinamers en Antillianen in de jaren tachtig en negentig en asielzoekers in de jaren negentig tot nu, of afkeer van burgers die Zwarte Piet problematiseren. Denk ook aan de omgang met normoverschrijdend gedrag, waar lageropgeleiden steevast meer harde maatregelen bepleiten: harder en langer straffen, een strikter gevangenisregime, minder rechten voor veroordeelden – iets wat zich regelmatig uit als een spraakmakend misdrijf of het tbs-regime centraal staat in publieke debatten. Voorts moet de grotere weerstand tegen de Europese Unie onder lageropgeleiden vooral worden begrepen als weerstand tegen culturele diversiteit en in hun ogen verwaterende nationale soevereiniteit. Ogenscheinlijk heel verschillende zaken, maar veel lageropgeleide burgers zien er ongewenste verstoringen in van de sociaal-culturele orde – in ieder geval veel meer en vaker dan menig hogeropgeleide burger.

Een in Nederland veelgenoemde verklaring voor de grotere weerstand tegen immigratie en culturele diversiteit onder lageropgeleiden is

de etnische competitietheorie. Het idee is dat verschillen in denkbeelden over immigratie en diversiteit tussen lager- en hogeropgeleiden te maken hebben met concurrentie om schaarse hulpbronnen, zoals inkomen uit arbeid of uitkeringen. Omdat immigranten relatief vaak lageropgeleid zijn, zouden met name lageropgeleide burgers in een gemondialiseerde samenleving met immigranten wedijveren om schaarse arbeidsplaatsen en woningen. Hierdoor zouden lageropgeleide burgers sterker geneigd zijn om negatieve denkbeelden over immigranten te ontwikkelen. Met deze theorie is echter moeilijk te begrijpen waarom lager- en hogeropgeleide burgers zich in tegengestelde kampen bevinden waar het gaat om andere aspecten van het hedendaagse sociaal-culturele conflict. Veel van die kwesties hebben immers niets te maken met economische concurrentie. Waarom zijn lageropgeleiden veel vaker dan hogeropgeleiden enthousiast over het hebben van een sterke leider in plaats van democratisch tot stand gekomen wetten? Waarom hebben zij een grotere voorkeur voor een autoritaire opvoedingsstijl? Waarom zijn zij vaker voorstanders van de doodstraf? Dat soort vragen kan de etnische competitietheorie niet beantwoorden.

Bovendien is er het laatste decennium een overweldigende hoeveelheid onderzoek gedaan dat laat zien dat de grotere weerstand tegen immigranten en etnische minderheden onder lageropgeleiden niet voortkomt uit hun zwakkere arbeidsmarktpositie (Hainmueller & Hopkins 2014), en dat verslechtingen in persoonlijke economische omstandigheden niet leiden tot een grotere afkeer van etnische minderheden (Hendriks, Lubbers & Scheepers 2022). Desondanks wordt er door duiders van conflicten rond culturele diversiteit keer op keer naar materialistische redeneringen gegrepen. Die standaardreflex heeft onderzoekers doen verzuchten dat er sprake is van een 'zombietheorie' (Hainmueller & Hopkins 2014, p. 241): onderzoeksuitkomsten hebben de etnische competitietheorie de doodsteek gegeven, maar haar koude lijk blijft desondanks rondwaren in publieke en wetenschappelijke debatten over de hedendaagse sociaal-culturele scheidslijn.

Verklaring voor de opleidingsbreuklijn

Over de vraag hoe de opleidingsbreuklijn in opvattingen over sociale orde en diversiteit dan wel moet worden begrepen, wordt nog volop gedebatteerd. Het is in ieder geval duidelijk dat socialisering in hogeropgeleide milieus, en in het hoger onderwijs zelf, een voorname rol speelt. Merk daarbij op dat een hoger opleidingsniveau en autoritarisme negatief samenhangen in liberale democratieën, terwijl dat verband zwakker of afwezig is in meer autoritaire regimes. En dat vooral hogeropgeleiden die een sociaalwetenschappelijke opleiding hebben gevolgd minder autoritair zijn dan zij die exacte of technische wetenschappen hebben gestudeerd. In het hoger onderwijs, en dan met name in sociale en geesteswetenschappen, staat namelijk het kritisch bevragen van sociale constructies centraal (Gabennesch 1972; Manevska 2014). Dat voedt de neiging om allerlei sociale praktijken en collectieven niet als vanzelfsprekend of ‘natuurlijk’ te beschouwen, maar als constructies die ook anders zouden kunnen zijn, wat in andere historische perioden en op andere plekken op de wereld ook daadwerkelijk het geval is. Dat gaat samen met een geringere afkeer of zelfs omarming van groepen die in culturele zin anders zijn; zij worden minder snel beschouwd als problematische verstoringen van de orde, waartegen hard moet worden opgetreden.

Dat opleidingsverschillen in opvattingen over sociale orde en culturele diversiteit zo sterk zijn, heeft ook te maken met steeds meer gescheiden socialiseringstrajecten. Sommige sociologen wijzen erop dat de omarming van culturele diversiteit inmiddels onderdeel is van het culturele repertoire waarmee hogeropgeleiden zich onderscheiden (Ollivier 2008; Williams 2017; Prieur & Savage 2013; vergelijk met Van der Waal 2022). Dat wordt niet alleen overgedragen van ouders op kinderen, maar is onderdeel van meer omvattende milieuspecifieke socialisatie. Hoger- en lageropgeleide burgers leven in toenemende mate in gescheiden werelden. Op de huwelijksmarkt, op de werkvloer, in de buurt en bij vrijetijdsbesteding is sprake van een aanzienlijke mate van segregatie op basis van opleidingsniveau. Mensen ontmoeten daardoor

relatief vaak mensen die ongeveer dezelfde kijk op de wereld hebben als zijzelf, wat de opleidingskloof rond het sociaal-culturele conflict over orde en diversiteit bestendigt.

Andere verhouding tot de politieke elite

In een tijd waarin het conflict over sociale orde en diversiteit centraal is komen te staan, is volgens velen het politieke debat aanzienlijk verhard. Bovendien is de verhouding tussen burgers en de politieke elite veranderd. Hierbij gaat het niet alleen om gevoelens van anti-elitisme en anti-institutionalisme, die gemiddeld genomen vaker voorkomen onder lageropgeleiden, maar ook om de vermeende rol van de politieke elite bij conflicten rond sociale orde en culturele diversiteit. Sinds de opkomst van Pim Fortuyn begin deze eeuw klinkt er kritiek dat politici van gevestigde partijen de weerstand tegen immigratie en culturele diversiteit onder grote delen van de bevolking hebben veronachtzaamd. Gevestigde politici van diverse pluimage geven de voorkeur aan een minder restrictief immigratie- en integratiebeleid dan een aanzienlijk deel van de bevolking, zo is het idee. Mede daardoor, zo stellen critici aan de rechterzijde van het actuele sociaal-culturele conflict, zijn het aantal immigranten en de culturele diversiteit in Nederland de laatste decennia sterker gegroeid dan door menig burger gewenst.

Ondanks of wellicht juist vanwege deze vermeende homogeniteit van de politieke elites, worden meningsverschillen door politici tegenwoordig sterker aangezet. Het conflict over sociale orde en diversiteit gaat dus samen met politieke elites die, in tegenstelling tot het conflict ten tijde van de verzuiling, meningsverschillen tussen burgers niet pacificeren, maar in belangrijke mate polariseren. Zo zijn Tweede Kamerleden niet langer duidelijke vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke stromingen die gezamenlijk een mouw passen aan conflicten in de samenleving. Ze zoeken onderlinge verschillen vaak juist actief op, vergroten deze uit en gebruiken deze in het politieke debat.

Specifiek is de veranderende verhouding van veel burgers in Nederland met de politieke elite en de geringe aansluiting ervan bij de

politieke standpunten van lageropgeleiden, toe te schrijven aan de veranderende Nederlandse politieke context. Die wordt de laatste decennia door politicologen gekarakteriseerd als een ‘diploma-democratie’ (Bovens & Wille 2017). In politieke instituties van vandaag de dag maken hogeropgeleiden de dienst uit. Terwijl historisch achtergestelde groepen als mensen van kleur en vrouwen nog steeds ondervertegenwoordigd zijn maar hun achterstand wel enigszins lijken in te lopen, geldt dat niet voor lageropgeleiden. Hogeropgeleiden zijn sterk oververtegenwoordigd in de Tweede Kamer en de regering, waarschijnlijk gevoed door het idee dat zij competentere zouden zijn voor de vervulling van een politiek ambt. Bovendien zijn hogeropgeleiden ook veel vaker te vinden onder burgers die meedoen aan de politiek buiten verkiezingen en het bestuur om, zoals inspraakavonden en burgerinitiatieven.

Het duidelijkste gevolg van deze ongelijke participatie in de Nederlandse politiek is dat de standpunten van hogeropgeleiden meer weerklink vinden in het politieke domein. Onderzoek laat zien dat de opvattingen van hogeropgeleiden vaker overeenkomen met die van politieke vertegenwoordigers, terwijl lageropgeleiden – vooral op culturele thema’s – het minder vaak eens zijn met de besluiten of het dominante geluid in de politiek. De verhouding tussen de politieke elite en burgers is daarmee anders dan die ten tijde van de ‘pacificatie-politiek’. Waar uiteenlopende standpunten onder de bevolking tijdens de verzuiling duidelijke politieke vertegenwoordiging kenden, heeft een aanzienlijk maatschappelijk segment nu het idee dat zijn stem niet of onvoldoende wordt gehoord binnen formele politieke instituties.

Hoewel de notie van de ‘diploma-democratie’ oorspronkelijk is geformuleerd met het politieke domein in gedachten, is de getalsmatige en inhoudelijk sterke oververtegenwoordiging van hogeropgeleiden niet alleen daar te vinden, maar ook in de bredere formele institutionele orde. Rechtspraak, wetenschap, onderwijs, media en allerlei organisaties op het snijvlak daarvan gericht op voorlichting en gedragsverandering; net als in de gevestigde politiek maken hogeropgeleiden daar de dienst uit en zijn het hun preferenties die leidend zijn. Hier ligt ook

een voorname oorzaak voor het hedendaagse huwelijk tussen weerstand tegen immigratie en culturele diversiteit enerzijds en weerstand tegen elites in het algemeen en de politieke elite in het bijzonder. De relatief lage weerstand of zelfs omarming van immigratie en culturele diversiteit is een dominant geluid in de formele institutionele orde en gevestigde politiek, en de weerstand daartegen is vooral te vinden bij lageropgeleide burgers en de rechts-populistische partijen waartoe zij zich relatief vaak aangetrokken voelen.

Zo gezien, is het niet vreemd dat er populistische politiek opkwam in de Nederlandse geseculariseerde en ontzuilde samenleving. De problematisering van immigratie en culturele diversiteit, in combinatie met de *law and order*-agenda die Pim Fortuyn in niet mis te verstane taal over het voetlicht bracht, was de handschoen die een deel van de burgers naadloos paste en die volgens velen ontbrak in de Nederlandse politiek. Fortuyns karakterisering van een verweesde samenleving aan de hand van een elite van 'Ons Soort Mensen' die de 'islamisering' hebben toegelaten, echode in de standpunten van vele meer of minder succesvolle erfgenamen die het politieke toneel in de twee decennia erna beklommen. Beide polen van de polarisatie kregen een duidelijke politieke stem: door radicaal-rechts als cultuurrelativisten met een 'weg-met-ons-mentaliteit' gekenschetste politici enerzijds en door progressieve volksvertegenwoordigers als bekrompen of haatzaaiende volksmenners bestempelde politici anderzijds. Wilders en Pechtold voeren er naar verluidt jarenlang wel bij door hun eigen positie in tegenstelling tot de ander te definiëren. De intrede van populistten als Pim Fortuyn heeft de polarisatie daarmee zowel een uiting als extra brandstof gegeven.

Los van dit inhoudelijke conflict is het fenomeen van de 'diploma-democratie' op een andere manier van politieke betekenis. Een sociologische analyse maakt duidelijk dat de huidige samenstelling van de Nederlandse politiek, met haar oververtegenwoordiging van hogeropgeleiden, relevant is voor de manier waarop burgers naar de politiek kijken. Een sociologische blik leert ons namelijk dat burgers

politici niet alleen op rationalistische wijze evalueren aan de hand van de mate waarin hun eigen standpunten overeenkomsten vertonen met die van politici. Burgers hechten ook waarde aan raakvlakken in termen van levensstijlen (Noordzij, De Koster & Van der Waal 2021). Zij hebben meer vertrouwen in een politicus van wie zij het idee hebben dat deze kan invoelen wat er zich in hun leven afspeelt, die zich tot hen kan verhouden en met wie ze ervaringen delen. Doordat hogeropgeleiden de manieren van denken en doen, ofwel de norm, zijn gaan bepalen in het politieke domein en debat, ervaren lageropgeleiden dat er maar weinig mensen ‘zoals zij’ aanwezig zijn in de politiek. Lageropgeleiden groeien namelijk niet alleen vaker op in milieus waarin een rigide sociaal-culturele orde wordt omarmd; zij worden ook minder dan hogeropgeleiden van jongs af aan ingewijd in de leefwereld die dominant is in diverse instituties, waaronder de politiek. Dit betekent dat zij vaker dan hogeropgeleiden een mismatch ervaren tussen hun leefwereld en die van dominante instituties. Dat heeft gevolgen voor de mate waarin zij zich vertegenwoordigd zien op die plekken en de mate waarin zij ervaren dat hun stem ertoe doet.

Uiteraard was de Tweede Kamer ten tijde van de verzuiling zeker ook geen goede afspiegeling van de Nederlandse samenleving, maar de politieke elite stond juist door die verzuiling ontegenzeggelijk in nauw contact met de achterban en depolitiseerde het bestaande culturele conflict. Daarnaast verschillen lageropgeleide burgers van die tijd van lageropgeleide burgers van nu. Waar de eerste groep werd gekenmerkt door een zekere mate van acceptatie van hun lagere positie in het sociaal-maatschappelijk verkeer, is dit voor die laatste groep geen vanzelfsprekendheid meer en eisen veel lageropgeleiden in toenemende mate hun plek op.

Een sterkere sociologische stem

Alles overziend, blijkt het goed dat sociologen zich door de jaren heen hebben beziggehouden met de analyse van politieke scheidslijnen. Waar politicologen onder andere inzichtelijk maken hoe politieke instituties

functioneren en veranderen en wat politieke actoren doen en waarom, helpt een sociologische analyse om te doorgronden uit welke onderliggende maatschappelijke ontwikkelingen we politieke veranderingen kunnen begrijpen. Zo heeft de voorgaande sociologische analyse de omslag van pacificatie naar polarisatie inzichtelijk gemaakt, en laten wij zien dat het daarbij niet alleen gaat om representatie van standpunten, maar ook om representatie van levensstijlen (Noordzij et al. 2021).

Een sociologische analyse laat meer specifiek zien dat het onhoudbaar is om in navolging van de wereldberoemde politicoloog Ronald Inglehart (Inglehart et al. 2008) te beweren dat sociaal-culturele conflicten over verschillende thema's in essentie identiek zijn, of ze nu gaan over de wenselijkheid van etnische diversiteit of de acceptatie van homoseksualiteit. Er blijkt geen algemene breuk te bestaan tussen cultureel-conservatieve en cultureel-progressieve standpunten: een conflict over traditionele morele thema's als abortus, euthanasie en genderrollen is in een sterk geseculariseerd land als Nederland grotendeels vervangen door een conflict over sociale orde en culturele diversiteit, waarbij het onder andere gaat over immigratie, *law and order* en de Europese Unie. Bovendien blijken bij het eerste conflict vooral religieuzen en niet-religieuzen te botsen, terwijl waar het gaat om sociale orde en diversiteit met name lager- en hogeropgeleiden tegenover elkaar staan. Dat autoritaire en etnocentrische opvattingen met de opkomst van Pim Fortuyn politiek werden gearticuleerd ('Hij zei wat wij dachten', aldus veel burgers) en daarmee maatschappelijk zichtbaar werden, zorgde voor een schokgolf in de wereld van politiek en media. Dat sociologisch surveyonderzoek het bestaan van deze opvattingen onder niet-onaanzienlijke delen van de bevolking in navolging van Lipset al veel langer in het vizier had, onderstreept de waarde van de discipline.

Tegelijkertijd moeten we constateren dat sociologen tekort zijn geschoten waar het gaat om het delen van dat inzicht. Dat laatste is symptomatisch voor een bredere ondervertegenwoordiging van sociologen in het publieke debat. Tot op de dag van vandaag verzorgen politicologen en politiek journalisten de duiding van politieke gebeurtenissen en

ontwikkelingen in actualiteitenprogramma's en talkshows, en staan de psychologen voor de sociologen in de kaartenbakken bij vragen over maatschappelijke veranderingen. Een sterkere sociologische stem in het publieke forum – niet vermanend, maar analytisch – zou van grote waarde zijn voor het ontwikkelen van begrip van de sociale wereld waarin we leven.

Willem de Koster, Roy Kemmers, Kjell Noordzij en Jeroen van der Waal zijn verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Willem de Koster is hoogleraar Algemene Sociologie, in het bijzonder Cultuursociologie, aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie, waar Kjell Noordzij werkt als universitair docent Sociale Ongelijkheid en Jeroen van der Waal de leerstoel Stratificatiesociologie bekleedt. Roy Kemmers is senior lecturer aan het Erasmus University College.

Literatuur

- Aaldering, L. (2017). Political representation and educational attainment: Evidence from the Netherlands (1994-2010). *Political Studies*, 65(1), 4-23.
- Bovens, M. & Wille, A. (2017). *Diploma democracy. The rise of political meritocracy*. Oxford University Press.
- Duyvendak, J. W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de Sociologie*. Vossiuspers UvA.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77(5), 857-875.
- Hainmueller, J. & Hopkins, D. J. (2014). Public Attitudes Toward Immigration. *Annual Review of Political Science*, 17(1), 225-249.
- Hendriks, I., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2022). A Panel Study of Attitudes toward Ethnic Minorities and the Role of Changes in Individuals' Economic Situations. *International Journal of Public Opinion Research*, 34(1), edac003.

- Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science: Marxism Lite and Its Blind Spot for Culture*. Aldine de Gruyter.
- Inglehart, R., Foa, R., Peterson, C. & Welzel, C. (2008). Development, Freedom, and Rising Happiness: A Global Perspective (1981-2007). *Perspectives on Psychological Science*, 3(4), 264-285.
- Koster, W. de & Waal, J. van der (2006). Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward. *Mens en Maatschappij*, 81(2), 121-141.
- Lijphart, A. (1990 [1968]). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. 8e herz. dr. Becht.
- Lipset, S. M. (1960). *Political Man. The social basis of modern politics*. Doubleday.
- Manevska, K. (2014). *Beyond the ethnic divide. Towards a cultural sociological understanding of ethnocentrism*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Noordzij, K., Waal, J. van der & Koster, W. de (2019). The educational gradient in trust in politicians in the Netherlands: A status-based cultural conflict. *The Sociological Quarterly*, 60(3), 439-456.
- Noordzij, K., Koster, W. de & Waal, J. van der (2021). A revolt of the deplored? The role of perceived cultural distance in the educational gradient in anti-establishment politics. *British Journal of Sociology*, 72(5), 1448-1463.
- Ollivier, M. (2008). Modes of openness to cultural diversity: Humanist, populist, practical, and indifferent. *Poetics*, 36(2-3), 120-147.
- Prieur, A. & Savage, M. (2013). Emerging forms of cultural capital. *European Societies*, 15(2), 246-267.
- Ridder, J. den, Miltenburg, E., Huijnk, W. & Rijnbeek, S. van (2019). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2019-4*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schakel, W. & Hakhverdian, A. (2018). Ideological congruence and socio-economic inequality. *European Political Science Review*, 10(3), 441-465.
- Waal, J. van der (2022). *Over leven met een lage status*. Oratie. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Waal, J. van der & Koster, W. de (2015). Why do the less educated oppose trade openness? A test of three explanations in the Netherlands. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 2(3-4), 313-344.

Williams, J. C. (2017). *White working class: Overcoming class cluelessness in America*. Harvard Business review Press.

De vergrijzing van de samenleving

Implicaties voor solidariteit tussen generaties

MARJOLEIN BROESE VAN GROENOU EN ELLEN VERBAKEL

Een langzame maar ingrijpende ontwikkeling in Nederland en andere westerse samenlevingen is de vergrijzing: het aandeel van ouderen in de bevolking stijgt. In 1950 was 7,7 procent van de bevolking 65 jaar of ouder, dit aandeel is toegenomen via 12,8 procent in 1990 tot 19,8 procent in 2020 (CBS Statline: Kerncijfers bevolking). Naar verwachting zet deze trend verder door tot een plateau van ongeveer 25 procent 65-plussers vanaf 2040 (CBS Statline: Prognose bevolking). In de eerste plaats is de vergrijzing veroorzaakt door een tijdelijk fenomeen: de babyboom kort na de Tweede Wereldoorlog (1945-1954). De bevrijding van de oorlog en de positieve kijk op de toekomst leidde tot een geboortegolf. Deze omvangrijke generatie bereikte de pensioengerechtigde leeftijd tussen ongeveer 2010 en 2020 en zal de komende decennia tot de oudste ouderen gaan behoren. Een dalend geboortecijfer nadien – door ontkerkelijking, veranderende opvattingen en de ruime beschikbaarheid van anticonceptie – leidde ertoe dat de babyboomgeneratie een groot aandeel in de bevolkingsopbouw zal blijven innemen. Een tweede oorzaak voor de vergrijzing is meer structureel van aard en ligt in de stijgende levensverwachting. In 1950 geboren mannen werden gemiddeld 70 jaar oud en vrouwen ruim 72 jaar. In 2020 was dit gestegen tot 80 jaar voor mannen en ruim 83 jaar voor vrouwen (CBS Statline: Levensverwachting). Naar verwachting stijgt de levensverwachting nog verder door, tot ruim 87 jaar voor mannen en 91 jaar voor vrouwen in 2070 (CBS Statline: Prognose bevolking).

Kortom: de Nederlandse samenleving kent momenteel en in de komende decennia een hoog aandeel ouderen, én een hoog absoluut aantal ouderen. Het aandeel wordt ook wel uitgedrukt in 'de grijze druk': het aantal 65-plussers ten opzichte van de beroepsbevolking (20-65-jarigen). Deze grijze druk is ongeveer een op drie in 2020 (CBS Statline: Kerncijfers bevolking), maar zal toenemen tot bijna een op twee in 2040 (CBS Statline: Prognose bevolking). Vooral het aantal oudste ouderen neemt toe: naar verwachting zijn er in 2025 bijna een miljoen 80-plussers en in 2050 zelfs het dubbele (CBS Statline: Prognose bevolking). Maar ook de groep jonge ouderen (60-80-jarigen) zal groter zijn dan ooit. Waar verwacht mag worden dat een groot deel van de groep oudste ouderen zal kampen met een langdurige (complexe) zorgvraag, wordt de groep jonge ouderen doorgaans nog niet sterk gehinderd door gezondheidsproblemen. Deze groep ouderen wil en kan gemiddeld genomen graag lang betrokken blijven bij de samenleving, via arbeid, vrijwilligerswerk of hulp aan familie, vrienden en burens.

Gevolgen voor intergenerationele solidariteit

De gevolgen van de vergrijzing zijn voelbaar voor iedereen, van jong tot oud. Via meerdere paden komt de solidariteit onder druk te staan, zowel op het niveau van de samenleving als geheel als op het niveau van families, sociale netwerken en buurten. We gaan vooral in op de consequenties voor de intergenerationele solidariteit. De oudste ouderen hebben de jongere generaties hard nodig, en de jongere ouderen dragen juist bij aan de solidariteit in de privésfeer én in de samenleving. De wisselwerking tussen arbeid en zorg speelt hierin een centrale rol. We zullen de voornaamste gevolgen van de vergrijzing voor de intergenerationele solidariteit hier uiteenzetten.

De toenemende grijze druk, met een groeiende groep inactieven en een kleiner wordende groep actieven op de arbeidsmarkt, heeft in de eerste plaats consequenties voor de bekostiging van de welvaartsstaat. Een groeiende groep inactieve ouderen betekent stijgende AOW-uitgaven voor de staat, terwijl de premies voor deze AOW-uitkeringen

moeten worden opgebracht door een kleiner aandeel actieven en dus hoger worden. Dezelfde systematiek geldt in de basis voor de opbouw van aanvullende pensioenen in pensioenfondsen. Dit systeem gaat kraken en zet de intergenerationele solidariteit die ten grondslag ligt aan het welvaartsstaatsdenken onder druk. Zorgen zijn zichtbaar bij alle generaties. Jongeren denken: is er straks nog wel iets voor ons? Ouderen denken: maar ik heb er toch mijn hele leven hard voor gewerkt? Op de arbeidsmarkt is een tweede gevolg van de vergrijzing zichtbaar: de uitstroom van de grote groep babyboomers kan niet worden opgevangen door een even grote instroom. Ondanks dat technologische ontwikkelingen sommige arbeidsprocessen efficiënter of soms zelfs overbodig hebben gemaakt, brengt de uitstroom van oudere werknemers tekorten met zich mee op de arbeidsmarkt. Met name in de zorg, het onderwijs en de techniek lopen de tekorten op en is de bezorgdheid groot of er 'genoeg handen' zullen zijn.

Zowel met het oog op de arbeidsmarkttekorten als op het hiervoor genoemde lage aandeel actieven dat premies moet opbrengen, wordt naarstig gepoogd de groep actieven op de arbeidsmarkt uit te breiden door 'onbenut potentieel' te verleiden actief te worden of te blijven op de arbeidsmarkt of door hun aantal werkuren te verhogen. De eerste doelgroep hiervoor is de groep ouderen zelf, die met het verhogen van de pensioenleeftijd gestimuleerd worden langer in het arbeidsproces te blijven. Daarnaast treft het vooral vrouwen, die in Nederland vaak in deeltijd of niet werken, zeker na de komst van kinderen. Op dit laatste punt doet zich een volgend beroep op intergenerationele solidariteit voor: om het werken van moeders mogelijk te maken, springen grootouders (veelal de jonge ouderen) vaak in om voor de kinderen van hun kinderen te zorgen. In Nederland is de weerstand tegen vijfdaagse kinderopvang groot, en wordt grootouderszorg veelal beschouwd als de 'een-na-beste' optie voor het verzorgen van kinderen, na het verzorgen door de ouders zelf.

Naast de arbeidsmarkt-gerelateerde gevolgen van de vergrijzing zijn de gevolgen goed zichtbaar in het zorgdomein. Een groeiende

groep steeds langer levende ouderen doet de vraag naar zorg explosief stijgen. Vanaf 75 jaar neemt de kans op ziekten en beperkingen sterk toe en neemt de ervaren kwaliteit van leven af. Zorgen zijn er over wie die hogere vraag naar zorg gaat leveren en betalen. De tekorten op de arbeidsmarkt zijn er zeker ook in de zorg. De toenemende vraag naar zorg opvangen met de inzet van meer professionals is daarom lastig, ook vanwege de hoge kosten die dit met zich meebrengt. De overheid doet daarom in toenemende mate een beroep op mantelzorgers: familieleden, vrienden of buren in het netwerk van degene die hulp of zorg nodig heeft. Mensen dus die zorgtaken onbetaald en zonder ervoor geschoold te zijn op zich nemen, naast hun dagelijkse activiteiten zoals werk, zorg voor kinderen, huishouden en hun eigen sociale leven. Ook hier wordt dus een beroep gedaan op solidariteit.

De opdracht meer voor elkaar klaar te staan, botst met het individualistische denken dat de laatste decennia in onze samenleving steeds meer gemeengoed is geworden. Dit kraakt zowel aan de kant van degenen die hulp nodig hebben als bij degenen van wie mantelzorg verwacht wordt. Zij met een hulpvraag waren gewend te kunnen terugvallen op steun van de staat en hechten aan hun autonomie, waardoor ze niet afhankelijk zijn van de welwillendheid en mogelijkheden van anderen. Zij met iemand in hun omgeving die hulp behoeft, verwachten eveneens dat de overheid hiervoor verantwoordelijk is. Het helpen van naasten is niet altijd goed te combineren met werk, en zo staat de roep om meer mantelzorg op gespannen voet met de roep om meer actieven op de arbeidsmarkt.

Behalve dat door de vergrijzing intergenerationele solidariteit meer onder druk is komen te staan, is ook de vormgeving van intergenerationele solidariteit binnen families meer divers geworden. De familie vormt van oudsher de primaire structuur voor de uitwisseling van solidariteit in de vorm van steun en zorg binnen en tussen generaties. Hierbij wordt de steun tussen generaties zowel in opwaartse als in neerwaartse richting gegeven: grootouders zorgen voor hun (klein)kinderen, en (klein)kinderen staan de (groot)ouders bij in zorg. Hierbij

gaat het om een uitwisseling van diverse vormen van steun – financieel, praktisch, emotioneel en sociaal. Ouders helpen hun volwassen kinderen bij de aanschaf van een huis, bij de opvang van de kleinkinderen of bij de naweeën van een echtscheiding, en dragen zo op belangrijke wijze bij aan de levensloopkeuzes van hun kinderen.

De verlengde levensverwachting heeft, in combinatie met een daling van het geboortecijfer, grote consequenties gehad voor de structuur van gezinnen en families. Familiestructuren krijgen meer de vorm van een ‘bonenstaak’ in plaats van een piramide; er zijn meer generaties met minder personen. Zo zijn er tegenwoordig meer vier- of zelfs vijfgeneratiefamilies en hebben kleinkinderen tot in de (jong)volwassenheid een of meer grootouders tot hun beschikking. Met de groei in het aantal echtscheidingen en hertrouw van de ex-partners, wordt de structuur van gezinnen complexer en is er sprake van biologische, stief- en bonus(groot)ouders en -(klein)kinderen.

Wanneer de (groot)ouders steeds ouder worden en er sprake is van groeiende hulpbehoefendheid, verandert de uitwisseling van dagelijkse steun steeds meer in het verlenen van mantelzorg door de volwassen kinderen aan de oude ouders. Zij vormen de grootste groep en combineren die mantelzorg aan hun oude ouders met betaalde arbeid. Dit is een lastige combinatie als er langdurige intensieve zorg vereist is; volwassen kinderen verdelen de taken dan ook vaak met hun broers en zussen en beschikbare professionele hulpverleners. De familiestructuur (aantal kinderen, stiefgezin, geografische afstand) is een belangrijke factor in hoe de zorg verdeeld wordt tussen de kinderen, naast de individuele verschillen in overwegingen en mogelijkheden om zorg te verlenen. Mantelzorg aan oude ouders staat steeds vaker op de familieagenda en vereist tijdig overleg en afstemming tussen de kinderen en met de ouder(s). Gaat of blijft men in de buurt van de kinderen wonen, is er een spaarpotje voor particuliere zorg op de oude dag, wat zijn de verwachtingen van ouderen over mantelzorg door kinderen, met wie deelt een enig kind de mantelzorgtaken? Dankzij de vergrijzing zijn dit steeds meer de thema's van intergenerationele solidariteit binnen families.

Bijdrage van de sociologie: vraagstukken

Een belangrijk vraagstuk in de sociologie betreft de cohesie in de samenleving, de mate waarin burgers er zijn voor en met elkaar. De vergrijzing doet een sterk beroep op deze cohesie, zoals al bleek uit de bespreking van de intergenerationele solidariteit. Maar er zijn nog andere voorbeelden van cohesievraagstukken, zoals het belang van leefvormen en sociale netwerken van ouderen voor de ervaren mate van eenzaamheid en hun gezondheid; de maatschappelijke participatie van ouderen en hun bijdrage aan vrijwilligerswerk en goede doelen; en de wederzijdse verwachtingen in de relatie tussen burger en overheid in een 'zorgzame' samenleving. De aandacht van sociologen voor dit type cohesievraagstukken dateert van de jaren tachtig, met als start de dissertatie van Jenny de Jong-Gierveld (1984) over eenzaamheid. Uit die periode dateert ook de opkomst van de sociale gerontologie in Nederland, in de vorm van sociologen die zich vooral met de sociale context van ouderen bezighielden (Thomése & Van Tilburg 2008).

De invloed van de vergrijzing op de samenleving betreft daarnaast ongelijkheidsvraagstukken, omdat de vergrijzing samengaat met een herverdeling van hulpbronnen en schaarse goederen en niet iedereen even hard getroffen wordt door de gevolgen van de vergrijzing. Zo is bijvoorbeeld de vraag gesteld of het langer doorwerken niet onevenredig nadelig uitpakt voor lagere klassen, die gedurende hun werkzame leven minder financiële buffers hebben kunnen verwerven en vaker fysiek zwaar werk hebben moeten leveren in vergelijking met de hogere klassen. Welke groepen kunnen minder bogen op hulp of steun uit hun sociale netwerk om aan hun zorgvraag te voldoen of eenzaamheid tegen te gaan? Wie heeft de financiële middelen om particuliere zorg in te kopen? Hoe heeft het verlenen van mantelzorg negatieve consequenties voor werk en welbevinden? Hoe beïnvloedt de toenemende roep om werk en zorg te combineren de genderongelijkheid?

We observeren dat vraagstukken gerelateerd aan de vergrijzing aanvankelijk vaak gestart zijn vanuit een denken in 'deficiënties', zoals het verlies van de werkrol door pensionering, gezondheidsproblemen, het

verlies van de partner of het sociale netwerk. Sociale netwerken werden bestudeerd op het bieden van steun en welbevinden, en zouden de negatieve gevolgen van ingrijpende levensgebeurtenissen kunnen verzachten. Bij de groei van het onderzoek in de jaren negentig naar de levenslopen van ouderen, ontwikkelde zich echter langzaam het besef dat een verlengde levensloop ook kansen gaf op langer doorwerken, intergenerationele steun binnen families en netwerken, en het aangaan van nieuwe (partner)relaties. ‘Ouderen in hun derde levensfase’, ‘*active ageing*’, ‘*healthy ageing*’ luiden de titels van Europese onderzoeksprogramma’s naar vergrijzende samenlevingen. Het beeld van ouderen verschoof daarmee iets meer op in een positieve richting. De toenemende aandacht voor *ageism*, de stereotypering van mensen op basis van hun leeftijd, laat echter zien dat een negatieve bejegening van ouderen in de werksituatie en binnen andere domeinen van de samenleving nog steeds actueel is.

Theoretische en methodologische vernieuwing

Ook op theoretisch vlak is er vooruitgang geboekt in het door de vergrijzing geïnspireerde sociologisch onderzoek. Soms gaat daarbij de aandacht uit naar ouderen zelf als een relevante en groeiende groep in de samenleving; de sociale gerontologie met haar studie naar de sociale context van ouderen en het ouder worden, heeft sinds de jaren negentig een grote vlucht genomen. Maar ook in diep verankerde sociologische onderzoekslijnen, onder meer op het gebied van arbeid, zorg, familie, gezondheid en welvaartsstaat, zijn nieuwe vragen gesteld in reactie op de vergrijzende samenleving.

De sociale gerontologie bracht vernieuwing door bestaande theoretische verklaringen toe te passen op de groep ouderen om zo de diversiteit in het functioneren van ouderen beter te kunnen begrijpen. Voorbeelden hiervan zijn het *Sociaal Konvooimodel* van Kahn en Antonucci (1980), dat zich richt op de ontwikkeling van sociale netwerken als uitkomst van transitie in de levensloop; het *Eenzaamheidsmodel* van De Jong-Gierveld (De Jong-Gierveld & Tesch-Roemer

2012), als een belangrijke uitkomst van het functioneren van de sociale netwerken; en het *Intergenerationele Solidariteitsmodel* van Bengtson (2001), dat de uitwisseling van steun en hulp binnen familiegeneraties voorspelt, waarbij de vergrijzing de aandacht vraagt voor de structuur van multigenerationele families.

Binnen de sociale gerontologie is ook het levenslooppdenken belangrijk geworden, vanuit het besef dat keuzes eerder gemaakt in de levensloop gevolgen hebben voor de aanwezigheid van economische en sociale hulpbronnen op latere leeftijd. Ten slotte heeft het generatiedenken ook het belang van de macrocontext benadrukt: in welke periode van de samenleving men volwassen werd, is mede van belang voor de keuzes die men maakt en de hulpbronnen die men in een leven vergaart (onder anderen Suanet, Van Tilburg & Broese van Groenou 2013). In traditionele sociologische modellen over bijvoorbeeld arbeid, familie en burgerparticipatie is de reikwijdte uitgebreid door ook expliciet de latere levensfase erbij te betrekken, mede in vergelijking met vroegere levensfasen. Voorbeelden zijn oudere werknemers, grootouders in familierelaties en maatschappelijk actieve ouderen (onder anderen Geurts et al. 2015; Van Dalen, Henkens & Schippers 2009). Daarnaast is er meer aandacht voor het levensloopperspectief, waarbij bijvoorbeeld keuzes voor arbeid en zorg afhankelijk worden gesteld van eerdere ervaringen in het leven, evenals de consequenties van die keuzes voor bijvoorbeeld financiële, sociale en psychologische uitkomsten (Verbakel 2021).

Ten slotte is er vooruitgang geboekt door nieuwe theoretische modellen op te stellen voor sociale verschijnselen die door de vergrijzing urgenter werden en waarin de literatuur nog niet voldoende voorzag. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van het *Informeel Zorg-Model* (Broese van Groenou & De Boer 2016), dat een sociologische verklaring geeft voor de keuze om al dan niet mantelzorg te geven, waarin individuele overwegingen geplaatst worden in de context van de familie, het sociale netwerk en het overheidsbeleid inzake langdurige zorg. De ontwikkeling van wetenschappelijke theorieën over de

sociale gevolgen van de vergrijzing voor individu en samenleving is hand in hand gegaan met het verzamelen van vele prachtige datasets om deze theorieën aan empirische toetsing te onderwerpen. Prominente voorbeelden zijn de *Longitudinal Aging Study Amsterdam*, een langlopende studie naar het functioneren van 55-plussers in Nederland; de *NIDI Pensioen Panel Study* naar het maatschappelijk engagement van werkende ouderen; en de *Netherlands Kinship Panel Study*, een *multi-actor*-studie naar solidariteit in families in Nederland. Op Europees gebied is er de *SHARE*-dataset, die cross-nationale en longitudinale vergelijking naar het functioneren van ouderen in Europa mogelijk maakt. Ook in andere befaamde datasets zijn vragen opgenomen over intergenerationele solidariteit of zorg voor ouderen, zoals in de *European Social Survey*, de *European Value Study* en het *LISS-panel*. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft dankzij frequent herhaalde bevolkingsstudies veel inzicht geboden in trends in het functioneren en zorggebruik van ouderen. Er zijn vele rapportages over ouderen gemaakt en in recenter jaren is veel aandacht besteed aan zorg en welzijn van ouderen binnen thema's als mantelzorg, participatie en migratie.

Een blik op de toekomst

Interessant is om alvast vooruit te kijken naar 2040 en verder, als de vergrijzing naar verwachting stabiliseert. Getalsmatig is de grijze druk dan nog steeds hoog. Toch is het niet ondenkbaar dat oud worden en oud zijn dan vooral nog een individueel 'probleem' is en veel minder dat van de samenleving. Met andere woorden: dat de mate van intergenerationele solidariteit die gevraagd wordt meer vanzelfsprekend is en minder ter discussie staat dan nu het geval is. Het is immers denkbaar dat opvattingen en gedrag van individuen meer in lijn komen met de praktijk van vergrijzing, waarin een sterker appèl wordt gedaan op intergenerationele solidariteit.

Zo kan de huidige en verwachte druk op de zorg mensen er mogelijk toe verleiden in toenemende mate hun leefstijl aan te passen om gezond oud te worden en de hulpvraag op te schorten. Als er toch hulp

nodig is, kan er gewenning optreden in het zelf organiseren van zorg door families en sociale netwerken voor hun oude naasten. Daarnaast is het denkbaar dat verwachtingen verschuiven. De druk die de vergrijzing de komende decennia op de samenleving legt, zal duidelijk maken dat er grenzen zijn aan wat men van familie, niet-verwanten en overheid kan eisen en verwachten. Dat maakt het mogelijk makkelijker om te accepteren dat niet alles kan en dat we verwachtingen over zorgverlening moeten temperen. Waar de grenzen van de mogelijke mobilisatie van zorg komen te liggen, zal mede afhankelijk zijn van hoe de samenleving zich ontwikkelt.

Enerzijds zullen er ontwikkelingen zijn in de samenstelling van oude en jonge generaties. Over een paar decennia zal de oude generatie bijvoorbeeld meer dan nu mensen met een migratieachtergrond omvatten, en daarmee een andere verdeling van hulpbronnen en zorgverwachtingen kennen dan de huidige oude generatie. Anderzijds hangt het af van de ontwikkeling van de institutionele context. Idealiter zijn pensioenaanspraken duurzaam en fair geregeld, kan arbeid en zorg door iedereen goed gecombineerd worden, en biedt de gezondheidszorg voldoende zorg. Het samenspel van politieke krachten, maatschappelijk klimaat en economische omstandigheden zal bepalen in hoeverre dergelijke institutionele voorwaarden gerealiseerd worden.

Nu de vergrijzing van de samenleving nog decennia een gegeven zal zijn, is anticipatie op de gevolgen ervan mogelijk en ook hard nodig. Vanwege de afkalving van de collectieve voorzieningen zal met name de zorg voor ouderen een samenspel moeten worden van burgers, overheid en de markt. Dit vergroot zowel het beroep op solidariteit tussen burgers en generaties ter compensatie van die collectieve voorzieningen als de ongelijkheid, doordat burgers meer aangewezen raken op hun individuele hulpbronnen. Wij voorzien nieuwe vragen als: Zijn er grenzen aan solidariteit? Welke groepen worden het hardst geraakt door de afbouw van collectieve voorzieningen? Wie zorgt er voor de ouderen als de grijze druk op zijn top is? Kortom: de vergrijzing houdt klassieke sociologische vragen naar cohesie en ongelijkheid springlevend.

Marjolein Broese van Groenou is hoogleraar Informele Zorg in een Veranderende Samenleving bij de afdeling Sociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ellen Verbakel is hoogleraar Algemene en Theoretische Sociologie bij de afdeling Sociologie van de Radboud Universiteit.

Literatuur

- Bengtson, V. L. (2001). Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 1-16. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00001.x>
- Broese van Groenou, M. I. & Boer, A. de (2016). Providing informal care in a changing society. *European Journal on Ageing*, 13(3), 271-279. <https://doi.org/10.1007/s10433-016-0370-7>
- CBS Statline: Kerncijfers bevolking, te raadplegen op <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37296NED/table?fromstatweb>
- CBS Statline: Levensverwachting, te raadplegen op <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37360ned/table?fromstatweb>
- CBS Statline: Prognose bevolking, te raadplegen op <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85090NED/table>
- Dalen, H.P. van, Henkens, K. & Schippers, J. (2009). Dealing with older workers in Europe: A comparative survey of employers' attitudes and actions. *Journal of European Social Policy*, 19(1), 47-60.
- Jong-Gierveld, J. de (1984). *Eenzaamheid. Een meersporig onderzoek*. Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de & Tesch-Roemer, C. (2012). Loneliness in old age in eastern and western European societies: theoretical perspectives. *European Journal of Ageing*, 9, 285-295. <http://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10433-012-0248-2.pdf>
- Geurts, T., Tilburg, T. van, Poortman, A.-R. & Dykstra, P. A. (2015). Child care by grandparents: changes between 1992 and 2006. *Ageing & Society*, 35, 1318-1334.
- Kahn, R. & Antonucci, T. (1980). Convoys Over the Life Course: Attachment Roles and Social Support. In Baltes, P. B. & Brim, O. G.

(eds.), *Life-span Development and Behaviour* (p. 253-267). Academic Press.

Suanet, B., Tilburg, T. G. van & Broese van Groenou, M. I. (2013). Nonkin in older adults' personal networks: more important among later cohorts? *The Journals of Gerontology. Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 68(4), 633-643. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbt043>

Thomése, F. & Tilburg, T. van (2008). Sociale gerontologie tussen toen en straks. *Geron, Tijdschrift voor sociale gerontologie*, 10.

Verbakel, E. (2021). *Een sociologisch perspectief op mantelzorgen. Negatieve én positieve gevolgen over de levensloop*. Inaugurele rede, 17 juni 2021. Radboud Universiteit.

Van techtopia naar sociologische nuance en vooruitgang

De digitalisering van de samenleving

BAS HOFSTRA

In ons werk, tijdens onze sociale interacties en in onze vrije tijd zijn we in toenemende mate afhankelijk van digitalisering. Meer en meer geven we ons leven vorm met (online) digitale processen en informatie. De covid-19-pandemie heeft laten zien hoe verregaand de Nederlandse samenleving is gedigitaliseerd. Het onderwijs werd van de ene op de andere dag digitaal en online gerealiseerd. Een groot deel van de beroepsbevolking werkte ineens vanaf een laptop op de keukentafel, en op diezelfde keukentafels stonden dikwijls meerdere laptops of tablets voor het eerdergenoemde digitale onderwijs van kinderen. De eerste screenshots met de vele webcamgezichten van collega's en vrienden zo rond maart 2020 staan nu in ons collectieve geheugen gegrift.

Het tempo van deze digitalisering is hoog. Mocht de pandemie twee of zelfs één decennia eerder hebben toegeslagen, dan zouden deze plotselinge aanpassingen zich lastiger hebben voltrokken. In biologisch-epidemiologisch perspectief is één of twee decennia eerder of later bijna nietszeggend, maar met een digitaliseringsbril op is het een verschil van dag en nacht. Onze telefoons en laptops zijn nog niet bijzonder lang voorzien van hoge-resolutie-camera's, de eerste tablets kwamen slechts zo'n twaalf jaar geleden beschikbaar, en met de tragere internetsnelheden van minder dan tien jaar geleden zijn volle videoconferenties of is zelfs simpel en toegankelijk videobellen lastig

denkbaar. En stel, we gaan twee decennia terug: een populaire mobiele telefoon tijdens mijn middelbareschoolperiode had 64 miljoen keer minder opslagruimte dan mijn huidige exemplaar. Dat ‘mobiele’ eigenlijk niet meer vóór telefoon komt, is veelzeggend.

Digitalisering gaat dus rap en heeft implicaties voor hoe we leven en samenleven. In dit hoofdstuk reflecteer ik op sociologisch digitaliseringsonderzoek in Nederland. Waarom is digitalisering in toenemende mate een cruciaal thema voor sociologen? Wat is digitalisering en hoe onderzochten én onderzoeken we het? Wat zijn de huidige bevindingen en toekomstige ontwikkelingen binnen dit thema?

Onderzoek naar en met digitalisering

Nederland is van oudsher een digitale koploper. We horen bijvoorbeeld bij de Europese top als je kijkt naar het aantal huishoudens met internettoegang. In 2021 had 97 procent van de Nederlanders van twaalf jaar of ouder thuis toegang tot snel internet (CBS 2021). Deze digitalisering(sslag) heeft ook de interesse gewekt van Nederlands sociologisch onderzoek. Logischerwijs omdat veel sociale verschijnselen – soms terecht, soms onterecht en soms direct, soms indirect – worden toegeschreven aan digitaliseringsdynamieken. Denk bijvoorbeeld aan de Arabische Lente vanaf eind 2010, waarvan werd geclaimd dat snelle collectieve actie en massademonstraties mogelijk werden gemaakt door communicatie via sociale media – soms wordt de Arabische Lente ook wel de Facebook-revolutie genoemd. Of denk in Nederland aan het plaatsje Haren in Groningen; een ongewild digitaal wijdverspreide verjaardagsuitnodiging veroorzaakte in 2012 tijdens Project X de zogenoemde Facebook-rellen en miljoenen euro's schade (Cohen et al. 2013).

Sinds ongeveer diezelfde tijd zijn ook begrippen als ‘online nep-nieuws’, ‘online echokamers’, ‘online polarisatie’, en ‘big data’ onderdeel van ons collectieve vocabulaire. Recent bracht de covid-19-pandemie sociologische vraagstukken gerelateerd aan digitalisering in beeld: welke gezinnen hadden bijvoorbeeld wel en welke hadden niet de mid-

delen om meerdere kinderen via meerdere laptops of tablets digitaal onderwijs te laten volgen? Vertaalt dat naar ongelijke onderwijsuitkomsten? En hoe zit dat met die 3 procent twaalfplussers die thuis geen toegang tot snel internet hebben? Er zijn dus veel voorbeelden van sociale verschijnselen gelieerd aan digitalisering. Digitalisering raakt sociologisch relevante thema's zoals cultuur, sociale relaties en sociale ongelijkheid. Maar wat is digitalisering?

Grofweg wordt digitalisering op twee manieren gedefinieerd. Enerzijds kun je het zien als het digitaliseren van analoge processen. Dit is nog steeds een vrij brede kapstok, waaraan je veel dynamieken kunt ophangen. Denk bijvoorbeeld aan het automatiseren van werkzaamheden die voorheen 'met de hand' gingen, zoals het werken met een digitale in plaats van een papieren planning, of aan het lezen van nieuwsberichten die Facebook aanbiedt op je tijdslijn in plaats van het openslaan van een papieren krant. Anderzijds kun je digitalisering ook iets enger definiëren als het digitaal maken van voorheen analoge informatie. Denk bijvoorbeeld aan het digitaliseren van oude papieren huwelijksakten (zie Knigge et al. 2014) of het inscannen van oude boeken (Google Books Library Project [n.d.]). Deze scheidslijn is niet altijd even strikt en het een komt vaak voor het ander. Vóór digitale processen (bijvoorbeeld het aanklikken van een *Telegraaf*-bericht op Facebook) is digitale informatie cruciaal (bijvoorbeeld het óók digitaal beschikbaar stellen van *Telegraaf*-artikelen).

Het is interessant dat het digitaliseringsonderzoek zelf ook min of meer gecategoriseerd kan worden met deze zelfde twee labels. Ik onderscheid bewust onderzoek naar digitalisering en onderzoek met digitalisering als twee richtingen in (Nederlands) sociologisch onderzoek. Dit zou je kunnen vatten onder de volgende twee onderzoeksrichtingen: a) sociologisch onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van digitaliseringsprocessen; b) sociologisch onderzoek met nieuwe gedigitaliseerde informatie en technieken. In beide richtingen is er een onderzoekstraditie, ook in Nederland, maar zelfs met dit onderscheid blijven deze twee labels natuurlijk enorm vervlochten. Niet toevallig

waren veel van de eerdergenoemde sociale verschijnselen gerelateerd aan sociale netwerken. Met wie gaan we om? Hoe geven we die sociale interacties vorm? Wat voor gevolgen heeft dit? Digitaliseringsprocessen en digitale informatie gaan tegenwoordig bovengemiddeld vaak hand in hand met nieuwe mogelijkheden tot (het onderzoeken van) sociale interacties. Om deze reden, en om enige focus aan te brengen in dit hoofdstuk, reflecteer ik in vogelvlucht met name op digitaliseringsonderzoek door de lens van een van mijn eigen expertises: het internet en sociale netwerken.¹

Nuance bij technopaniek en techtopia

Populaire ideeën over nieuwe technologieën en hun kwalijke of positieve invloeden op ons (sociale) leven kennen een rijke historie. In de middeleeuwen dacht men bijvoorbeeld dat de ontwikkeling van boekdrukkunst de religieuze leer zou eroderen. Later bestond de vrees dat de telegraaf te snel te veel slecht nieuws zou verspreiden en dat men weleens mentaal ongezond zou kunnen worden van fietsen. Meer recent zouden de elpee, de televisie en computerspelletjes ‘een slechte invloed hebben’, vaak op de jeugd. Maar wat dan die slechte invloed exact is en wat de precieze beïnvloedingsmechanismen van een bepaalde technologie naar een ongewenste uitkomst zijn, blijft vaak onderbelicht. Een rol van sociologen was en is om deze beïnvloedingsmechanismen eerst te expliciteren en dan te confronteren met de empirie om vast te stellen of technologie echt ten koste gaat van sociale welvaart.

Een treffend voorbeeld is bijvoorbeeld de vraag wat het causale, verklarende micromechanisme is tussen bijvoorbeeld televisiekijken en een uitkomst – zeg het hebben en onderhouden van sociale contacten. In dit verband was er een algemene intuïtie van socioloog Robert Putnam (1995). Hij focust op de rol van televisiekijken bij een tweedeling tussen mensen geboren voor en na de Tweede Wereldoorlog. De

1 Met sociale netwerken bedoel ik hier daadwerkelijke sociale relaties; die kunnen zowel op sociale media als offline plaatsvinden.

oudere cohorten beschikten over meer sociaal kapitaal dan de jongere cohorten, en hiervoor zoekt hij een verklaring in televisiekijken. De jongere cohorten groeiden op met de televisie in de huiskamer, de oudere niet. Tijd voor de televisie zou tijd wegnemen van het onderhouden van echte, *face to face*, sociale interacties (*time displacement*). Zodoende zouden vanwege televisiekijken jongere cohorten minder sociaal kapitaal bezitten dan de oudere cohorten. Dit viel echter lastig los te zien van het mechanisme dat de televisie ook nog leidt tot een volgens Putnam ‘slecht wereldbeeld’: blootstelling aan slecht nieuws en geweld op de televisie maakt dat men minder sociale contacten opzoekt. Welke van de twee mechanismen het juiste was – tijdsrestricties of het gemene wereldbeeld – werd niet helemaal duidelijk. Dit is een voorbeeld van hoe technologie vaak wordt gezien: als bedreiging voor sociale cohesie. Maar toetsbare hypothesen over technologie of digitalisering afgeleid uit helder uitgelegde micromechanismen zijn en blijven daarbij vaak schaars.

Over de invloed van digitalisering en internet op sociale contacten werd aanvankelijk niet heel anders gedacht. Een sprekend voorbeeld van ‘slechte’ digitaliseringsuitkomsten met betrekking tot sociale netwerken is het werk van Kraut en collega’s (1998) naar het vroege internet, zo rond 1995. Hun bevinding was dat internetgebruik negatief samenhangt met sociale contacten. Ze suggereerden dat tijd gespendeerd op het internet andere sociale activiteiten verstoot (zie de overeenkomst met Putnams claim) en dat internetgebruik sterke sociale relaties minder belangrijk maakt. Dit werd ook wel de ‘internetparadox’ genoemd: een nieuwe ‘sociale’ technologie zou ons juist minder sociaal maken. Later werd deze bevinding opmerkelijk genoeg herzien door hetzelfde onderzoeksteam: een aantal jaar later vonden Kraut en collega’s (2002) dat internetgebruik *positief* samenhangt met sociale contacten. De suggestie was dat in de tijd tussen beide onderzoeken veel meer mensen internetgebruiker werden – een verviervoudiging van 1995 tot 1999 – en dat het daarom juist makkelijker werd om contacten online te onderhouden. Deze conclu-

sie ondersteunt mijn eerdere observatie over snelle digitaliseringsdynamieken: een verspringende correlatie van negatief naar positief in slechts vier jaar tijd.

Onderzoek naar digitaliseringseffecten

Voorgaande tegengestelde bevindingen zijn goed te labelen onder wat ook wel 'dystopische' en 'utopische' blikken op het internet genoemd werden (zie Wellman 1997). De dystopisten zagen digitalisering en het (sociale) internet vooral als bedreiging voor 'echt' contact: via het internet gaat non-verbale communicatie verloren, is het contact slechts oppervlakkig, en missen we kansen om te participeren in sociale activiteiten. Het gevolg is minder, of in elk geval minder waardevol, contact. De utopisten zagen digitalisering en het internet juist als een kans: in elke niche en voor elke interesse zijn er wel verwanten te vinden en je kunt omgaan met wie je wilt zonder enige vorm van kansenrestricties. Het gevolg is meer, of in elk geval meer waardevol, contact. Als we de argumenten van beide kanten nader bekijken, zien we gangbare sociologische concepten over netwerkformatie. Dystopisten zien contactkansen als essentieel, terwijl utopisten persoonlijke voorkeuren benadrukken. In de context van het hedendaagse sociale internet zouden beiden echter kritisch moeten zijn over hun eigen verwachtingen; louter contact op basis van voorkeuren leidt tot sterke homogeniteit en mogelijke polarisatie, terwijl er tegelijkertijd meer mogelijkheden voor contact zijn dan ooit. Wat we weten uit bestaand netwerkonderzoek is dat contactkansen en contactvoorkeuren niet opereren zonder elkaar, dus de hypotheseontwikkeling moet genuanceerder en preciezer dan dergelijke ideeën.

Er is dus vaak niet één effect van digitalisering of van het internet op onze sociale contacten, en het theoretisch uitwerken van één zo'n mythe stuit al snel op theoretische tegenstellingen. Hier zien we dus weer een belangrijke rol in het specificeren van mechanismen en condities door sociologen. Het gaat niet over of je bepaalde facetten van het internet gebruikt zoals mythes vaak claimen ('Facebook-gebruik veroorzaakt polarisatie!'), maar hoe je de vele verschillende aspecten van het sociale

internet in je dagelijkse leven integreert en hoe dat samenhangt met – en misschien andere processen versterkt in relatie tot – sociale contacten. Ook Van Deursen en Van Dijk (2014) stelden deze denkomslag vast: niet of maar hoe je het internet gebruikt, hangt samen met sociologisch relevante uitkomsten. Hoe je het internet gebruikt, kun je zien als ‘digitale geletterdheid’ en dat kan een bron zijn van sociale ongelijkheid.

Nederlands sociologisch onderzoek kent hierin de laatste jaren terecht een groeiende en genuanceerde traditie. Een selectieve greep uit recente studies: Bayer en Hofstra leggen uit dat het gebruik van de verschillende opties die socialemediaplatforms bieden voor contact, invloed heeft op het onderhouden van ‘echte’ sociale contacten (2020). Van Ingen en Matzat vonden dat de mobilisering van online hulp na vervelende gebeurtenissen gemakkelijker is voor theoretisch dan voor praktisch opgeleiden (2018). Spierings, Jacobs en Linders laten zien dat politici op Twitter vaker onderling of met media contact hebben dan met ‘normale’ mensen (2019). Norbutas vond dat online drugstransacties met name binnen en niet tussen landen plaatsvindt (2018). Menshikova en Van Tubergen laten zien dat anti-immigratieopvattingen op Twitter talrijker zijn na berichten over immigratie in de media (2022). Kas, Delnoij, Corten en Parigi vonden dat internationaal contact via Airbnb het vertrouwen tussen mensen uit verschillende landen niet bewijsbaar beïnvloedt (2022). En tot slot: Hofstra, Corten en Van Tubergen laten zien dat vrienden vaak online privacy-instellingen van elkaar overnemen (2016). Deze voorbeelden betreffen allemaal vrij recent Nederlands sociologisch onderzoek naar oorzaken en gevolgen van digitaliseringsprocessen, in het bijzonder over het sociale internet en sociale contacten. Onderzoek dat niet één digitaliseringseffect claimt, maar de waarde toont van het toetsen van populaire mythes aan verduidelijkte mechanismen en feitelijke gegevens. Daar was en is een rol voor de Nederlandse sociologen weggelegd, in het bijzonder in relatie tot vaak uitgesproken claims in het publieke debat over digitaliseringsprocessen.

Een uitdaging hier lijkt toegang voor wetenschappers tot die digitaliseringsprocessen. Het sociale internet en socialemediaplatforms

worden complexer, en de rol van algoritmes – in online aankopen, in online kijkgedrag, in vriendschapskeuzes, in toegang tot nieuws – krijgt steeds meer aandacht in maatschappelijke discussies. Maar om te begrijpen en te toetsen hoe dergelijke algoritmes mogelijk invloed hebben op ons gedrag, moeten we weten hoe zij exact in elkaar steken (om condities te verhelderen en verwachtingen te genereren over beïnvloedingsprocessen). En moeten er data over blootstelling aan die algoritmes en gedragssignalen ontsloten worden voor sociologen, om empirisch te toetsen wat mogelijke invloeden zijn. In beide richtingen is vooruitgang te boeken. In de huidige situatie hebben technologiebedrijven en een select groepje wetenschappers (vaak verbonden aan prestigieuze Amerikaanse universiteiten) – mede door eigendom van platformen, data en algoritmes – veel grootschaliger en gedetailleerder inzicht in de beïnvloedingsmechanismen van ons (online) gedrag en onze sociale relaties dan de meeste sociaal wetenschappers.

Dit roept vragen op. Is het wenselijk als het baanbrekendste netwerkonderzoek door technologiebedrijven wordt uitgevoerd en gepubliceerd in onze toptijdschriften? Wat als deze data niet ontsloten worden en dit onderzoek niet gerepliceerd kan worden? En dan zijn er nog tal van ethische vragen omtrent digitalisering, data-eigenaarschap, privacy en de claim op het gebruik van dergelijke data door private en overheidsinstanties. Deze ethische vragen gaan verder dan de reikwijdte van dit hoofdstuk, maar verdienen blijvende aandacht. Is het bijvoorbeeld wenselijk dat gemeenten met nep-accounts op Facebook meekijken om verhalen van asielzoekers te verifiëren of te falsifiëren (Misérus & Kreling 2021)? En is er in de strijd om iemands online tijd en aandacht wel een gelijk speelveld als miljarden dollars kostende supercomputers het sociale internet verregaand verpersoonlijken op basis van duizenden variabelen per individu?

De (constante) digitale revolutie in de sociologie

Naast onderzoek naar digitaliseringsprocessen vindt er ook onderzoek plaats met digitale informatiebronnen en technieken. Waar het

onderzoek naar digitalisering vaak als verschijnsel op zichzelf wordt bestudeerd, is het onderzoek voornamelijk gericht op het stellen en beantwoorden van sociologische vragen die lastig te beantwoorden zijn zonder digitale informatie en geavanceerde data-analysetechnieken. Onderzoek met digitale informatiebronnen en informatietechnieken kun je op twee manieren benaderen.

De eerste benadering behelst een trend sinds de jaren zestig. ‘De grote hoeveelheid gegevens maakte mechanisatie van de bewerking noodzakelijk’ (Gadourek 1963, p. 345). Dit is wat Ivan Gadourek stelde toen hij de Nederlandse sociologie liet kennismaken met de digitale analyse van vragenlijstgegevens uit een grote steekproef. De zorgvuldigheid van de analyses, de precisie waarmee hij deze beschreef en de aansluiting met de iets volwassener Amerikaanse kwantitatieve sociologie vond vruchtbare bodem in Nederland. Via en mede door zijn promovendus en medeoprichter van het *Interuniversity Center For Social Science Theory and Methodology* (ICS) in 1986, Reinhard Wippler, is de analyse van digitale gegevens sindsdien niet meer weg te denken uit Nederlandse sociologieprogramma’s. Dit kun je met recht al een (digitale) revolutie in de Nederlandse sociologische traditie noemen. Niet het minst omdat onder Wipplers promovendi zich maar liefst negentien hoogleraren bevinden (Raub 2021). De sociologen uit deze school die (voornamelijk) digitale of digitaal-gemaakte vragenlijstgegevens digitaal analyseren, zijn talrijk; mijn proefschrift (Hofstra 2017) was het tweehonderd eenenvijftigste in de ICS-stal, en de teller staat momenteel al boven de driehonderd.

De tweede benadering van onderzoek met digitalisering vloeit hieruit voort, ondanks dat het in de literatuur vaak als een nieuwe ontwikkeling wordt besproken. De eerst natuurkundige, toen socioloog Duncan Watts noemt deze tweede zienswijze zelfs expliciet een ‘digitale revolutie’ in de sociale wetenschappen (2011). Hij en anderen (Lazer et al. 2009) claimen dat door een toenemende beschikbaarheid van digitale data en rekenkracht we steeds beter zowel grootschalig als gedetailleerd inzicht krijgen in menselijk gedrag. Waar Gadoureks analyses in 1963 nog met ponskaarten en een enkele centrale computer ergens

op de campus verliepen, kun je nu statistische analyses aanvuren met een telefoon terwijl je in de trein zit. Met name digitale voetafdrukken – denk aan berichtjes op Twitter, aan check-ins op bepaalde locaties of aan forumberichten – zijn hierin volgens Watts en anderen – disclaimer; hiertoe reken ik ook mezelf – leidend.

Deze tak van sociologisch onderzoek is gelieerd aan (misschien zelfs synoniem voor) de zogenoemde *computational social science* of *computational sociology*. Deze alsmaar groeiende richting definieer ik dikwijls pragmatisch als sociologische onderzoeks aanpak: probleemgedreven, theoretisch-empirische sociologie waarin het empirische gedeelte nieuwe datatypen en methoden gebruikt, anders dan ‘traditionele’ vragenlijsten of vragenlijstmethodiek. Zij wijkt hierin af van de ‘reguliere’ kwantitatieve sociologie. Dit betekent vaak, maar niet altijd, onderzoek met behulp van data die groter, anders en gevarieerder zijn dan vragenlijstinformatie – big data – en behelst vaak, maar niet altijd, dat de digitale voetafdruk op het internet gezien wordt als een reflectie van iemands offline gedrag. Met andere woorden: door iemands digitale voetafdrukken onder de loep te nemen (bijvoorbeeld iemands Twitter-vrienden en onderlinge berichten over covid-19-vaccinaties), leren we iets substantieels over de persoon in kwestie (bijvoorbeeld de verandering van denkbeelden over vaccinatie door sociale contacten). Door dit op grote schaal te doen – soms zelfs op populatieniveau – kunnen we sociale verschijnselen ontwarren die voorheen lastig te bestuderen waren met ‘regulier’ vragenlijstonderzoek. Sommige meningen of gedragingen zijn door sociale wenselijkheid in vragenlijsten lastiger te meten dan gedragssignalen gevonden in digitale sporen. Met name sociale netwerk- en verspreidingsdynamieken zijn vaak moeilijk te bestuderen met vragenlijstonderzoek, maar soms wel makkelijk met behulp van digitale voetafdrukken.

Nodig voor blijvend succes van deze onderzoeks aanpak

Deze nieuwe benadering van onderzoek met digitalisering in combinatie met de sneltreinvaart waarmee het sociale internet zich ontwikkel-

de, is in het afgelopen decennium een van de vruchtbaarste richtingen gebleken binnen de Nederlandse sociologie en zelfs binnen het sociaalwetenschappelijke landschap. De integratie van probleemgestuurde sociologische vragen met nieuwe en gevarieerde digitale informatie en technieken heeft nieuwe inzichten gegeven in Nederlandse sociale structuren. Zo hebben we bijvoorbeeld geleerd met behulp van Hyves, een voormalig Nederlands socialemediaplatform, of en hoe sociale netwerken op gemeenteniveau relateren aan economische activiteit binnen die gemeenten (Norbutas & Corten 2018). Ander onderzoek met Hyves liet zien hoe een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking binnen een ‘kleine wereld’ leeft, dat wil zeggen: men is via slechts enkele handdrukken verwijderd van vele anderen – de bekende sociologische frase *six degrees of separation* – terwijl er tegelijkertijd veel groepsvorming is binnen het netwerk van Nederlanders (Corten 2012). Dit is cruciale informatie, gegeven bijvoorbeeld dat ziekten zich makkelijker kunnen verspreiden in netwerken met deze eigenschappen. Hier blijkt de beperkte houdbaarheid van digitaliseringsonderzoek en de flexibiliteit die sociologen in dit onderzoeksveld zich eigen moeten maken; anno 2022 zou dergelijk onderzoek met het inmiddels ter ziele zijnde Hyves onmogelijk zijn. Er is tevens onderzoek onder Nederlandse jongeren met behulp van Facebook-informatie dat laat zien waarom kennissen vaak dezelfde etniciteit hebben (Hofstra et al. 2017), en hoe dat vervolgens samenhangt met etnische vooroordelen (Hofstra 2022). Onderzoek onder honderdduizenden wetenschappers laat zien hoe vrouwen en minderheden beter gedijen in organisaties als zij mentoren hebben die op hen lijken (Hofstra et al. 2022).

Ook digitalisering in de vorm van nieuwe onderzoekstechnieken om deze nieuwe datatypen te bestuderen, heeft deuren geopend (wederom afwijkend van vragenlijstmethodiek). Denk aan het ontwikkelen van automatische tekstanalyse die bijvoorbeeld signalen over onderwijsachtergrond kan oppikken (Corten, Nadi & Frank 2021) of de toepassing van tekstanalyse voor het meten van sentiment in geschreven tekst (Menshikova & Van Tubergen 2022). Onderzoek met

dit type nieuwe digitale sporen gaat overigens lang niet altijd over het internet of sociale netwerken. Onderzoek dat gebruikmaakt van het grootschalig digitaliseren van eeuwenoude huwelijksakten laat bijvoorbeeld zien hoe afkomst steeds minder belangrijk werd voor statusverwerving in het negentiende-eeuwse Nederland (Knigge et al. 2014). Weer ander onderzoek met digitale informatie over Nederlandse wetenschappers laat zien hoe het Nederlandse wetenschapsstelsel onderhevig is aan zogenoemde mattheuseffecten (Bol, De Vaan & Van de Rijt 2018) waar soms (redelijk toevallig) succes wordt beloond met nog meer succes. En er is Nederlands onderzoek met Amerikaanse gegevens over gender- en rasverschillen bij het opsporen van vermiste kinderen met digitale politierapporten (Van de Rijt et al. 2018).

Het voorgaande is slechts een selectieve greep uit dit onderzoek, maar stuk voor stuk beantwoorden deze studies belangrijke sociologische vragen met behulp van informatie die beschikbaar is gekomen door digitalisering (stechnieken), en zonder vragenlijsten. Ondanks deze succesvol gebleken onderzoeks aanpak zijn er ook hier uitdagingen. In onderzoek met nieuwe digitale informatiebronnen (van het internet) zijn sociologische probleemstellingen, theorieën, verwachtingen en sociologen kennis over hoe je een degelijke representatieve steekproef trekt en een hypothese statistisch toetst vaak een essentiële toevoeging binnen interdisciplinaire onderzoeksteams.

Om een rol van betekenis te blijven spelen in dit nieuwe en groeiende veld, is echter vooruitgang noodzakelijk op een aantal vlakken. Ten eerste is een heroverweging nodig van het sociologisch methoden-curriculum. Onderzoek met nieuwe, grote digitale informatiebronnen vereist vaak bewerking en analyse van grote hoeveelheden (denk aan miljoenen rijen) ongestructureerde data (denk aan teksten). Dit vergt andere programmeervaardigheden – zoals parallel rekenen, tekstanalyse en *machine learning* – dan het bewerken en analyseren van variabelen en observaties in vragenlijstgegevens. Dit is echter iets waarmee de gemiddelde sociologiestudent in het huidige methodenonderwijs nog

amper in aanraking komt. Deze vaardigheden zijn ook niet louter van belang voor aspirant-wetenschappers. Om afgestudeerde sociologen zo op te leiden dat ze een waardevolle toevoeging kunnen zijn binnen in toenemende mate datagedreven organisaties, zullen zij kennis moeten hebben – ofwel als uitvoerder, ofwel als verbinder tussen organisatielagen – van dergelijke datatypen en datamogelijkheden. Mijn indruk is dat we internationaal en in vergelijking met andere disciplines in Nederland achterlopen. Een consequente sociologische vinger in de pap, zoals in recent opgerichte brede studies *computational social science*, is daarbij cruciaal.

Ten tweede zijn blijvende investeringen nodig in infrastructuur en ondersteuning van onderzoek. Nieuwe digitale informatie is vaak groot en complex, en het bewerken daarvan op bijvoorbeeld een doorsnee-werklaptop blijkt soms lastig. Samenwerken in grotere interdisciplinaire teams en toegang tot en ondersteuning bij supercomputers – er zijn momenteel al de nodige platforms – zijn daarbij essentieel. Ook het linken van waardevolle en gedetailleerde vragenlijst- of registerdata aan nieuwe datatypen lijkt een vruchtbare route. Het toegankelijk kunnen koppelen van digitale sporen aan bijvoorbeeld vragenlijstgegevens vergt het aanpassen van werkprocessen naar een veilige en tegelijkertijd toegankelijke onderzoeksinfrastructuur.

Vooruitgang

Een zogenoemde digitale revolutie (Watts 2011) in sociaalwetenschappelijk onderzoek had de Nederlandse sociologie al bereikt. De nieuwe digitale revolutie lijkt een voortvloeiende uit de digitalisering en kwantificering van de Nederlandse sociologie die is ingezet sinds de jaren zestig. Zij is succesvol en blijft veelbelovend. Ook onderzoek naar digitalisering kent een genuanceerde traditie in de Nederlandse sociologie. Zoals uit het voorafgaande blijkt, is er alle aanleiding om in deze richtingen te blijven ontwikkelen. Er zijn echter uitdagingen. Nadenken over het methodenonderwijs ten behoeve van een nieuwe generatie sociologen blijft essentieel. Net als investeren in toeganke-

lijke onderzoeksinfrastructuur voor innovatief sociologisch digitaliseringsonderzoek dat belangrijke kennis oplevert over sociale relaties, ongelijkheid, en cultuur in Nederland.

Bas Hofstra is universitair docent bij de vakgroep Sociologie/ICS aan de Radboud Universiteit. Hij deed zijn PhD aan de Universiteit Utrecht en was postdoctoraal onderzoeker aan Stanford University.

Literatuur

- Bayer, J. B. & Hofstra, B. (2020). Toward curation and personality-driven social networks. *Nature Human Behaviour*, 4(2), 123-125.
- Bol, T., Vaan, M. de & Rijt, A. van de (2018). The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(19), 4887-4890.
- CBS (2021). Internettoegang en internetactiviteiten; persoonskenmerken. <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/84888NED>
- Cohen, M. J., Brink, G. J. M., Adang, O. M. J., Dijk, J. A. van & Boeschoten, T. (2013). Twee werelden: You only live once. Commissie 'Project X' Haren. <https://research.utwente.nl/en/publications/twee-werelden-you-only-live-once>
- Corten, R. (2012). Composition and structure of a large online social network in the Netherlands. *PLoS One*, 7(4), e34760.
- Corten, R., Nadi, S. & Frank, L. (2021). *Predicting educational background using text mining*. Doi: <https://osf.io/preprints/socarxiv/rds8z/>
- Deursen, A. J. van & Dijk, J. A. van (2014). The digital divide shifts to differences in usage. *New Media & Society*, 16(3), 507-526.
- Gadourek, I. (1963). *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*. Wolters.
- Google Books Library Project ([n.d.]). Google Books Library Project. <https://books.google.com/intl/ms/googlebooks/library.html>
- Hofstra, B., Corten, R. & Tubergen, F. van (2016). Understanding the privacy behavior of adolescents on Facebook: The role of peers, popu-

- larity and trust. *Computers in Human Behavior*, 60, 611-621.
- Hofstra, B. (2017). *Online social networks. Essays on membership, privacy, and structure*. ICS-dissertation series.
- Hofstra, B., Corten, R., Tubergen, F. van & Ellison, N. B. (2017). Sources of segregation in social networks: A novel approach using Facebook. *American Sociological Review*, 82(3), 625-656.
- Hofstra, B. (2022). Interethnic weak ties online and out-group attitudes among Dutch ethnic majority adolescents. *European Societies*, 1-30.
- Hofstra, B., McFarland, D. A., Smith, S. & Jurgens, D. (2022). Diversifying the professoriate. *Socius*, 8, 23780231221085118.
- Ingen, E. van & Matzat, U. (2018). Inequality in mobilizing online help after a negative life event: the role of education, digital skills, and capital-enhancing Internet use. *Information, Communication & Society*, 21(4), 481-498.
- Kas, J., Delnoij, J., Corten, R. & Parigi, P. (2022). Trust spillovers in the sharing economy: Does international Airbnb experience foster cross-national trust? *Journal of Consumer Behaviour*, 21(3), 509-522.
- Knigge, A., Maas, I., Leeuwen, M. H. van & Mandemakers, K. (2014). Status attainment of siblings during modernization. *American Sociological Review*, 79(3), 549-574.
- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukophadhyay, T. & Scherlis, W. (1998). Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53(9), 1017.
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V. & Crawford, A. (2002). Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1), 49-74.
- Lazer, D., Pentland, A., Adamic, L., Aral, S., Barabási, A. L., Brewer, D., Christakis, N., Contractor, N., Fowler, J., Gutmann, M., Jebara, T., King, G., Macy, M., Roy, D. & Alstyne, M. van (2009). Computational Social Science. *Science*, 323(5915), 721-723.
- Menshikova, A. & Tubergen, F. van (2022). What drives anti-immigrant sentiments online? A novel approach using Twitter. *European*

Sociological Review, online first [forthcoming].

Norbutas, L. (2018). Offline constraints in online drug marketplaces: An exploratory analysis of a cryptomarket trade network. *International Journal of Drug Policy*, 56, 92-100.

Norbutas, L. & Corten, R. (2018). Network structure and economic prosperity in municipalities: A large-scale test of social capital theory using social media data. *Social Networks*, 52, 120-134.

Putnam, R. D. (1995). Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS Political Science and Politics*, 28(4), 664-683.

Raub, W. (2021). *In memoriam: Reinhard Wippler (1931-2020)*. <https://www.uu.nl/en/organisation/sociology/reinhard-wippler>

Rijt, A. van de, Song, H. G., Shor, E. & Burroway, R. (2018). Racial and gender differences in missing children's recovery chances. *PLoS one*, 13(12), e0207742.

Spierings, N., Jacobs, K. & Linders, N. (2019). Keeping an eye on the people: Who has access to MPs on Twitter? *Social Science Computer Review*, 37(2), 160-177.

Misérus, M. & Kreling, T. (2021, 23 april). Staat licht in jacht op uitkeringsfraude burgers volledig door, tot verbazing van privacy-experts. www.volkskrant.nl

Watts, D. J. (2011). *Everything is obvious: *Once you know the answer*. Currency.

Wellman, B. (1997). The road to utopia and dystopia on the information highway. *Contemporary Sociology*, 26(4), 445-449.

INTERMEZZO (2)

Socioloog als beroep

Over de beroepspraktijk van sociologen in Nederland

ARIE GLEBBEEK

Had professor Willem Bonger in 1922 kunnen bevroeden dat zijn bekleding van de eerste sociologische leerstoel honderd jaar later met een jubileumboek zou worden herdacht? Hij zou hij er vast mee ingenomen zijn geweest. Maar dan toch niet met dit hoofdstuk over de socioloog als beroep. Want het was allerminst de bedoeling dat de sociologiebeoefening tot een afgebakende beroepspraktijk zou leiden. Bonger zelf liet hierover geen misverstand bestaan in zijn redevoering bij de oprichting van de Nederlandse Sociologische Vereniging in 1936. Die vereniging was bedoeld als een ontmoetingsplek voor al diegenen die, ongeacht hun discipline, blijk hadden gegeven op hoog niveau over maatschappelijke vraagstukken te kunnen nadenken en publiceren. Dus niet voor ‘aspiranten en dilettanten’ en zeker niet voor diegenen ‘die uitsluitend praktisch op het gebied der maatschappij werkzaam zijn’ (Bonger 1936, p. 167-169).

Van Bonger naar Van Doorn en terug

Bonger zag de sociologie primair als een overkoepelende wetenschap waarin de lijnen van afzonderlijke vakgebieden en specialismen samengevoegd konden worden. Onmiskkenbaar vereiste dit vooral een theoretische oriëntatie: ‘De problemen der toegepaste sociologie liggen trouwens – dat moet boven iederen twijfel staan – geheel buiten het terrein dezer vereniging’ (Bonger 1936, p. 162). Om dit exclusieve karakter te bewaken, konden mensen alleen op uitnodiging van het be-

stuur tot de vereniging toetreden. Het eerste ledenbestand omvatte dan ook een aantal gerenommeerde historici, juristen en economen (Van Heerikhuizen 1978, p. 120-21). Vertaald naar onze huidige tijd zou dit betekenen dat Geert Mak, Coen Teulings en Trudy Dehue waarschijnlijk lid van de NSV zouden zijn; de auteurs van het onderhavige boek moesten dit nog maar afwachten. De verdere geschiedenis van de vereniging, maar ook van het vakgebied, zou in dit teken staan van de spanning tussen 'geleerd genootschap of beroepsvereniging', zoals de welgekozen titel luidt van het boekje dat Gerdy Bijleveld schreef ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de NSV. In dit boekje lezen we over de opkomst en ondergang van een aparte vereniging voor toegepaste onderzoekers (de VSWO), diverse pogingen vanuit de NSV om zelf meer beroepsvereniging te worden en binding te krijgen met praktijksociologen, alsmede de vaststelling dat dit allemaal erg moeilijk gaat omdat, aldus de auteur, socioloog op zichzelf geen beroep is maar sociologen werkzaam zijn in vele verschillende beroepen. Wat rest, is de even sprekende als welsprekende formulering van Abram de Swaan dat de socioloog vooral een 'belezen en geoefend maatschappijbeschouwer voor algemeen gebruik' is (Bijleveld 1996, p. 61).

Toch leek er zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een herkenbaar beroepsdomein af te tekenen voor het nog jonge vakgebied. Het principe daarvan werd het duidelijkst onder woorden gebracht en bepleit door Jacques van Doorn, aanvoerder der 'moderne sociologen', die in deze sociologen de 'functionarissenelite van de welvaartsstaat' ontwaarde. Zoals economen en psychologen de scheppers waren van respectievelijk economische politiek en psychotherapie, zo zou het aan sociologen zijn om de wetenschappelijke grondslag te leggen voor de sociale politiek. Daartoe zou er echter nog wel het nodige aan de sociologieopleiding moeten veranderen, want die stond te eenzijdig in het teken van de voorbereiding op de rol van sociaal onderzoeker. Er was meer beleidsgerichtheid nodig om de sociologie uit te bouwen tot een wetenschap die bijdraagt aan de 'rationele beheersing van de maatschappelijke krachten en bewegingen' (Van Doorn 1964, p.131

e.v.). Marja Gastelaars (1985) heeft er in haar fraaie reconstructie van deze periode op gewezen dat dit grotendeels een illusie is gebleken. In weerwil van Van Doorns visioen hebben sociologen geen grote rol gespeeld bij het ontwerp van de harde kern van de verzorgingsstaat, dat bleef het terrein van economen en juristen (zie ook hoofdstuk 4 over de verzorgingsstaat, van Paul Schnabel). Deze constatering is ook in onze huidige tijd nog van kracht.

Waar sociologen echter wel hun domein leken te vinden, was binnen het maatschappelijk werk, door Gastelaars 'sociaal beheer' genoemd. De snelle veranderingen in de naoorlogse tijd gingen gepaard met aanpassingsproblemen, zowel van individuen als van gemeenschappen, en vroegen om begeleiding en normering. Vooral de erosie van traditionele integratiekaders als kerk, dorp en gezin leidde in brede kring tot zorg, alsmede de positie van achterblijvende groepen. Er werd naar de sociologie gekeken om te helpen de normatieve onderstroom van het moderniseringsproces in de juiste bedding te voeren. Het vakgebied haakte daarop in met een cultuursociologische wending, die in de verzuilde context van die jaren goed kon gedijen. Ontbinding, verwildering, zedeloosheid en onmaatschappelijkheid bleken vraagstukken die zich sociologisch geïnspireerd lieten bestuderen en beschouwen.

De meest vooraanstaande cultuursocioloog was Pieter Jan Bouman, de stichter van de Groningse sociologieopleiding. Bouman had 'de grondslagen van het maatschappelijk werk' in zijn leeropdracht staan en hij gaf ook daadwerkelijk college aan studenten van de sociale academie. Ook in andere steden gaven sociologen van naam gestalte aan deze door de 'crisis in het sociaal beheer' ingegeven oriëntatie van het vak (Gastelaars 1985, p. 30-31). Het in 1952 opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk stond begin jaren zestig niet voor niets bekend als het 'sociologenministerie' (Bijleveld 1996, p. 26; De Haan & Duyvendak 2002). Toch heeft deze oriëntatie zich niet uitgekristalliseerd tot een voor de sociologie duurzame en herkenbare beroepsprofilering. Dat is ook niet verwonderlijk als men de veel bredere onderwerps-

keuze en theorievorming van onze wetenschap in ogenschouw neemt. Sociologie is er eenvoudig het vak niet naar om zich te laten opsluiten in het maatschappelijk werk van de jaren vijftig en zestig of in het ‘sociale domein’ van nu.

Niettemin blijft de vraag waarom de bredere beleidssociologische ambitie van Van Doorn niet tot meer resultaat heeft geleid. Samen met Henk de Vos heb ik mij rond de eeuwwisseling deze vraag gesteld en deze van een aantal mogelijke antwoorden voorzien. Bovendien hebben we in de geest van Van Doorn een tiental voorstellen gedaan om alsnog een sterkere relatie met een maatschappelijk beroepsdomein op te bouwen (Glebbeek & De Vos 2000). Kort daarop is in Groningen onder leiding van Sietske Waslander zelfs een experiment gestart om een meer praktijkgerichte opleiding te krijgen, maar de vrije studierichting Beleid & Consultancy liep al gauw spaak op een onderzoekersomgeving die andere prioriteiten (‘Engelstalige artikelen’) stelde. Van groter belang is wellicht dat ook Van Doorn zelf zijn ambities heeft verlaten of getemperd. In de na zijn overlijden verschenen herdenkingsbundel stellen meerdere auteurs vast dat van zijn (beleids)wetenschappelijke programma voor de sociologie niet zoveel is terechtgekomen. Romke van der Veen wijt dat in zijn bijdrage aan het feit dat Van Doorn zelf nooit een instrumentele beleidssocioloog is geweest en zich gaandeweg steeds meer bewust werd van de beperkingen van het rationele model van beleidsvoering (Van der Veen 2010, p. 80-81).

Als ik de oude teksten van Van Doorn erop nalees, zat deze uitkomst eigenlijk al van begin af aan in de kaarten. Van Doorn bepleitte in de opleiding een grotere rol voor de sociologie pur sang in plaats van allerlei bijvakken, maar hij maakte niet duidelijk wat het dan precies in de sociologische kennis is dat het mogelijk maakt de beoogde maatschappelijke beroepsrol te vervullen. Misschien moet de fundamentele conclusie worden getrokken dat sociologische inzichten, hoe waardevol ze ook mogen zijn, zich naar hun aard niet lenen voor instrumentele aanwending (zie ook Snel 1997). De beheersingswetenschap waarmee Van Doorn flirtte en waarvoor C. Wright Mills (1959)

rond dezelfde tijd vreesde, is er in elk geval nooit gekomen. De sociologie levert niet het soort manipulatieve kennis die psychologen hun plaats bezorgt in de marketing of juristen in de belastingontwijking. In dat opzicht kan Bonger – en hij niet alleen – worden gerustgesteld.

Waar sociologen werken

Laten we eens kijken of het beroepsbeeld dat in het voorgaande impliciet is gebleven met cijfers is in te vullen. Dat is nog niet zo gemakkelijk, want algemene statistieken brengen ons niet veel verder. De Nationale Alumni Enquête (voorheen WO-monitor) van de gezamenlijke universiteiten richt zich op het intredeproces, bevat daardoor geen specifieke beroepsgegevens en kent een lage respons. Kleine studierichtingen zoals de sociologie zijn er slecht in herkenbaar. Veel meer volume wordt geboden door de jaarlijkse rapportage Studie & Werk, uitgevoerd door SEO, die zich baseert op de CBS-microdata. Hierin kunnen sociologen worden onderscheiden, maar de gegevens zijn beperkt tot het hebben van werk, de duur tot de eerste substantiële baan, de kans op een vast dienstverband en het genoten bruto maandloon (één en tien jaar na afstuderen). Op deze indicatoren nemen sociologen een vrij gemiddelde positie in, vergelijkbaar met andere sociale wetenschappen, en ruw gezegd wat gunstiger dan alfastudies en ongunstiger dan bèta en business (Bisschop, Bussink & Zwetsloot 2021). In een enkel rapport (Studie & Werk 2018) staan in een bijlage ook de globale bedrijfssectoren per studierichting vermeld, zoals industrie, handel, overheid, onderwijs en zorg. Het is duidelijk dat, willen we een gedetailleerder beeld van onze arbeidsmarkt verkrijgen, wij als sociologen zelf aan de slag moeten.

In Groningen zijn we daarom een aantal jaren geleden gestart met een alumni-monitor die nu viermaal is uitgezet. Deze wordt gestuurd aan alle sociologen die ooit aan de Rijksuniversiteit Groningen zijn afgestudeerd en van wie wij een e-mailadres hebben. Het streven is om ter wille van een zo representatief mogelijk beeld een zo hoog mogelijke respons te verkrijgen. Dit lukt alleen als het mogelijk is de

vragenlijst binnen vijf minuten in te vullen. Die vragenlijst is dan ook zeer beperkt gehouden en is bijna geheel opgebouwd uit voorgegeven antwoordcategorieën. Per keer is er ruimte om op één thema iets dieper in te gaan.

Dat we hier alleen Groningse afgestudeerden hebben, lijkt mij geen bezwaar om er een beroepsbeeld op te baseren. Ik kan geen sterke argumenten verzinnen waarom dit beeld alleen voor Groningen zou gelden en niet daarbuiten. De sociologieopleidingen verschillen niet meer zo sterk van elkaar als vroeger (de tegenstelling kwantitatief-kwalitatief) en voor zover er verschillen zijn, is het niet aannemelijk dat werkgevers hiervan een duidelijk beeld hebben. Bovendien trekken Groningse afgestudeerden na hun studie in groten getale naar de Randstad en concurreren zij dus niet op een wezenlijk andere arbeidsmarkt dan de westerlingen. Een veel serieuzer bezwaar is de mogelijk selectieve respons. Onze ogenschijnlijk fraaie responspercentages van ruim boven de 50 procent laten nog een heleboel systematische vertekening toe. Het is zeer wel denkbaar dat het vooral de meer succesvolle afgestudeerden zijn die zich gemotiveerd voelen de enquête in te vullen, ondanks onze expliciete oproep het ons ook te laten weten 'als je nog geen (goede) baan hebt'. Van de oudere sociologen hebben we wellicht vooral contactgegevens als ze dichter bij het vak gebleven zijn, zoals onderzoekers en gepromoveerden. Deze laatste groep is in onze monitor duidelijk oververtegenwoordigd.

Om dit zo goed mogelijk te ondervangen, presenteer ik geen totaalbeeld, maar het beeld uitgesplitst naar de drie voornaamste categorieën die we binnen onze opleiding kunnen onderscheiden. Dit zijn (1) de gepromoveerden en *research masters*, (2) de reguliere masters en vroegere doctorandussen, en (3) de doorstromers vanuit het hbo. Vooral de middelste categorie is van belang voor het beroepsbeeld van de doorsnee-socioloog. Alumni die in Groningen ten hoogste de bachelor hebben behaald, zijn uit de analyse gelaten, evenals degenen die een tweede master buiten de sociologie hebben gedaan. Afgestudeerden met twee banen zijn vertegenwoordigd met hun hoofdbaan,

gepensioneerden met de laatste baan die ze hebben vervuld. Om het beeld zo stabiel mogelijk te krijgen, voeg ik de gegevens van de vier monitoren bij elkaar. Wat we aldus krijgen, weerspiegelt in grote lijnen de beroepspraktijk van sociologen in de eenentwintigste eeuw tot aan het uitbreken van de coronacrisis.

Tabel 1. Beroepen waarin Groninger sociologen werkzaam zijn (per opleidingsgroep, totaal monitoren 2013, 2015, 2017, 2020)

	PhD/ research master	Master regulier	Master hbo- stroom	<i>als socioloog</i>
Wetenschapper	49,2%	4,5%	2,6%	**
Onderzoeker (toegepast)	20,4%	13,3%	11,3%	**
Beleidsadviseur / beleidsmedewerker	6,7%	24,1%	24,0%	
Organisatieadviseur	3,5%	7,8%	7,1%	
Personeelsadviseur / hr-manager	0,0%	2,3%	5,6%	
Freelance onderzoeker / adviseur	1,0%	2,2%	2,0%	
Docent	5,4%	8,0%	11,7%	*
Journalist	1,3%	2,0%	0,2%	
Manager	2,6%	7,1%	7,7%	
Directeur	5,1%	8,7%	5,0%	
Bestuurder / politicus	2,2%	2,0%	0,6%	
Maatschappelijk werker / hulpverlener	0,6%	1,2%	1,4%	
Dienstverlening overig	1,0%	12,3%	14,9%	
Overige (d.w.z. niet in te delen)	1,0%	4,3%	6,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	
N	313	1035	504	

** Meer dan 60 procent beschouwt zich als socioloog

* Meer dan 50 procent beschouwt zich als socioloog

Tabel 2. Sectoren waarin Groninger sociologen werkzaam zijn
(per opleidingsgroep, totaal monitoren 2013, 2015, 2017, 2020)

	PhD/ research master	Master regulier	Master hbo- stroom	<i>als socioloog</i>
Openbaar bestuur: rijksoverheid	7,2%	7,9%	4,2%	
Openbaar bestuur: gemeenten en provincies	4,3%	19,8%	16,5%	
Zelfstandige bestuursorganen	1,0%	1,8%	2,8%	
Justitie, politie, defensie	1,6%	1,6%	3,4%	
Onderwijs: universiteit	45,2%	6,8%	2,8%	**
Onderwijs: hbo	7,2%	6,3%	10,8%	
Onderwijs: overig	1,3%	6,7%	7,6%	
Research-instellingen	10,5%	2,9%	2,0%	
Gezondheidszorg + verzorgende instellingen	4,9%	7,8%	11,4%	
Welzijn, cultuur, sport en recreatie	0,3%	3,7%	4,6%	
Sociale verzekeringen en arbeidsbemiddeling	0,3%	1,4%	2,2%	
Overige niet-commerciële dienstverlening	2,6%	5,6%	4,2%	
Industrie, bouw en nutsbedrijven	0,7%	1,7%	3,4%	
Handel, horeca en reiswezen	0,3%	2,2%	1,4%	
Zakelijke dienstverlening en ICT-bedrijven	1,0%	5,1%	7,2%	
Advies- en onderzoeksbureaus	8,9%	11,6%	9,8%	
Journalistiek, massamedia, uitgeverijen	1,6%	2,5%	0,6%	
Overige commerciële dienstverlening	1,0%	4,4%	4,8%	*
	100,0%	100,0%	100,0%	
N	305	1034	498	

** Meer dan 60 procent beschouwt zich als socioloog

* Meer dan 50 procent beschouwt zich als socioloog

De tabellen 1 en 2 tonen de arbeidsmarkt van de socioloog in al zijn diversiteit. Sociologen vinden in een brede waaier van beroepen en

sectoren hun emplooi. Tegelijk zien we het sterke contrast tussen de ge-promoveerden (plus de enkele *research masters*) en de rest. De ‘gewone’ afgestudeerden komen voornamelijk terecht in beleidsachtige functies. Daarbij valt met name het belang op van de lagere overheden. De rol van de socioloog als onderzoeker, waarop onze opleidingen sterk zijn georiënteerd, is vooral voorbehouden aan een gedoctoreerde bovenlaag.

Wat betekent dit voor het beroep van de socioloog? Zien degenen buiten deze bovenlaag zichzelf als socioloog? We hebben onze alumni gevraagd hun werk in te delen in een van de in tabel 3 genoemde categorieën.

Tabel 3. Beroepsniveau waarop Groninger sociologen werkzaam zijn (per opleidingsgroep, totaal monitoren 2013, 2015, 2017, 2020)

	PhD/ research master	Master regulier	Master hbo- stroom
<i>Totaal</i>			
Academisch niveau, als socioloog	62,7%	32,5%	21,2%
Academisch niveau, niet als socioloog	34,7%	48,7%	50,1%
Hbo-niveau	2,5%	14,0%	26,3%
Lager dan hbo-niveau	0,0%	4,8%	2,4%
	100,0%	100,0%	100,0%
N	314	1039	505
<i>Afgestudeerd na 2010 (monitor 2020)</i>			
Academisch niveau, als socioloog	60,0%	30,0%	21,6%
Academisch niveau, niet als socioloog	30,0%	35,6%	40,9%
Hbo-niveau	10,0%	26,7%	35,2%
Lager dan hbo-niveau	0,0%	7,8%	2,3%
	100,0%	100,0%	100,0%
N	20	90	88

Tabel 4. Identiteit van Groninger sociologen (afgestudeerd voor 2010 per opleidingsgroep, monitor 2015)

Sommige academische opleidingen verschaffen een identiteit voor het leven. Voelt u zich (nog) een socioloog?

	Opleiding		
	PhD/ research master	Master regulier	Master hbo- stroom
Niet of nauwelijks	4,9%	8,2%	13,6%
Een klein beetje	18,0%	27,6%	33,3%
In zekere mate	44,3%	47,4%	37,9%
In sterke mate	32,8%	16,8%	15,2%
	100,0%	100,0%	100,0%
N	61	196	66

U bent afgestudeerd als socioloog. Vindt u dat u nadien uw vak hebt bijgehouden of bent u ervan losgeraakt?

	Opleiding		
	PhD/ research master	Master regulier	Master hbo- stroom
Ik heb er eigenlijk nooit meer iets aan gedaan	1,6%	12,2%	15,2%
Ik heb af en toe nog eens iets opgepikt	36,1%	61,7%	59,1%
Ik ben redelijk op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen	9,8%	15,3%	16,7%
Ik heb de voor mij relevante delen van sociologie goed bijgehouden	52,5%	10,7%	9,1%
	100,0%	100,0%	100,0%
N	61	196	66

Ook nu is het contrast tussen de gepromoveerden en overigen veelzeggend. Alleen de eersten vinden in meerderheid als socioloog werkzaam te zijn, in de beide andere categorieën is dit minder dan een derde. Het jongste cohort wijkt in dit opzicht niet af van het totale beeld. In de tabellen 1 en 2 hebben we dit, nu door horizontaal te percenteren, ook tot uitdrukking gebracht. Een beroepsgroep of sector heeft één ster als de helft of meer van de werkenden zich als socioloog beschouwt, twee sterren als dit voor ten minste 60 procent geldt. De sterren beperken zich tot de onderzoekersfuncties, de universitaire wereld en de research-instellingen. Daarbij kan nog wel worden aangetekend dat van de in het hoger beroepsonderwijs werkzame docenten een substantiële minderheid (ruim 40 procent) zich als socioloog beschouwt. Dit is ongetwijfeld omdat hier vaak sociologieachtige vakken worden aangeboden. We kunnen al met al concluderen dat het specifieke sociologische beroepsdomein zich vrijwel beperkt tot de opleiding van sociologen en aanverwanten plus enkele gespecialiseerde onderzoeksinstellingen (aan de universiteiten, het SCP en dergelijke). Dit domein is in hoge mate exclusief voor gepromoveerden.

In de monitor van 2015 hebben we op dit onderwerp ingezoomd door de alumni met enkele jaren werkervaring (afgestudeerd voor 2010) te vragen naar hun identiteit als socioloog.

Een meerderheid voelt zich nog wel socioloog, zij het niet in sterke mate. Veruit de sterkste identiteit wordt, zoals na het voorgaande mocht worden verwacht, beleefd door de gepromoveerden. Het tweede item stelt deze kwestie op scherp door te vragen naar de mate waarin het vak wordt bijgehouden, zoals dat bij een professionele beroepsbeoefening mag worden verwacht. De verschillen zijn nu zonneklaar en illustreren de zwakke beroepsidentiteit van de doorsnee-sociologen.

Dit beeld correspondeert met de lotgevallen van de Nederlandse Sociologische Vereniging. Toen het uitnodigingsbeleid in de jaren zestig verdween en elke afgestudeerde lid kon worden, nam het ledental aanvankelijk flink toe. Ook veel buiten de universiteit werkzame sociologen vonden het gepast om lid te zijn van 'hun' beroepsvereniging.

Op het hoogtepunt telde de NSV (toen NSAV, dus plus antropologen) omstreeks vijftienhonderd leden. Het NSV-ledental is nu gedaald tot beneden de vierhonderd. Bovendien zijn het voor het overgrote deel de universitair werkzame sociologen die lid zijn, de praktijksociologen melden zich niet meer. Diverse ledenwerfcampagnes vanuit het bestuur hebben dit tijt niet kunnen keren. De NSV is weergekeerd tot het geleerde genootschap dat Bonger bij de oprichting voor ogen stond, maar nu zonder de spraakmakende historici, juristen en economen.

Beroepsdomein of academische hoogvlakte

Als we opnieuw terugkijken in de tijd, valt op hoelang het hier gepresenteerde beeld al bestaat. We kunnen dit zien dankzij het oude en langlopende onderzoek naar de 'taak en functie van sociologen' (TFS), dat vanaf 1968 tot in de jaren tachtig onder leiding van Thom IJzerman werd uitgevoerd. Voor dit onderzoek werden in principe alle in Nederland afgestudeerde sociologen benaderd. Reeds in de eerste publicatie lezen we dat afgestudeerde sociologen in een groot aantal verschillende sectoren aan het werk komen en dat degenen aan de universiteit of onderzoeksinstituten hun werk vaker als dat van een socioloog typeren (Westerdiep 1971, p. 254-255). Een aantal jaren en veel afgestudeerden verder schat IJzerman dat slechts een vijfde een typische sociologenfunctie vervult en dat het in het algemeen moeilijk is gebleken om een goed inzicht te krijgen in de taken en functies van sociologen. Hij spreekt in dit verband van een 'vaag beroepsbeeld' en concludeert dat naarmate sociologen minder voor hen typische functies uitoefenen, zij meer concurrentie zullen ondervinden van anders opgeleiden. Hij ziet dit als een algemene trend, namelijk dat 'de vraag naar academici zonder meer, dus zonder nadere specificatie, toeneemt: men wil iemand die heeft gestudeerd, ofwel: een academicus' (IJzerman 1977, p. 115).

Wat IJzerman hier waarnam, is inmiddels gemeengoed geworden: de arbeidsmarkt voor wetenschappelijk opgeleiden valt uiteen in een reeks specifieke beroepsdomeinen en een meer algemene ruimte die ik 'de academische hoogvlakte' zou willen noemen. Dat een dergelijke

structuur ontstaat, is gemakkelijk te begrijpen door Lester Thurows (1975) befaamde theorie van de arbeidsaanbod-rij uit te werken naar een ‘trainingskostenmodel’ (Glebbeek 1988). Onder de veronderstelling dat afgestudeerden voor de meeste functies ook nog veel moeten bijleren in de praktijk en dat werkgevers hiervoor kosten moeten maken, hangt het van de verhouding tussen schoolse kennis en praktijkkennis af of er een specifiek beroepsdomein ontstaat. Wanneer de eerste component zo groot is dat werkgevers een willekeurige academicus beter eerst weer naar de universiteit kunnen sturen, ligt een nauwe relatie tussen opleiding en beroep voor de hand. Maar wanneer de in de praktijk te maken trainingskosten relatief hoog zijn, krijgen indicaties voor het leervermogen (het ‘academische werk- en denkniveau’) van de nieuwe werknemer een doorslaggevend belang. Waarom zou een werkgever voor een beleidsfunctie een middelmatige bestuurskundige aanstellen als hij ook een slimme historicus, psycholoog of socioloog kan krijgen? Ziehier de logica van de academische hoogvlakte.

Een kenmerkend verschil tussen beide arbeidsmarkttypen is de rol van het plannings- en afstemmingsprobleem. Een beroepsdomein kan vol raken of er kunnen tekorten ontstaan. Sectororganisaties maken zich dan ook geregeld zorgen om overschotten en tekorten. De academische hoogvlakte raakt echter per definitie niet vol, althans niet als gevolg van de toestroom vanuit een bepaalde opleiding. Het planningsprobleem lost op in een mengsel van heterogeniteit en flexibiliteit. Opleidingen moeten zich eerder om hun concurrentiekracht bekommeren dan om de specifieke afstemming op een beroepspraktijk.

IJzerman vroeg zich in zijn TFS-onderzoek nog bezorgd af of het beroepsdomein van de socioloog niet vol zou lopen. Hoewel zijn onderzoek uitwees dat de arbeidsmarkt voor sociologen algemener en flexibeler was dan een beroepsdomein veronderstelt, durfde hij daar toch ook niet ten volle op te vertrouwen (IJzerman 1977, p. 93, 113). Zijn zorgen leken te worden bewaarheid toen kort daarna de economische crisis van de jaren tachtig uitbrak. Alle afgestudeerden, en dus ook de sociologen, kampten toen met een groot intredepoteem.

Werkloosheid onder sociologen was in die *no future*-jaren een groot en veelbesproken probleem. Aan het eind van dat decennium raakte ik betrokken bij een omvangrijk onderzoek waarin recent afgestudeerde sociologen werden vergeleken met psychologen, economen en juristen. De arbeidsmarktpositie van de sociologen bleek ook relatief zwak, vooral ten opzichte van de economen en juristen en enigszins ten opzichte van de psychologen. Analyserend vanuit het trainingskostenmodel, concludeerden we dat dit onmogelijk aan een sociologenoverschot te wijten was (de studentenaantallen waren in die periode flink gedaald), maar dat er aanwijzingen waren voor een relatief ongunstige kwaliteitsselectie. Sociologen waren vaker afkomstig van lagere vooropleidingen (hbo-route en colloquium doctum), en voor zover ze afkomstig waren van het vwo haalden ze daar gemiddeld genomen wat lagere cijfers. Ook oordeelden de sociologen ongunstiger over de kwaliteitsbewaking tijdens de opleiding (Nieuwenhuysen, Schakelaar & Glebbeek 1989).

Als wetenschapper moet je proberen te leven naar de theorieën die je verkondigt. Streng zijn bij tentamens en de lat hoog leggen bij scripties waren daarom de leidende principes in mijn onderwijsloopbaan. Het overeind houden van de academische vorming is de belangrijkste bijdrage die een sociologieopleiding kan leveren aan de concurrentiepositie van haar afgestudeerden. Hoewel dit moeilijk hard te maken valt, heb ik de indruk dat er in toenemende mate zorg is besteed aan onze opleidingen. De visitatierapporten waren doorgaans over de hele linie gunstig. Eind jaren negentig was het arbeidsmarktbeeld opgefleurd en het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt zag goede perspectieven voor sociale wetenschappers (Van der Velden 1997). Dat er sindsdien niet veel onderzoek meer is verricht naar de arbeidsmarktpositie van sociologen, zal te maken hebben met een laag gevoelde urgentie. In de krappe arbeidsmarkt van rond de eeuwwisseling vonden afgestudeerden van alle richtingen gretig aftrek en ook in de jaren daarna bood de academische hoogvlakte voldoende ruimte voor de relatief geringe aantallen sociologen.

In de recessie die op de kredietcrisis volgde, namen de arbeidsmarktproblemen van onze sociologen weer enige tijd merkbaar toe, maar taferelen zoals in de jaren tachtig deden zich niet voor. Daarbij moet wel worden aangetekend dat een zwakke arbeidsmarktpositie zich tegenwoordig niet meer zozeer vertaalt in werkloosheid als wel in marginale en lager gekwalificeerde banen. Tabel 3 laat zien dat van de jongere sociologen toch ongeveer een derde naar eigen zeggen beneden academisch niveau werkt. Niettemin kunnen we in grote lijnen stellen dat de arbeidsmarkt voor onze afgestudeerden nu al een kwart eeuw in vrij rustig vaarwater verkeert. Sociologen lijken redelijk goed uit de voeten te kunnen op de academische hoogvlakte.

Is that all there is?

Toch blijft er iets knagen. Kunnen we als sociologen tevreden zijn met het voorgaande? Zouden we als vakgebied niet wat meer ambitie moeten hebben ten aanzien van degenen die met hun diploma de praktijk in gaan? Natuurlijk, als opleiders vinden wij het mooi als onze studenten goed terechtkomen. Niet alleen omdat we hen aardig zijn gaan vinden; ook omdat door een goede reputatie de studenten blijven komen, zodat het onderzoeksbedrijf kan doorgaan. Als het echter daarbij blijft, is het wel wat schraal. De meeste studenten dienen dan hoofdzakelijk als volumeverschaffers voor de universitaire sociologie, niet als toekomstige bouwers en ambassadeurs van een groter project.

Psychologen, pedagogen, economen en juristen hebben een herkenbare maatschappelijke handelingspraktijk. De sociologie onderhoudt daarentegen geen professionele relatie met zijn afgestudeerden buiten de universiteit. Glebbeek en De Vos beargumenteerden in 2000 dat de sociologie hiermee als empirische wetenschap tekortschiet. Terugkoppeling vanuit een kritische beroepspraktijk is een krachtige vorm van empirie en onontbeerlijk om een vakgebied bij de les te houden. Zestien jaar later gebruikte Duncan Watts in essentie hetzelfde argument op een lustrumcongres van onderzoeksschool ICS, het samenwerkingsverband tussen de Groningse, Utrechtse en Nijmeegse

sociologen. Tegen de verwachting van de feestgangers in betoogde hij dat de sociologie met al dat hoogwaardige en hoogdravende onderzoek in termen van integratie en cumulatie bar weinig was opgeschoten. Integendeel, het huis van de sociologie wordt gekenmerkt door doodlopende gangen, nooit afgebouwde trappen en ramen die nergens op uitzien. Wetenschappelijke discussies worden nimmer beslecht, meer onderzoek leidt alleen maar tot meer tegenspraak en verwarring, en van kennisopbouw is niet of nauwelijks sprake (Watts 2017). Zijn aanbeveling voor een weg uit het doolhof is dat de sociologie zich meer moet richten op het oplossen van praktijkproblemen. Zoals een ingenieur merkt dat er iets aan zijn theorie niet klopt als de brug instort, zo zouden sociologen veel lering kunnen trekken uit op hun inzichten gebaseerde interventies. De kern van Watts' argument is dat een toepassingspraktijk een meer stringente empirie oplevert dan een enquête of een statistisch kneedbaar databestand. Uiteraard weerklinkt hierin het adagium van Kurt Lewin dat als je wilt begrijpen hoe iets werkelijk zit, je moet proberen het te veranderen.

De beroepsuitoefening van sociologen heeft zo dus ook een wetenschappelijk belang. Het ontwikkelen van een sectoraal beroepsdomein is echter niet de enige mogelijke route naar maatschappelijke toepassing. We kunnen dit ook vanuit een meer functioneel perspectief benaderen. De startvraag is dan: maakt het ons als sociologieopleiders iets uit wat onze afgestudeerden in hun beroepspraktijk teweegbrengen? Zoals de econoom in iedere werkkring altijd oog zal hebben voor efficiëntie en de jurist voor rechtmatigheid, zou de socioloog op dezelfde wijze een kenmerkende inbreng moeten hebben. Bezitten wij zo'n habitus? Is er iets typisch 'des socioloog's? Dit is bij uitstek een vraag naar identiteit en we zagen in het voorgaande hoe het daarmee gesteld is. Er zijn diverse antwoorden op deze vraag in omloop. Van oudsher hoor ik collega's aanvoeren dat onze methodologische bedrevenheid ook in de praktijk het verschil zal maken. De beleidssocioloog moet onderzoeksopdrachten kunnen uitzetten en onderzoeksresultaten beoordelen, zo luidt standaard het argument. Met de opmars van big

data heeft dit argument nieuwe voeding gekregen. Om de zoveel tijd ontplooiën universitaire sociologen daarom initiatieven om de werkers in de praktijk bij te praten over de nieuwste methoden en technieken. Ik betwijfel echter of hierin de sociologische eigenheid schuilt. Uit een paar gerichte vragen in onze alumni-monitor van 2017 blijken onderzoeksvaardigheden voor beleidssociologen een vrij ondergeschikte rol te spelen (Molenaar 2018).

Een halve eeuw geleden zochten (overwegend ‘kritiese’) sociologen hun identiteit in een heel andere hoek. De sociologie zou moeten bijdragen aan maatschappijhervorming en zich in theorie en praktijk moeten inzetten voor gelijkheid, democratie en solidariteit. Hoe inspirerend dit voor velen indertijd ook was, in de vakbeoefening hebben deze geëngageerde jaren weinig sporen nagelaten. Dat is ook niet verwonderlijk. Een te uitgesproken politieke profilering levert naast mede-vooral ook tegenstanders op en is een bron van eindeloze conflicten. Bovendien hebben de meeste sociologen in hun werk helemaal niet de macht om structuren te veranderen.

Een richtinggevend handelingsprincipe moet derhalve omvattend genoeg zijn om op een breed draagvlak te kunnen rekenen en als een algemeen belang te worden beleefd. We hoeven niet lang te zoeken naar de voorbeelden daarvan. Welvaart, rechtmatigheid, schoonheid en gezondheid zijn de richtinggevende oriëntaties die het fundament vormen van respectabele wetenschapsgebieden (vul de disciplines maar in). Van de Nederlandse sociologen is Henk de Vos waarschijnlijk degene die zich het meest het hoofd heeft gebroken over een vergelijkbare grondslag voor ons vakgebied. Twintig jaar geleden benoemde hij ‘sociale welvaart’ als de kenmerkende invalshoek voor de socioloog (Glebbeek & De Vos 2000). In zijn denken is dit inmiddels geëvolueerd tot het bevorderen van ‘gemeenschapsgedrag’. Op alle plekken waar de socioloog komt, moet hij de voordelen van gemeenschapsgedrag en de nadelen van statuscompetitie onderkennen en benoemen. Alleen door consequent te kiezen voor een dergelijke prosociale oriëntatie (precies wat de ‘waardenvrije’ Van Doorn naliet), kan ons vak zijn plaats verdie-

nen naast gezaghebbender disciplines en kan het uitgroeien tot ‘een sociologie die ertoe doet’ (De Vos 2020).

Er is mogelijk nog een andere kandidaat. Al jaren viel het me op dat onze afgestudeerden in hun werk goed in staat blijken om met verschillende belangen en gezichtspunten om te gaan. Soms hoorde ik terug dat sociologen dit beter kunnen dan anderen. Als dat waar is, ligt hierin een gewichtige eigenschap. Ons springerige en veelvormige vak, ja deze schijnbaar ‘ondisciplineerbare discipline’, heeft als neveneffect dat studenten vrijwel ongemerkt leren vanuit verschillende perspectieven te denken. Dit is bijzonder waardevol, zeker in een tijd waarin algoritmen en sociale media de samenleving hebben verscheurd in filterbubbels, echokamers en wederzijds onbegrip. Deze polarisatie beperkt zich niet tot het publieke debat en het internet, maar heeft ook de instellingen van democratie en rechtsstaat aangetast. De overheid, zeker het beleidsdeel daarvan, is innig verweven met de academische hoogvlakte, wat tot gevolg kan hebben dat met name de perspectieven van lageropgeleiden niet meer worden meegenomen. In een dergelijke gefragmenteerde structuur is een belangrijke rol weggelegd voor de socioloog. Juist in een beleidsfunctie zou hij het als bij uitstek zijn taak kunnen beschouwen ervoor te zorgen dat alle relevante gezichtspunten op tafel komen. Dit betekent eropuit gaan om alle posities te leren *verstehen*. De veelgeroemde tocht van Arlie Hochschild (2016), die naar het diepe Amerikaanse zuiden trok om de wereld van de conservatieve kiezers te doorgronden, mag hier als voorbeeld strekken. Zij representeert de socioloog als bruggenbouwer, als kenner van verschillende levensomstandigheden, belangen en perspectieven. Dit zou een kenmerkende beroepsrol voor de praktijksocioloog kunnen zijn. Wie zou het anders moeten doen?

Indien dit hout snijdt, kan het geen kwaad hier in de opleiding ook doelbewust op voor te bereiden. Als ik het allemaal nog eens over mocht doen en weer college ging geven aan eerstejaars, zou ik waarschijnlijk *The righteous mind* (2012) als studieboek voorschrijven. Niet alleen ken ik weinig teksten waarin de geest van ‘het sociale’ zozeer

tot leven wordt gebracht, tevens is het een didactisch sterk exposé om studenten vertrouwd te maken met de realiteit van uiteenlopen-de rechtvaardigheidsprincipes en morele intuïties. Jonathan Haidt legt bovendien uit waarom het voor mensen moeilijk is het aan hen tegengestelde standpunt goed weer te geven, laat staan de grondslag ervan te zien. Dit betekent dat het vermogen hiertoe ontwikkeld moet worden en als een professionele vaardigheid kan worden beschouwd. Toen ik het boek een paar jaar geleden eens aan ouderejaars doceerde, had ik hun van tevoren de vraag voorgelegd of het vermogen ‘om bij ieder maatschappelijk twistpunt alle standpunten te kunnen begrijpen en verwoorden (dus ook waar je het zelf niet mee eens bent)’ als een sociologische basiscompetentie zou moeten gelden. De overgrote meerderheid was het daarmee eens.

Kunnen we hier wat mee? Aan wie zou ik dit beter kunnen voorleggen dan aan de huidige NSV-voorzitter? Dat heb ik dus een tijdje geleden gedaan. Godfried Engbersen knikte welwillend en vond het een belangwekkende gedachte. ‘Maar’, voegde hij eraan toe en keek mij doordringend aan, ‘pedagogisch moeilijk.’ En inderdaad, Mark Elchardus vertelt in zijn laatste boek dat hij in zijn werkcolleges studenten de opdracht gaf in een debat tegengestelde beleidsopties te verdedigen. ‘Dat liep een aantal jaren uitstekend, tot in de jaren negentig van de vorige eeuw steeds meer studenten klaagden dat zij onmogelijk een stelling konden verdedigen waarvoor zij “niets voelden”’ (Elchardus 2021, p. 70). Ik heb zo’n pro-contra-debat zelf ook jarenlang in verschillende vormen geprobeerd en eveneens met niet meer dan wisselend succes. Dus ja, misschien moeten de idealistische heethoofden van rond de twintig eerst hun eigen wereldbeeld opbouwen voordat ze ruimte kunnen scheppen voor dat van een ander. Maar sociologie is toch ook een vak voor volwassenen? Zeker als zij daarmee de kost moeten verdienen.

Laten we afronden, want dit zijn vooralsnog allemaal slechts fantasieën. De realiteit is dat de sociologie geen duidelijke visie heeft op de werkzaamheden van afgestudeerden buiten de universiteit. Dit weer-

spiegelt zich in de zwakke beroepsidentiteit van de betrokkenen. We zijn daar weliswaar honderd mee geworden, maar dat is geen garantie voor de toekomst. Zonder een herkenbare maatschappelijke beroepsrol ontleent de sociologie haar legitimiteit uitsluitend aan het onderzoek. De Nederlandse sociologen hebben zich daar weliswaar zeer bedreven in getoond, maar het is riskant om op die ene pijler te vertrouwen. Zal ons vak vitaal kunnen blijven met deze onvolledige beroepsopvatting? Het antwoord daarop zal, denk ik, niet nog eens honderd jaar op zich laten wachten.

Arie Glebbeek werkte als universitair hoofddocent Sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en was lang bestuurslid van de Nederlandse Sociologische Vereniging.

Literatuur

- Bijleveld, G. (1996). *Geleerd genootschap of beroepsvereniging? Nederlandse sociologen en antropologen 60 jaar verenigd*. NVMC.
- Bisschop, P., Bussink, H. & Zwetsloot, J. (2021). *Studie & Werk 2021*. SEO.
- Bonger, W. A. (1936). De “Nederlandsche Sociologische Vereeniging”. Rede uitgesproken bij de oprichting te Amsterdam op 4 april 1936. *Mensch en Maatschappij*, 12(3), 161-172.
- Doorn, J. J. A. van (1964). *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Bijleveld.
- Elchardus, M. (2021). *Reset. Over identiteit, gemeenschap en democratie*. Ertsberg.
- Gastelaars, M. (1985). *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. SUA.
- Glebbeek, A. C. (1988). De arbeidsmarktpositie van opleidingen. Ontwikkeling en illustratie van een theoretisch model. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 4(3), 75-89.
- Glebbeek, A. C. & Vos, H. de (2000). Heeft de sociologie een toekomst?

Over de hardnekkige onvolledigheid van de sociologische beroepsopvatting. *Mens en Maatschappij*, 75(4), 277-297.

Haan, I. de & Duyvendak, J. W. (2002). *In het hart van de verzorgingsstaat: het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers* (CRM, VVC, VWS) 1952-2002. Walburg Pers.

Haidt, J. (2012). *The righteous mind. Why good people are divided by politics and religion*. Vintage Books. (Vertaling: (2021). *Het rechtvaardigheidsgevoel. Waarom wij niet allemaal hetzelfde denken over politiek en moraal*. Ten Have.)

Heerikhuizen, B. van (1978). Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme. Over de eerste jaren van de Nederlandse Sociologische Vereniging. In: Bovenkerk, F. et al. (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Ambo.

Hochschild, A. R. (2016). *Strangers in their own land*. The New Press.

IJzerman, Th. (1977). Sociologen op de arbeidsmarkt. *Mens en Maatschappij*, boekaflevering, 93-134.

Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. Oxford University Press.

Molenaar, A. (2018). De identiteit van de Groninger socioloog. Masterscriptie sociologie, Rijksuniversiteit Groningen.

Nieuwenhuysen, W., Schakelaar, R. & Glebbeek, A. C. (1989). Sociologen vergeleken. Beschrijving en verklaring van arbeidsmarktposities. *Mens en Maatschappij*, 64(4), 339-363.

Snel, E. (1997). Sociologen op het land. Naoorlogse Nederlandse sociologie en praktijk. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24(2), 226-251.

Thurow, L. C. (1975). *Generating inequality*. Basic Books.

Veen, R. van der (2010). Relativering van rationaliteit. Naar een reflexieve beleidssociologie. In: Hoof, J. J. van, et al. (red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie*. Pallas Publications.

Velden, R. K. W. van der (1997). De arbeidsmarktpositie van sociologen. *Mens en Maatschappij*, 72(3), 284-291.

Vos, H. de (2020). Een sociologie die er toe doet: een realistisch normatief kader voor sociale hervormingen. Weblog Toegepaste sociale wetenschap.

Watts, D. J. (2017). Should social science be more solution-oriented?
Nature Human Behaviour, 1, art. 0015.

Westerdiep, A. R. (1971). Werkkringen van sociologen. *Sociologische Gids*, 18(3), 250-264.

MAATSCHAPPELIJKE KWESTIES

We maken een kringetje

Kansenongelijkheid in de Nederlandse onderwijssociologie

THIJS BOL EN SARA GEVEN

‘Wat zijn, kort gezegd, de belangrijkste oplossingen voor kansenongelijkheid in het onderwijs?’ Een tijd geleden belde er een journalist met exact die vraag. Wat moesten we hierop antwoorden? Waar te beginnen? Het deed ons denken aan het bekende televisiefragment waarin Maxim Hartman een antiekhandelaar blijft vragen zijn beschrijving van een porseleinen mand steeds verder in te korten — totdat de handelaar alleen nog maar paniekerig ‘Mand!’ roept. Als je op grote vragen reageert met korte antwoorden, gaat de belangrijkste informatie meestal verloren. We bleven de journalist het antwoord schuldig op haar vraag over kansenongelijkheid. Tegelijkertijd is het duidelijk dat er een groeiende (maatschappelijke) behoefte is aan heldere en concrete antwoorden op deze grote vraag. De afgelopen jaren heeft het onderwerp kansenongelijkheid een vlucht genomen in het publieke debat. Van 1990 tot en met 2015 besteedden de vijf grote landelijke kranten er in totaal 34 keer aandacht aan. Vanaf 2016 werd er in 467 publicaties geschreven over kansenongelijkheid. De aandacht beperkt zich niet tot de geprinte media: meerdere recente televisieprogramma’s waren volledig gewijd aan dit thema: van *Sander en de Kloof* en *Scheefgroei* tot de documentaireserie *Klassen*.

De aandacht voor kansenongelijkheid in het publieke debat is misschien nieuw, sociologen houden zich echter al vanaf de start van de discipline bezig met ongelijkheidsvragen. Toch lukte het ons na een eeuw sociologisch onderzoek niet goed om een antwoord te formule-

ren op de vraag van de journalist — ook niet een wat langer antwoord. Hoe kan het dat we dichtslaan bij dit soort grote vragen? En als we deze vraag niet goed kunnen beantwoorden, bij welke vragen over kansenongelijkheid kunnen we dat dan wél? Wat hebben we eigenlijk bereikt de afgelopen honderd jaar, in wetenschappelijk opzicht? En misschien nog belangrijker: hoe kunnen we ervoor zorgen dat we in de toekomst wel een duidelijker antwoord hebben?

We maken een kringetje

Nederlandse sociologen houden zich vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog bezig met ongelijkheid in het onderwijs (Wesselingh 1996). Lange tijd werd onderwijs gezien als een onderzoeksgebied voor pedagogen en didactici. De aandacht die sociologen onderwijs gaven, liep achter op andere grote thema's, zoals de industriële revolutie of de sociologie van organisaties. De Nederlandse onderwijssociologie kreeg pas echt gestalte in de jaren zestig. In 1964 organiseerde de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) een symposium over de onderwijssociologie, waarvan de belangrijkste bevindingen later gebundeld werden in *Naar een sociologie van onderwijs en opvoeding* (NSV 1965).

Een groep prominente sociologen, onder wie Matthieu Matthijssen, Frederik van Heek en de latere PvdA-minister van Onderwijs Jos van Kemenade, definieerden in die bundel de belangrijkste hoofdvragen voor de dan nog groene onderwijssociologie. Toen al vormde kansenongelijkheid de centrale uitdaging. Op voordracht van Matthijssen schrijven de auteurs dat 'het [...] belangrijkste probleem voor de socioloog de sociale ongelijkheid in onderwijskansen [is]' (NSV 1965, p. 25). En – om bij de vraag van de journalist te blijven – dat de sociologie kan en moet bijdragen aan oplossingen voor dit probleem door middel van onderzoek (NSV 1965, p. 25). Kansenongelijkheid in het onderwijs wordt hier gedefinieerd als ongelijkheid tussen kinderen uit verschillende sociale milieus. Veel minder kinderen uit lagere sociale milieus vonden hun weg naar het middelbaar onderwijs: in hoeverre was hier sprake van 'verborgen talent' (Van Heek 1968)?

In de bundel richten de auteurs zich op verschillende deelvragen rond kansenongelijkheid, die nu eigenlijk nog net zo relevant zijn als toen. Over selectie in het onderwijs schrijven ze bijvoorbeeld dat ‘het bevorderen van differentiatie niet alleen een pedagogisch-didactische aangelegenheid is, maar een ingreep die de maatschappelijke functie van de school wezenlijk kan beïnvloeden’ (NSV 1965, p. 20). Een zin die net zo goed had kunnen komen uit het vorig jaar verschenen rapport van de Onderwijsraad over vroege selectie en differentiatie in het onderwijs (Onderwijsraad 2021). Selectie was ook in de jaren zestig al een belangrijk thema. Onverminderd actueel is ook de passage over ongelijkheid in de onderwijsaspiraties (het onderwijsniveau dat leerlingen hopen te halen) en onderwijskeuzes van leerlingen. De sociologen vermoeden een ‘eminent belang [van het] ontwikkelingsniveau van de ouders’, maar ook aan de woonsegregatie wordt een belangrijke rol toegekend: ‘het aspiratie-niveau van [...] de buurt’ is ‘evident’ (NSV 1965, p. 18). Het onderzoek naar onderwijsaspiraties (en buurteffecten) heeft sindsdien een vlucht genomen (zie bijvoorbeeld Jungbluth 1993; Van der Velden & Bosker 1991) en leeft nu meer dan ooit (Forster & Van de Werfhorst 2020; Paulle 2013).

Tot slot is er ook in die tijd al aandacht voor het onderwijssysteem: een belangrijk probleemgebied is ‘het onderwijsstelsel als institutioneel kader’ (NSV 1965, p. 47). Onder leiding van hedendaagse sociologen als Dronkers, Van de Werfhorst, Wolbers en Elffers werd de rol van het onderwijssysteem de afgelopen vijftien jaar wellicht actiever dan ooit bestudeerd. Steeds meer onderzoek brengt in beeld hoe macrocondities (het systeem) van invloed zijn op de kansenongelijkheid in het leren van kinderen (voor een overzicht zie Van de Werfhorst & Mijs 2010). Bij het lezen van een bijna zestig jaar oud document valt het ons dan ook vooral op hoe tijdloos de onderzoeksagenda aanvoelt. De vragen die in 1964 urgent waren, zijn dat in 2022 nog steeds; discussies die toen al gevoerd werden, zijn nog steeds aan de orde van de dag. We lijken, om in de schoolsfeer te blijven, ‘een kringetje te maken.’ Lukt het ons niet om deze vragen over kansenongelijkheid en onderwijs

te beantwoorden? Of is dat te cynisch? Wat hebben we de afgelopen decennia bereikt?

Wat is kansenongelijkheid?

Tot nu toe hebben we over kansenongelijkheid geschreven zonder te verhelderen wat hiermee bedoeld wordt. Om meteen de verwachtingen te temperen: wij gaan geen sluitende definitie geven. Eén onderscheid staat wel vast: het verschil tussen gelijkheid in kansen en gelijkheid in uitkomsten. Wanneer kinderen verschillende uitkomsten behalen in het onderwijs, hoeft dit niet te betekenen dat zij andere kansen hebben gehad. Niet alle leerlingen hebben bijvoorbeeld dezelfde ambities of potentie. Kansenongelijkheid gaat dus over leerlingen die met een vergelijkbare startpositie toch andere uitkomsten behalen. Maar wanneer is de startpositie van verschillende leerlingen eigenlijk gelijk te noemen? Hierop zijn verschillende perspectieven. Deze kwestie is te zien als een politiek-filosofische aangelegenheid, waarvan we ons als sociologen verre moeten houden. Maar de manier waarop we kansenongelijkheid onderzoeken, veronderstelt automatisch een bepaalde positie op de definitievraag. Je kunt geen onderzoek doen naar kansenongelijkheid zonder na te denken over wat het inhoudt.

Een belangrijke discussie rond de definitie van kansenongelijkheid gaat over de mate waarin de schoolprestaties van kinderen hun potentie weergeeft. Deze discussie bestaat al sinds de start van de Nederlandse onderwijssociologie (Peschar 1975). Vaak wordt gesteld dat kansenongelijkheid bestaat wanneer kinderen uit verschillende milieus, maar met dezelfde potentie, ook dezelfde kans hebben om ver te komen in het onderwijs. Omdat potentie lastig is te meten (Kemenade & Kropman 1972; Van Heek 1968), kijken veel onderzoekers naar ongelijke kansen bij gelijke prestaties. Wat is de toegevoegde waarde van sociaal milieu op onderwijsuitkomsten zoals het behaalde onderwijsniveau voor kinderen die (initieel) hetzelfde scoren op cognitieve toetsen? Hierbij is de (impliciete) aanname dat de kansen in het onderwijs gelijk zijn wanneer het behaalde onderwijsniveau volledig te danken (of te

wijten) is aan de getoonde schoolprestaties. Maar, volgens sommigen is een focus op gelijke kansen bij gelijke prestaties te nauw. Mijs (2016) beargumenteert dat de mogelijkheden voor kinderen om competenties tot uiting te laten komen niet gelijk zijn. Leerlingen verschillen in de hulp die zij krijgen van hun ouders (De Graaf, De Graaf & Kraaykamp 2000) of anderen in hun directe omgeving, of in de hulp die hun ouders voor hen inkopen (Elffers 2018). Schoolprestaties worden dus direct en indirect bepaald door sociale afkomst. Kansenongelijkheid betekent niet alleen dat kinderen met gelijke prestaties verschillend behandeld worden; de prestaties zelf zijn het gevolg van een verschil in kansen.

Tegelijkertijd kunnen we nog een stap verdergaan dan dezelfde kansen bij dezelfde startpositie. Want hoe eerlijk is de verdeling van die startpositie? Deze verdeling is niet het resultaat van verdienste, maar wordt voor een groot deel bepaald door de genetische loterij bij de geboorte (De Vries 1993). De onderwijsongelijkheid die voortkomt uit genetische verschillen wordt vaak als legitiem gezien, en wordt niet bestempeld als kansenongelijkheid. Wellicht komt dit omdat het voor de maatschappij het meest efficiënt is om het meeste onderwijs te geven aan de meest intelligente leerlingen. Tegelijkertijd is het vanuit een gelijkheidsprincipe discutabel dat we juist kinderen die de meeste genetische voordelen hebben om te slagen in het onderwijs, het langst naar school laten gaan (Mijs 2016).

Het is geen probleem dat er onder sociologen geen eenduidigheid is over de definitie van kansenongelijkheid, en het is ook niet ons doel om een antwoord te geven op deze kwestie. De verschillende perspectieven kunnen prima naast elkaar bestaan. Het is echter wel cruciaal dat onderwijssociologen zich bewust zijn van de verschillende perspectieven en helder zijn over de definitie die zij zelf hanteren. Wanneer wij proberen bij te dragen aan oplossingen voor kansenongelijkheid, moeten we specificeren aan welke kansenverschillen ons onderzoek wel raakt en aan welke niet.

Wat hebben we bereikt?

Op de conferentie in 1964 hadden de onderwijssociologen behalve veel vragen ook ideeën over hoe kansengelijkheid onderzocht zou moeten worden. Ze stelden bijvoorbeeld dat het ‘sociologisch onderzoek steeds meer een micro-sociologisch karakter’ zal (moeten) krijgen (NSV 1965, p. 25, 34). In die periode vond onderzoek veelal plaats op basis van geaggregeerde data, bijvoorbeeld op gemeentelijk niveau. De toekomst lag volgens hen in microsociologisch onderzoek waarbij het mogelijk was om met gegevens van individuele leerlingen, ouders en leerkrachten de specifieke processen bloot te leggen die leiden tot kansenongelijkheid.

Zeker wanneer het gaat om de kwaliteit van data en gebruikte onderzoeksmethoden is de sociologie niet in een vicieuze cirkel beland en hebben we veel geleerd over kansenongelijkheid. In de loop der jaren is het mogelijk geworden om kansenongelijkheid tussen leerlingen over steeds langere periodes te analyseren (De Graaf & Ganzeboom 1993; Dronkers & Ultee 1995). Eerder onderzoek richtte zich op gegevens die werden verzameld op slechts een specifiek moment in de schoolcarrière. De introductie van dataverzamelingen als PRIMA, COOL en VOCL, waarbij leerlingen voor een langere periode werden gevolgd, brachten allerlei nieuwe mogelijkheden met zich mee. Ook hier zien we nog steeds veel ontwikkeling. Eerdere onderzoeken maakten gebruik van (noodzakelijkerwijs) steekproeven en hadden te lijden onder veel uitval van deelnemers uit panels. Tegenwoordig kunnen onderzoekers de onderwijscarrières van praktisch alle leerlingen volgen vanaf de basisschool (Haelermans et al. 2020). Ook kunnen nu genetische data of tweelingstudies gebruikt worden om te bekijken hoe (de interactie tussen) genetische en sociale verklaringen een rol spelen bij behaald onderwijsniveau (Knigge et al. 2022).

De Nederlandse sociologie is toonaangevend geweest in landenvergelijkend onderzoek naar onderwijssystemen. Vanuit verschillende tradities probeerden sociologen te begrijpen waarom ons onderwijs-

systeem is zoals het is (De Swaan 1988), maar vooral hoe onderwijs-systemen de kansen van kinderen beïnvloeden. De introductie van internationaal vergelijkbare gegevens bracht dit type onderzoek in een stroomversnelling. Waar er eerst vooral losse cases werden vergeleken door internationale teams (De Graaf & Ganzeboom 1993), vindt landen-vergelijkend onderzoek nu plaats op basis van grootschalige geharmoniseerde onderzoeken zoals PISA en TIMSS (Bol et al. 2014). Dit betekent dat leerlingen op eenzelfde manier worden geselecteerd en bevraagd voor het onderzoek, zodat de gegevens uit verschillende landen beter met elkaar te vergelijken zijn.

Al deze ontwikkelingen op het gebied van data hebben voor veel nieuwe inzichten gezorgd wat betreft (kansen)ongelijkheid in het onderwijs, bijvoorbeeld over de trends in kansenongelijkheid. Over de lange termijn gezien, is de kansenongelijkheid in Nederland afgenomen. Breen, Luijkx, Müller en Pollak (2009) lieten zien dat de invloed van ouderlijk milieu op onderwijsuitkomsten veel groter was voor kinderen die aan het begin van de twintigste eeuw geboren zijn dan voor kinderen uit de jaren vijftig en zestig. Ook uit onderzoek van Tolsma en Wolbers (2010) bleek dat het Nederlandse onderwijs in de vorige eeuw steeds ‘opener’, toegankelijker is geworden, al vinden zij deze trend enkel voor mannen – onder vrouwen blijft de kansenongelijkheid hoog. Tegelijkertijd betekent dit niet dat deze afname doorzet of dat kansenongelijkheid verdwijnt. Op de kortere termijn is de kansenongelijkheid gestabiliseerd: de sociale ongelijkheden in onderwijsuitkomsten in ons land zijn hardnekkig. Zo is de invloed van ouderlijk milieu op de toetsprestaties van middelbare scholieren vrijwel constant gebleven tussen 2008 en 2018 (OECD 2019). Al jarenlang krijgen leerlingen uit lagere sociale milieus bijvoorbeeld lagere schooladviezen, zelfs bij gelijke schoolprestaties (Geven, Batruch & Van de Werfhorst 2018; Timmermans et al. 2018). In 2016 rapporteerde de Onderwijsinspectie in haar jaarlijkse *Staat van het Onderwijs* zelfs een stijging in kansenongelijkheid in schooladviezen. Dit rapport bleek de start voor de hernieuwde grote maatschappelijke en politieke interesse

in ongelijke kansen in het onderwijs – aandacht die de afgelopen jaren verder werd aangewakkerd door de sterk ongelijke gevolgen van de covid-19-pandemie en bijbehorende schoolsluitingen (Bol 2020; Engzell & Verhagen 2021; Haelermans et al. 2022).

Waarom is kansenongelijkheid zo hardnekkig? Verschillende onderzoeken benadrukken de relatief vroege niveauselectie. Het vroeg scheiden van kinderen vergroot de impact van de omgeving, en verkleint de rol van genetische factoren op het onderwijsniveau van leerlingen op de middelbare school (Knigge et al. 2022). In landen waar selectie de afgelopen decennia door beleidshervormingen is uitgesteld, nam de kansenongelijkheid af (Van de Werfhorst 2019). Maar natuurlijk zijn er vele andere processen die een rol spelen naast vroege selectie. In dit stuk benoemen we slechts een aantal ontwikkelingen en bevindingen in deelgebieden van de onderwijssociologie; het vormt op geen enkele manier een overzicht van al het belangrijke onderzoek dat er gedaan is. Zo hebben we het niet gehad over de rol van segregatie of schoolkeuze, verwachtingen of ouderondersteuning – om maar wat zaken te noemen. Een dergelijk overzicht is interessant, maar niet het doel van dit hoofdstuk (bovendien lopen we dan het onvermijdelijke risico mijlpalen te missen).

Grote vragen, grote antwoorden

Terug naar die journalist, die ons een grote vraag stelde: hoe lossen we de kansenongelijkheid op? We hadden geen antwoord, en dat kwam niet alleen omdat de vraag bondig beantwoord moest worden; ook speelde mee dat we eigenlijk nog geen goed antwoord hadden. We hebben de afgelopen decennia het advies uit 1965 gedeeltelijk uitgevoerd. Er is veel microsociologisch onderzoek verricht waarbij we specifieke onderdelen in het ontstaansproces van kansenongelijkheid steeds grondiger, dieper en preciezer hebben weten te ontrafelen. De onderwijssociologie heeft zich hierin gigantisch ontwikkeld; we zijn in staat om heel nauwkeurige beschrijvingen en verklaringen te geven van ongelijkheden op een breed scala aan onderwijsuitkomsten, tussen ver-

schillende groepen. Dit is (mede) mogelijk gemaakt door steeds betere data en geavanceerde analysetechnieken. De microscoop waardoor we naar kansenongelijkheid kijken, is verbeterd: het beeld wordt alsmaar scherper, en we zien kleinere details steeds helderder.

Maar onze focus op het verbeteren van de microscoop waardoor we naar onderwijs kijken, kent niet alleen voordelen. De gerichtheid op het steeds maar preciezer in kaart brengen van heel specifieke ongelijkheden en de oorzaken hiervan op bepaalde momenten in de onderwijsloopbaan, heeft er ook voor gezorgd dat steeds dezelfde vragen en discussies terugkeren. We maken een beetje een kringetje, zonder tot meer algemene antwoorden en vooral oplossingen te komen. De grote en steeds groeiende hoeveelheid specifieke beschrijvingen en verklaringen bieden vaak te weinig aanknopingspunten voor effectieve en haalbare interventies die ervoor zorgen dat de kansenongelijkheid afneemt. De wens van sociologen in 1964, dat microsociologisch onderzoek zou bijdragen aan de onderwijspraktijk, is daarmee niet helemaal uitgekomen. Sociologisch onderzoek is slechts beperkt in staat gebleken om oplossingen te bieden voor ongelijke kansen.

Wij pleiten er daarom voor om het binnen de onderwijssociologie weer meer over grote vragen te hebben. Hoe lossen we kansenongelijkheid op? En wat is de rol van onderwijs (en wat niet)? Juist omdat we inmiddels zoveel specialistische kennis hebben over de verschillende schakels in de grotere ongelijkheidsketen, is het een uitgelezen moment om de uitgewerkte deelvragen bij elkaar te brengen. We moeten bijvoorbeeld onderzoeken op welke momenten in de schoolcarrière de ongelijkheden het meeste toenemen en hoe verschillende vormen van ongelijkheid aan elkaar relateren. De verschillende bronnen, domeinen en vormen van ongelijkheid staan niet los van elkaar, en achterstanden op het ene moment kunnen accumuleren tot grotere ongelijkheden later. Het is nu ook een uitgelezen moment omdat de mogelijkheden voor langdurig onderzoek over de gehele schoolloopbaan vergemakkelijkt worden door de start van het *Nationaal Cohortonderzoek Onderwijs* (Haelermans et al. 2020). Zo kunnen

we dezelfde leerlingen volgen, en daarbij ook scholen actief betrekken – in navolging van regionale succesvolle projecten zoals de Onderwijsmonitor Limburg.

Grote vragen, grote antwoorden. Maar die antwoorden kunnen we alleen geven als we aan een belangrijke voorwaarde voldoen: samenwerking. Samenwerking tussen sociologen die zich bezighouden met verschillende deelonderwerpen om zo samen de schakelketting van kansenongelijkheid beter in beeld te brengen. Een conferentie zoals georganiseerd in 1964 zou daarvoor helemaal geen gek idee zijn: waar staan we nu en hoe kunnen we samenwerkingen tot stand brengen of versterken? Hoe zit het met onze kennis over de gehele schoolloopbaan en waar zitten de grootste knelpunten? Door het gedetailleerde onderzoek van de afgelopen jaren met elkaar te verbinden, ontstaat een groter beeld van kansenongelijkheid in Nederland. Tegelijkertijd moet samenwerking breder gezien worden dan onze eigen discipline; in tegenstelling tot vroeger zijn sociologen niet meer de enigen die kansenongelijkheid in het onderwijs bestuderen. Samenwerkingen met onderwijskundigen, economen en psychologen is dus vitaal. Om grote antwoorden te geven, moeten we een kringetje maken – een kringetje waarin we uitwisseling hebben die over de grenzen van subthema's, disciplines en methodologische paradigma's heen gaat. Alleen op deze manier kunnen we in kaart brengen hoe en waar we de meeste winst kunnen behalen. Om ervoor te zorgen dat die kennis ook goed terechtkomt in het klaslokaal, is een meer intensieve samenwerking met het veld een noodzakelijke voorwaarde (zie bijvoorbeeld Van Wetten et al. 2021).

Hierbij blijft discussie over onze definitie van kansenongelijkheid constant nodig. Het moet te allen tijde duidelijk zijn welke kansen we met de voorgestelde interventies proberen gelijk te trekken en welke niet. Gaat het om het bieden van gelijke kansen bij gelijke prestaties? Of gaat het om gelijke kansen bij gelijke potentie – bijvoorbeeld door middel van vroeg- en voorschoolse programma's? Alleen door hier scherp over te zijn in ons onderzoek en onze adviezen hier duidelijk aan te verbinden, kan de sociologie bijdragen aan duurzame verbe-

tering van kansengelijkheid in het onderwijs. Hopelijk hebben we dan over honderd jaar, als er weer een journalist belt, wel een goed antwoord.

Thijs Bol is universitair hoofddocent Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Sara Geven is universitair docent Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

- Bol, T. (2020). *Inequality in homeschooling during the Corona crisis in the Netherlands. First results from the LISS Panel*. SocArxiv.
- Bol, T., Witschge, J., Werfhorst, H. G. van de & Dronkers, J. (2014). Curricular Tracking and Central Examinations: Counterbalancing the Impact of Social Background on Student Achievement in 36 Countries. *Social Forces*, 92(4), 1545-72.
- Breen, R., Luijkx, R., Müller, W. & Pollak, R. (2009). Nonpersistent Inequality in Educational Attainment: Evidence from Eight European Countries. *American Journal of Sociology*, 114(5), 1475-1521.
- Dronkers, J. & Ultee, W. C. (red.) (1995). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Van Gorcum.
- Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie*. Amsterdam University Press.
- Elffers, L. (2022). *Onderwijs maakt het verschil. Kansengelijkheid in het Nederlandse onderwijs*. Amsterdam University Press.
- Engzell, P., Frey, A. & Verhagen, M. D. (2021). Learning loss due to school closures during the COVID-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17).
- Forster, A. G. & Werfhorst, H. G. van de (2020). Navigating Institutions: Parents' Knowledge of the Educational System and Students' Success in Education. *European Sociological Review*, 36(1), 48-64.
- Geven, S., Batruch, A. & Werfhorst, H. G. van de (2018). *Inequality in teacher judgements, expectations and track recommendations: A review study*. Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).

- Graaf, N. D. de, Graaf, P. M. de & Kraaykamp, G. (2000). Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective. *Sociology of Education*, 92-111.
- Graaf, P. M. de & Ganzeboom, H. (1993). Family Background and Educational Attainment in the Netherlands for the 1891-1960 Birth Cohorts. In Shavit, Y. & Blossfeld, H.-P. (eds.), *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries* (75-99).
- Haelermans, C., Huijgen, T., Jacobs, M., Levels, M., Velden, R. van der, Vugt, L. van & Wetten, S. van (2020). Using Data to Advance Educational Research, Policy, and Practice: Design, Content, and Research Potential of the Netherlands Cohort Study on Education. *European Sociological Review*, 36(4), 643-62.
- Haelermans, C., Korthals, R., Jacobs, M., Leeuw S. de, Vermeulen, S., Vugt, L. van, Aarts, B., Prokic-Breuer, T., Velden, R. van der, Wetten, S. van & Wolf, I. de (2022). Sharp increase in inequality in education in times of the COVID-19-pandemic. *PLOS ONE*, 17(2), e0261114. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261114>
- Heek, F. van (1968). *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*. Boom Koninklijke Uitgevers.
- Jungbluth, P. (1993). Pygmalion and the Effectiveness of 'Black' Schools: Teachers' Stereotypes and Hidden Goal Differentiations towards Ethnic Minorities. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch*, 18(2), 99-110.
- Kemenade, J. A. van & Kropman, J. A. (1972). Verborgen talenten? Kritische kanttekeningen bij een onjuiste interpretatie. *Sociologische Gids*, 19(4), 219-28.
- Knigge, A., Maas, I., Stienstra, K., Zeeuw, E. L. de, Boomsma, D.I. (2022). Delayed Tracking and Inequality of Opportunity: Gene-Environment Interactions in Educational Attainment. *NPJ Science of Learning*, 7(1), 1-13. Doi: 10.1038/s41539-022-00122-1
- Mijs, J. B. (2016). The Unfulfillable Promise of Meritocracy: Three Lessons and Their Implications for Justice in Education. *Social Justice Research*, 29(1), 14-34.

- NSV (1965). *Naar een sociologie van onderwijs en opvoeding*. Nederlandse Sociologische Vereniging.
- OECD (2019). *PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed*. PISA, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b5fd1b8f-en>
- Onderwijsraad (2021). *Later selecteren, beter differentiëren*. Onderwijsraad.
- Paulle, B., Ree, J. de & Kielman, A. (2019). High dosage tutoring: Een remedie tegen kansenongelijkheid in Amsterdam? In Werfhorst, H. van de & Hest, E. van, *Gelijke kansen in de stad*. Amsterdam University Press.
- Paulle, B. (2013). *Toxic schools. High-poverty education in New York and Amsterdam*. University of Chicago Press.
- Peschar, J. L. (1975). *Milieu-School-Beroep. Een achteraf-experiment over de periode 1958-1973 naar de invloed van het sociaal milieu op school- en beroepsloopbaan*. Thesis. Rijksuniversiteit Groningen.
- Swaan, A. de (1988). *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Oxford University Press.
- Timmermans, A. C., Boer, H. de, Amsing, H. T. & Werf, M. P. C. van der (2018). Track recommendation bias: Gender, migration background and SES bias over a 20-year period in the Dutch context. *British Educational Research Journal*, 44(5), 847-874.
- Tolsma, J. & Wolbers, M. H. J. (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Velden, R. van der & Bosker, R. (1991). Individuen, gezinnen en buurten: Sociale determinanten van het onderwijsniveau. *Mens en Maatschappij*, 66(3), 277-95.
- Vries, G. C. de (1993). *Het pedagogisch regiem. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Meulenhoff.
- Werfhorst, H. G. van de & Mijs, J. B. (2010). Achievement Inequality and the Institutional Structure of Educational Systems: A Comparative Perspective. *Annual Review of Sociology*, 36(1), 407-28. Doi: 10.1146/annurev.soc.012809.102538

- Werfhorst, H. G. van de (2019). Early tracking and social inequality in educational attainment: Educational reforms in 21 European countries. *American Journal of Education*, 126(1), 65-99.
- Wetten, S. van, Breuer, T., Naaijken, E. & Bootsma, M. (2021). Praktijkkaart: tutoring. *EducationLab*, University of Maastricht.
- Wesselingh, A. (1996). The Dutch Sociology of Education: Its Origins, Significance and Future. *British Journal of Sociology of Education*, 17(2), 213-26.

Migratie als maatschappelijke splijtstof

Al decennia een actueel onderwerp

MARCEL LUBBERS EN HELGA DE VALK

Iedereen die zich bezighoudt met het thema ‘internationale migratie’ en daarover vertelt aan anderen buiten ons vakgebied, zal herkennen dat de reactie vaak luidt: ‘Wat een actueel onderwerp!’ Wij onderschrijven dat, en tegelijkertijd kregen we dezelfde reactie ook dertig jaar geleden al, toen we beiden begonnen met onze studies op dit thema; Helga de Valk eerst met onderzoek over de inburgering van nieuwkomers en levenslopen van jongvolwassen migranten, Marcel Lubbers aanvankelijk over stemmen op extreem-rechtse partijen (die we nu radicaal-rechts zouden noemen). Immigratie wordt door velen in Nederland (en elders) gezien als een van de grootste maatschappelijke uitdagingen. Rondom 2015, toen er relatief veel vluchtelingen uit Syrië naar Nederland kwamen, vond niet minder dan 50 procent van de bevolking immigratie en asiel het belangrijkste nationale probleem (Ridder & Dekker 2019). Ook de huidige crisis rond asielopvang leidt weer tot veel maatschappelijke beroering. Radicaal-rechtse politieke partijen die immigratie als speerpunt hebben, kregen ondertussen in het Europees Parlement steeds meer zetels behaald.

In Nederland kennen we sinds de eeuwwisseling een duidelijke kentering in de politisering van het thema ‘immigratie en integratie’. Met de publicatie getiteld *Het multiculturele drama* werd het onderwerp door Paul Scheffer in 2000 stevig op de kaart gezet. De impact was waarschijnlijk ook groot omdat de publicatie uit linkse hoek kwam: Scheffer had gewerkt voor de Wiardi Beckman Stichting en was

PvdA-ideoloog. Daarvoor werden vragen rond immigratie en integratie in het politieke debat vooral geproblematiseerd door Bolkestein (VVD) en Janmaat (de radicaal-rechtse Centrumdemocraten). Kort na de millenniumwisseling wist Pim Fortuyn, die sociologie studeerde en korte tijd bijzonder hoogleraar was in Rotterdam, immigratie definitief tot politiek strijdpunt te maken. Mede door de aanslagen van 9/11 kwam het onderwerp nog prominenter op de agenda te staan. Sindsdien is het niet meer weg te denken uit de maatschappelijke en politieke debatten – lopend van (eveneens afgestudeerd socioloog) Rita Verdonk tot Geert Wilders (die een opleiding sociale verzekeringen en cursussen rechtsgeleerdheid volgde) en Thierry Baudet (gepromoveerd in de rechten), die partijen leid(d)en die als nationalistisch en radicaal-rechts worden getypeerd.

Onderzoek laat echter zien dat immigratie ook voor 2000 al veel reacties uitlokte. Grootschalige immigratie is van alle tijden, zo leert ons bijvoorbeeld het werk van Lucassen en Lucassen (2018). Al kende dat niet altijd dezelfde uitingsvorm. In de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen de sociologie zich als discipline ontwikkelde, was de emigratie sterker dan de immigratie, en maakte ook de politiek zich druk over vertrek uit Nederland. Vanaf de jaren zestig, met een vrijwel almaar stijgende immigratie en een groter wordend deel van de bevolking met een immigratieachtergrond in de Nederlandse samenleving, komen vragen rond immigratie en integratie meer in de belangstelling. Hoe hebben sociologen deze ontwikkelingen beschouwd?

Ten behoeve van deze bijdrage hebben we de prachtige digitale archieven (zoals ondergebracht bij de University of Groningen Press) van *Mens en Maatschappij* (vanaf 1925), de *Sociologische Gids* (vanaf 1953) en het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (vanaf 1974) doorgenomen om te bezien welke ontwikkelingen we kunnen ontwaren in de sociologie op het terrein van internationale migratie en etnische relaties. We hebben geen systematisch onderzoek gedaan naar wat er allemaal is gepubliceerd; een uitputtend overzicht zullen we hier dus niet geven. Wel hebben we op basis van een aantal zoektermen geïnventariseerd

welke artikelen gepubliceerd zijn en hebben we op basis van eigen belangstelling een aantal artikelen uitgediept. We hebben de archieven doorgenomen tot 1996, ook omdat daarna in de sociologie-leerboeken meer over migratie werd opgenomen (Ultee, Arts & Flap 1996; Wilterdink & Van Heerikhuizen 2003; Van Tubergen 2020). Voor de meer recente discussie baseren we ons op meerdere bronnen.

Eerst meer vragen over emigratie

Dat onderzoek een spiegel van de tijd is, mag geen nieuws heten. De termen die in de maatschappij en de wetenschap ontwikkeld worden om fenomenen aan te duiden, veranderen bovendien. Onlangs werd de term ‘niet-westerse migranten’ in de gegevensverzameling van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) vervangen door ‘migranten afkomstig uit een bepaalde regio’. Indelingen als ‘allochtoon’ en ‘autochtoon’, die in zwang waren in de jaren negentig en nul, werden al eerder afgeschaft (onder anderen Bovens et al. 2016).

In *Mens en Maatschappij* werd de term ‘allochtonen’ voor het eerst gebruikt in een bijdrage van hoogleraar Sociologie Sjoerd Groenman – het gebouw waarin sociologen in Utrecht werken, is naar hem vernoemd – uit 1951: ‘In het dagelijks leven wordt de wereld verschillend gezien en begrepen door ouderdom en jeugd, door rangstandsgroepen, door beroepsbeoefenaren, door mannen en vrouwen, door Katholiek en Protestant, door autochtonen en allochtonen.’ Deze term werd later (in 1971) door Hilda Verwey-Jonker breder geïntroduceerd om de term ‘gastarbeider’ te vervangen en een meer permanent karakter van de immigratie aan te duiden. Een andere term die niet meer gebruikt wordt – het n-woord – werd ook veelvuldig gebruikt en komt met name vaak voor in *Mensch en Maatschappij* (vanaf 1947 *Mens en Maatschappij*, red.) in de oudere afleveringen (logischerwijs, want dit tijdschrift gaat verder terug in de tijd dan de *Sociologische Gids* (SG) en het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (AST)). Het vroegere *Mens en Maatschappij* was een tijdschrift voor de brede maatschappijwetenschappen. Veel bijdragen uit de eerste decennia zijn van antropologen

die veldwerk deden in het buitenland en schreven over het leven van diverse bevolkingsgroepen. Maar het valt op dat tot aan 1995 (tot wanneer we de artikelen bekeken) het n-woord in publicaties opdook. Sommige titels zijn – afgemeten aan hedendaagse normen – tenenkrommend en doen het ergste vermoeden, zoals *De emotionaliteit der vrouwen bij de natuurvölker* (De Keijser 1928), *De vredelievendheid der laagste volksstammen* (Steinmetz 1931) en *Zijn inlanders en Europeanen intellectueel gelijkwaardig?* (Ronhaar 1935).

Grofweg gezien, wordt er in de vroegere afleveringen meer geschreven over de situatie van bevolkingsgroepen in het buitenland. Minder aandacht is er voor immigratie naar en het leven van immigranten in Nederland. Het tijdsbeeld reflecterend, gaat het daarbij tot 1960 vaak over emigratie uit Nederland (met diverse bijdragen van J.E. Ellemers) of binnenlandse migratie van het platteland naar de stad. In een publicatie van Steinmetz uit 1930 worden vragen gesteld, en wordt gepoogd die te beantwoorden, over processen van migratie van ‘Nederlandsche landverhuizers’ naar en in Amerika. Daarin komt ook de kwestie aan de orde of en hoe mensen veranderen in de nieuwe context. Ook toen werd, net als nu, het belang van economische en sociaal-culturele veranderingen al onderzocht. Tegenwoordig hebben we toegang tot paneldata (zoals het *New Immigrant Panel Survey*, waarin in Nederland met vier *waves* een uniek longitudinaal onderzoek gemaakt kon worden (Lubbers et al. 2018). Maar Steinmetz (1930) beantwoordde migratievragen deels ook al door meso- en macrokenmerken door de tijd te vergelijken. Denk aan de mate waarin Nederlanders eigen bedrijven begonnen, in hoeverre arbeiders meesterknechten werden en of ze eigen congregaties stichtten om hun eigen invulling van hun geloof te kunnen blijven belijden. Dat leidde tot conclusies als: ‘De Katholieke Nederlanders en hun kinderen zijn spoediger veramerikaanscht dan de anderen.’ En: ‘Waarschijnlijk is voor de verklaring van belang, dat de Katholieken ook in Amerika hun Kerk terugvonden, de leden van een of ander Protestantsch Kerkgenootschap niet, zij blijven daarom eerder bijeen, vereend in hun bijzondere overtuiging’ (Steinmetz 1930).

Vooroorlogse aandacht voor groepsrelaties in Nederland

Voor de Tweede Wereldoorlog was er beperkte aandacht voor hoe groepen zich tot elkaar verhouden. Veelal werden schetsen gegeven van het leven van en binnen bepaalde groepen. Zo wordt de Chinese gemeenschap in Nederland al vroeg bestudeerd. Van Heek publiceert in 1937 over het 'Chineesche immigranten-probleem in Nederland' (verwijzend naar 'onze gele gasten'). Dat 'probleem' betrof de toegenomen werkloosheid onder Chinese migranten vanwege de technologische vooruitgang. Oliegestookte schepen vervingen de kolengestookte schepen, waardoor er minder machinekamerpersoneel nodig was, waaronder destijds veel Chinezen. De scheepvaart leed bovendien sterk onder de economische crisis van 1929. 'Bij honderden vestigden de werkloze Chineesche zeelieden zich blijvend in de Katendrechtse havenwijk van Rotterdam, welke stad hen de meeste kansen bood, opnieuw werk te vinden', noteerde Van Heek.

De straathandel in pindakoekjes in Rotterdam bleek de start te zijn van een opleving onder de Chinese bevolking die begin jaren dertig in bijzonder grote armoede verkeerde. 'Op ieder dier trommels was met groote letters geschreven: „Pinda, pinda, lekker 5 ct.” Dit werd de aanbevelingsroep der ventende Chineezzen, die zich overigens in hun nieuw, door hen weinig geambieerd beroep zoo verlegen toonden, dat zij aanvankelijk nauwelijks hun trommels durfden te openen. Echter juist hun bescheidenheid werd hun succes.' Het succes duurt slechts een paar jaar, waarna vooral werkloosheid de boventoon voert. Van Heek bediscussieert de mogelijkheid van terugkeer, maar vermoedt dat de kosten te hoog zijn. Het oordeel is hard over de toch relatief kleine groep die in Nederland aanwezig is. 'Terwijl er pl.m. 1000 Chineezzen in Nederland verblijven, waarvan $\pm$ 500 als zeelieden bekend staan, is het bij de oplevende scheep- vaartconjunctuur haast niet meer mogelijk, een goede Chineesche bemanning aan te monstere[n]! Dit mag een duidelijk bewijs genoemd worden van de overbodigheid van de Chineezzen hier te lande, waar zij officieel slechts als werkloze zeelieden geduld worden.'

Er zijn ook oudere bijdragen die specifieke groepsrelaties proberen te begrijpen. A.M. Meerloo poogt in 1935 tot een verklaring te komen voor het antisemitisme. Ook hier valt de tand des tijds op, met aandacht voor de dan populair geworden rassenleer die wordt bevestigd, alsook de psychologische inzichten van Freud over het belang van libido. Deze werken leren ons dat elk onderzoek gekarakteriseerd wordt door de tijd waarin het verschijnt – het zal moeilijk te voorspellen zijn wat er over honderd jaar als achterhaald beschouwd wordt. Maar in plaats van door de bedenkelijke termen of inzichten bepaald werk zonder meer terzijde te schuiven, geven deze bijdragen interessante probleemstellingen weer waarop ook vandaag de dag nog antwoorden worden gezocht. De boude uitspraken die gedaan werden, waren maar zelden empirisch gestaafd – iets wat in de loop der jaren juist meer en meer gedaan is en wordt in ons vakgebied. Meerloo oppert (maar toetst het niet) ‘de opbloei van rassenhaat en talrijke andere massale haatgevoelens bewijst hoe zwaar het menselijk bestaan in alle bronnen wordt bedreigd (economisch zoowel als geestelijk)’. Een uitspraak die de laatste decennia weliswaar wél empirisch is getoetst, maar nog altijd tot discussie leidt.

Toenemende immigratie: hoe vergaat het deze mensen in Nederland?

Vanaf 1960 gaat het in het maatschappelijk debat en in sociologisch onderzoek vaker over immigratie naar Nederland. Aanleiding daarvoor is de komst van mensen uit de voormalige koloniën en die van zogenoemde gastarbeiders vanaf de jaren zestig. Begin jaren zestig al wordt een van de eerste onderzoeken gepubliceerd over Italiaanse arbeiders in Twente (Simons 1962). Hoewel onduidelijk blijft op welke empirische gegevens die conclusie berust, wordt gesteld dat de groepsrelaties en uitkomsten voor immigranten afhankelijk zijn van kenmerken van de immigranten, kenmerken van leden van de ontvangende samenleving en de opstelling van zowel het bedrijfsleven als de overheid. Een mooi ge-cross-classificeerd theoretisch model, waarvan het belang voor de ontwikkeling van de migratiesociologie in 2006

door Van Tubergen werd onderstreept. Ook vandaag de dag lukt het maar zelden al deze factoren gelijktijdig te beschouwen, hoewel dit wel steeds beter gaat met nieuwe databronnen.

In 1970 werd het NIDI opgericht, waar onderzoekers zich intensief bezighielden en nog altijd bezighouden met vraagstukken rondom internationale migratie. Deze groeiende aandacht blijkt ook uit een verslag in de *Sociologische Gids* van Ettema van het *Internationaal Demografisch Kongres* in Londen (1969). ‘Ondanks gebrek aan materiaal blijft de migratie een grote belangstelling genieten.’ Een van die bijdragen kwam van Goldschneider. Die spreekt een scherp oordeel uit over het karakter van het normale migratieonderzoek: ‘[...] *fragmented, undirected, and theoretically sterile*.’ Hij bepleit een typologie van migratiestromen en stelt dat niet alleen migranten dienen te worden onderzocht, maar evenzeer zij die niet migreren. Ook vandaag de dag gebeurt dit nog niet vaak, maar projecten als dat van Schoorl c.s. (2000, *Push and pull factors of migration*); Güveli en anderen (2017, ‘2,000 Families’); Mazzucato, Schans, Caarls en Beauchemin (2015, over transnationale migratie, Afrika-Europa); en De Jong en collega’s (2020, over de rol van de verzorgingsstaat voor migratiebeslissingen) hebben hier decennia na dato wel gehoor aan gegeven. Ook het bredere transnationalisme-onderzoek dat in het immigratieonderzoek een hoge vlucht heeft genomen, sluit aan bij deze oproep uit de jaren zestig.

Naast aandacht voor het hoe en waarom van immigratie (onder anderen De Haas 2010; Van Mol & De Valk 2016) richt veel onderzoek zich vanaf de jaren zeventig op de wijze waarop immigranten hun leven opbouwen in de nieuwe context. Halverwege de jaren tachtig wordt het tijdschrift *Migrantenstudies* opgericht, waarin Nederlandstalig onderzoek naar immigratie, de reacties daarop van de ontvangende samenleving en het minderhedenbeleid vanuit diverse disciplines wordt gepubliceerd (Rath & Fase 1995). Daarbij wordt steeds vaker een vergelijking gemaakt tussen meerdere immigratieherkomsten. Het gaat dan bijvoorbeeld om verschillen op de arbeidsmarkt, in schoolprestaties, armoede, criminaliteit, de mate van sociale contacten en interet-

nische huwelijken, alsook verschillen in gezondheid en bijvoorbeeld sterftcijfers (Poppel & Veys 1987; Van de Werfhorst & Van Tubergen 2007; De Valk & Liefbroer 2007; Levels, Dronkers & Kraaykamp 2008; Fleischmann & Donkers 2010; Kalmijn 2010; De Valk & Diez Medrano 2013; Huijts, Kraaykamp & Scheepers 2014; Dagevos et al. 2018; Lubbers & Gijsberts 2019; Arpino & De Valk 2018).

Steeds vaker gebeurt dit vanuit een levensloopperspectief (Wingens et al. 2011). Hierbij staat veelal de vraag centraal of en in hoeverre het gedrag en de levensuitkomsten van immigranten op deelgebieden in de levensloop vergelijkbaar zijn met die van niet-migranten. Niet zelden komt daaruit naar voren dat Nederlanders met een migratieachtergrond in verschillende opzichten een minder gunstige positie innemen. De mate waarin verschilt echter per herkomstgroep, migratiereiden en migratiegeneratie. Het zijn bevindingen als deze die bijdragen aan de conclusie van verschillende wetenschappers, publicisten en ook politici dat de multiculturele samenleving niet geslaagd is. Optimistischer bevindingen, bijvoorbeeld dat de participatie groeit, worden er vaak door tenietgedaan. Sociologisch onderzoek slaagt er overigens steeds beter in om allerlei integratie-uitkomsten te begrijpen, door een samenspel van land van herkomst en bestemming gelijktijdig op te nemen in onderzoek (Van Tubergen, Maas & Flap 2004).

Tegelijkertijd zwelt de discussie aan over de rol van wetenschap en het onderzoek naar het minderhedenbeleid in het integratiedebat, met de vraag of Nederland wel een multicultureel ideaaltype vormt (Koopmans 2005; Duyvendak & Scholten 2011). Niet alleen in het onderzoek, ook in beleid komt er steeds meer aandacht voor integratie van nieuwkomers (Entzinger 2002). Er ontstaat meer discussie over het gebruik van de term 'integratie' als normatief gekleurd concept, de correcte vergelijkgroep en het idee dat wetenschappers bepalen welke criteria gelden om de mate van integratie te bestuderen. Volgens sommigen zou dit bijdragen aan het herhaaldelijk apart zetten van immigranten en niet-immigranten, met een steeds sterkere nadruk op de rol van culturele verschillen (onder anderen Schinkel 2013; Ghorashi

2006; 2021). Volgens deze auteurs problematiseert het immigranten, met empirische evidentie gemeten op het individuele niveau dat geaggregeerd wordt naar het groepsniveau, terwijl een gebrek aan integratie onder niet-migranten wordt veronachtzaamd. Schinkel voorspelt dat als we over een tiental jaren terugkijken op het huidige onderzoek, het gezien wordt als een uitwas van een koloniale wetenschapsopvatting, waarbij een witte meerderheid anderen uitsluit door een groep immigranten apart te zetten in onderzoek en hun levens problematiseert in een samenleving die als onveranderlijk wordt opgevat (Schinkel 2018).

Tegelijkertijd verdedigen anderen zoals Penninx (2019) en Dagevos en Grundel (2013) het gebruik van het integratieconcept omdat immigratie invloed heeft op de wijze waarop mensen hun weg vinden in de samenleving en omdat immigranten te maken hebben met de reactie van de ontvangende samenleving. Bovendien verwijst het integratieconcept – al wordt het in de politiek vaak niet zo gezien – naar een tweezijdig proces: enerzijds dat van immigranten met hun kenmerken en socialisatie in een bepaalde herkomst, anderzijds dat van de ontvangende samenleving met bepaalde kenmerken die in samenspel mogelijkheden geeft en beperkingen creëert in de keuzes die immigranten en niet-migranten maken (Saharso 2019; Geurts et al. 2022).

Houdingen tegenover immigranten

Dat er evenwel ook veel zaken onveranderd blijven, blijkt uit een van de eerste overzichten van migratieonderzoek, geschreven door antropoloog Bovenkerk (die in de jaren zeventig, tachtig en negentig publiceerde over dit onderwerp). In 1974 schrijft hij al: 'Wie zich de wetenschappelijke literatuur-erfenis over migratie probeert eigen te maken zal aanvankelijk zeker worden overweldigd door de geweldige onoverzichtelijke hoeveelheid empirische studies en de grote variatie in theoretische kaders, die daarbij in zwang zijn.' In de dan nieuwere literatuur wordt niet alleen de positie van arbeidsmigranten vastgelegd, maar worden ook de groepsrelaties besproken. Bovenkerk stelt: 'De autochtone arbeidersklasse wordt de facto het meest door de immi-

gratie bedreigd en de auteurs stellen m.i. dan ook volkomen terecht, dat verschijnselen als xenofobie en racisme niet zozeer uitingen zijn van irrationaliteit als wel een reactie op échte problemen.' Hij verbaast zich over de klassenanalyse en de oplossing voor de problematiek die in zwang zijn, waarbij vooral mensen in de lagere klassen worden aangesproken om toleranter te zijn. Hoewel de herkomst van de immigranten de afgelopen vijftig jaar veranderd is, is de analyse nog altijd verrassend actueel. Met de komst van politieke partijen die zich eind jaren zeventig tegen immigratie keren, krijgt ook het onderzoek naar rechts-extremisme vorm en wordt er meer empirisch onderzoek gepubliceerd over racisme en interetnische relaties. Vanaf halverwege de jaren tachtig zijn Scheepers (Scheepers, Felling & Peters 1989; Scheepers, Eisinga & Lammers 1993) en Verkuyten (onder anderen Verkuyten, Masson & De Jong 1990; 1993) pioniers op dat gebied, die verschillende empirische publicaties op hun naam hebben staan in de Nederlandse sociologische tijdschriften.

Een cruciale en terugkerende vraag is in hoeverre houdingen tegenover immigratie en immigranten veranderd zijn. Zijn Nederlanders negatiever geworden ten aanzien van immigratie? Onderzoek uit de jaren tachtig en negentig concludeerde dat een groot deel van de bevolking etnocentrisch is of beleidsvoorkeuren steunt die immigratie restrictiever maken en niet-migranten bevoordelen (Scheepers, Schmeets & Felling 1997). Onderzoek dat na 2000 dezelfde vragen heeft voorgelegd, heeft soms wel, maar soms ook geen verandering gevonden in de houdingen ten aanzien van immigranten. Coenders, Lubbers, Te Grotenhuis, Thijs en Scheepers (2015) stellen dat grove negatieve houdingen na 2000 wél vaker worden onderschreven, maar dat steun voor bevoordeling van de eigen groep nauwelijks is gewijzigd. Jaspers, Van Londen en Lubbers (2009) concluderen op basis van een panelonderzoek dat tussen 1995 en 2005 de ervaren dreiging van etnische minderheden en de negatieve houding tegenover moslims sterker is geworden. Maar al dit onderzoek bevestigt de conclusie van Bélanger en Aarts (2006) dat er sterk bewijs is dat voor de komst van Fortuyn er al een grote groep

Nederlanders was die negatief stond tegenover asielzoekers en immigranten en die zich aangetrokken voelde door Fortuyn's campagne.

Experimenteel onderzoek laat zien dat houdingen die mensen hebben tegenover immigratie afhankelijk zijn van de ideologische context. Een politiek geluid van assimilatie gaat samen met een sterkere negatieve houding ten aanzien van immigranten (Coenders et al. 2008). Onderzoek toont ook dat een exclusiever (media- of politiek) discours samengaat met negatiever houdingen tegenover immigratie (onder anderen Van Klingeren et al. 2015). Dit alles veronderstelt verandering onder de bevolking. Toch laten diverse panelonderzoeken zien dat deze houding ten aanzien van immigratie nauwelijks verandert (Kustov, Laaker & Reller 2021); de mate waarin men immigratie als een belangrijk probleem ziet, verandert wel, maar de houding ten aanzien van immigratie veel minder. Langlopend panelonderzoek, zoals in Nederland binnen de *LISS*, laat vooral intra-individuele stabiliteit zien (Hendriks, Lubbers & Scheepers 2022).

Vooruitblik

Waar gaan we naartoe met migratieonderzoek? Ongetwijfeld zal de discussie over de zin en onzin van grootschalig integratieonderzoek op de agenda blijven staan. Een belangrijke vraag hierin blijft of en in hoeverre onderzoek naar de positie van immigranten kan bijdragen aan het begrijpen van ongelijkheden of juist ook bijdraagt aan de reproductie van ongelijkheden. We zien ook een trend naar het begrijpen van internationale migratie vanuit een levensloopperspectief. Dit vraagt om steeds verdere verfijning, ook in grootschalig onderzoek. Mobiliteit van mensen maakt dat zij zich begeven in diverse omgevingen. Die mobiliteit kan binnen gemeenten, binnen landen en tussen landen plaatsvinden, waarbij de constituties en interacties binnen de contexten waarin mensen zich bewegen een rol spelen in de mogelijkheden en beperkingen die mensen hebben om hun leven vorm te geven.

In het immigratieonderzoek is meer dan voorheen aandacht voor de sterke dynamiek in immigratie, die maakt dat men zich korter dan

voorheen op een plek vestigt en dat immigratie meer circulair is (onder anderen Engbersen et al. 2011). Internationale migratie is niet een eenmalige ervaring; het is in veel gevallen een terugkerende gebeurtenis gedurende de levensloop. Dit brengt wellicht een risico met zich mee dat immigranten (nog) sterker worden geassocieerd met het ‘geen volwaardig deel uitmaken van de samenleving’ en roept vragen op over integratie in brede zin. Tegelijkertijd doet het recht aan het beter begrijpen van het leven van mensen door de levensloophases en de transnationale context in acht te nemen. Niet alleen de omgeving van een verblijfplaats speelt een rol in het vormgeven van iemands leven, dat geldt ook voor de relatie met (anderen in het netwerk in) andere plaatsen, de contacten die onderhouden worden, de instituties die een rol spelen alsook de verhoudingen tussen verschillende contexten. Het transnationalisme-onderzoek heeft daarom een hoge vlucht genomen – de mate waarin men zich beweegt tussen contexten, zowel fysiek als virtueel, en de bindingen die men heeft met verschillende contexten moeten opgenomen worden in onderzoek naar de situatie waarin mensen verkeren (onder anderen Bilgili 2014).

Multiniveau-onderzoek, waarin land van herkomst een rol speelt, wordt daarmee uitgebreid met de individuele relaties die mensen hebben met anderen en instituties in verschillende contexten. De studies van Güveli en collega's (2017) en van Mazzucato en collega's (2015) geven bijvoorbeeld blijk van de rol die familiebanden (in het land van herkomst en op andere plekken in de wereld) blijven spelen na migratie. Dit geldt overigens ook voor de grote groep Europese migranten die nog grotendeels onbestudeerd zijn (De Jong, Van Mol & De Valk 2020; Lubbers et al. 2018). Ook vragen rond verschillende redenen van migratie zullen voor de toekomst relevanter worden. Zo zijn kenniswerkers in veel opzichten onvergelijkbaar met bijvoorbeeld asielmigranten, niet alleen vanwege hun individuele achtergrondkenmerken, maar ook vanwege hun startposities in de Nederlandse samenleving. Naast de multi-context en het multi-moment, is hier ook een multi-actor-insteek op zijn plaats (Ultee 2004). Het verzamelen van informatie

van meer actoren, niet alleen van mensen en hun netwerk in Nederland maar van actoren in verschillende contexten, zou een stap vooruit zijn. Daarbij speelt onherroepelijk de vraag naar intersectionalisme (Buitelaar 2006) en in welke contexten welke groepsgrenzen worden getrokken (door wie), en in welke mate ‘otherness’ op basis van welke kenmerken een rol speelt.

Op het gebied van dergelijke intergroepsrelaties blijft de vraag in welke fase van het leven deze groepsgrenzen zich nu met name ontwikkelen en hoe deze veranderen. Veel meer dan voorheen kunnen we in sociologisch onderzoek ontrafelen hoe intra-individuele veranderingen plaatsvinden (of juist niet plaatsvinden, zoals veel gevonden is de laatste jaren, onder anderen door Hendriks, Lubbers & Scheepers 2022). Ook kunnen we in sociologisch onderzoek beter onderscheiden hoe men gedifferentieerd reageert op allerlei verschillende situaties en condities (onder anderen Lubbers, Coenders & Scheepers 2006; Verkuyten et al. 2022; De Jong, Caarls & De Valk 2022). Experimenten en vignettenonderzoek vormen hier een uitkomst. Hiermee kan een veelheid aan condities getoetst worden die een rol spelen bij een meer gedifferentieerd begrip van intergroepsrelaties en de vertaling daarvan in (radicaal-rechts) stemgedrag. Naast deze, meer innovatieve, manieren van onderzoek blijft het goed begrijpen van migratiepatronen en individuele mobiliteit van essentieel belang om vragen rond sociale (on)gelijkheid en intergroepsrelaties in de sociologie te kunnen beantwoorden.

Marcel Lubbers is hoogleraar Interdisciplinaire Sociale Wetenschap en directeur van het European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) aan de Universiteit Utrecht. Hij is tevens bestuurslid van de onderzoeksschool ICS (Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology). Helga de Valk is directeur van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW) en professor Migration and the Life Course aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur

- Arpino, B. & Valk, H. de (2018). Comparing life satisfaction of immigrants and natives across Europe: The role of social contacts. *Social Indicators Research*, 137(3), 1163-1184.
- Bélanger, E. & Aarts, K. (2006). Explaining the rise of the LPF: issues, discontent, and the 2002 Dutch election. *Acta Politica*, 41(1), 4-20.
- Bilgili, Ö. (2014). Migrants' multi-sited social lives. *Comparative Migration Studies*, 2(3), 283-304.
- Bovenkerk, F. (1974). Recente literatuur over migratie. *Sociologische Gids*, 21(2), 127-134.
- Bovens, M. A. P., Bokhorst, M., Jennissen, R. & Engbersen, G. (2016). Migratie en classificatie: Naar een meervoudig migratie-idioom. *WRR-Verkenningen*, 34.
- Buitelaar, M. (2006). 'I Am the Ultimate Challenge' Accounts of Intersectionality in the Life-Story of a Well-Known Daughter of Moroccan Migrant Workers in the Netherlands. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 259-276.
- Coenders, M., Lubbers, M., Grotenhuis, M. te, Thijs, P. & Scheepers, P. (2015). Trends in etnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking, 1979-2012. *Mens & Maatschappij*, 90(4), 405-433.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P. & Verkuyten, M. (2008). More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64(2), 269-285.
- Dagevos, J. & Grundel, M. (2013). *Biedt het concept integratie nog perspectief?* SCP.
- Dagevos, J., Huijnk, W., Maliepaard, M. & Miltenburg, E. (2018). De integratie van Syriërs heeft nog een lange weg te gaan. *Sociaal Bestek*, 80(4), 50-51.
- Duyvendak, J. W. & Scholten, P. W. (2011). Beyond the Dutch "multicultural model". *Journal of International Migration and Integration*, 12(3), 331-348.
- Engbersen, G., Leerkes, A., Ilies, M., Snel, E. & Meij, R. (2011). *Ar-*

beidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen. EUR.

Entzinger, H. (2002). Veertig jaar multiculturalisme in Nederland: Living apart together. In Klinkenberg, T. van & Huismans, S. (eds.), *Er zit muziek in mozaïek. De toekomst van de Nederlandse samenleving.*

Fleischmann, F. & Dronkers, J. (2010). Unemployment among immigrants in European labour markets: an analysis of origin and destination effects. *Work, Employment and Society*, 24(2), 337-354.

Geurts, N., Davids, T., Lubbers, M. & Spierings, N. (2022). A cosmopolitan explanation of the integration paradox: a mixed methods approach. *Ethnic and Racial Studies*, 45(16), 412-434.

Ghorashi, H. (2006). Paradoxen van culturele erkenning: Management van diversiteit in nieuw Nederland. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9(4).

Ghorashi, H. (2021). Failed Promise of Equality: Iranian women's integration in the Netherlands. *International Migration*, 59(4), 88-104.

Groenman, S. (1951). De sociograaf en zijn object. *Mens en Maatschappij*, 26(1), 1-32.

Güveli, A., Ganzeboom, H. B., Baykara-Krumme, H., Platt, L., Eroğlu, Ş., Spierings, N., ... & Sozeri, E. K. (2017). 2,000 Families: identifying the research potential of an origins-of-migration study. *Ethnic and Racial Studies*, 40(14), 2558-2576.

Haas, H. de (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227-264.

Heek, F. V. van (1937). De ontwikkeling van het Chineesche immigranten-probleem in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 13(6), 409-430.

Hendriks, I., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2022). A Panel Study of Attitudes toward Ethnic Minorities and the Role of Changes in Individuals' Economic Situations. *International Journal of Public Opinion Research*, 34(1), edac003.

Huijts, T., Kraaykamp, G. & Scheepers, P. (2014). Ethnic diversity and informal intra-and inter-ethnic contacts with neighbours in The Netherlands: A comparison of natives and ethnic minorities. *Acta sociologica*, 57(1), 41-57.

- Jaspers, E., Londen, M. van & Lubbers, M. (2009). Een longitudinale studie naar veranderde etnocentrische reacties in Nederland. *Migrantenstudies*, 25(2), 106-127.
- Jong, P.W. de, Mol, C. van & Valk, H. A. G. de (2020). Migration, welfare and the lifecourse in the context of the European Union: A case study of the Netherlands. In Falkingham, J., Evandrou, M. & Vlachantoni, A. (eds.), *Handbook on Demographic Change and the Lifecourse* (p. 226-24). Edward Elgar Publishing.
- Jong, P. W. de, Caarls, K., Valk, H. A. G. de (2022), The Welfare State as Safety Net in Migration Preferences: Empirical Evidence from an Experiment Among Dutch Master Students. *Population Research and Policy Review*, 41(2), 671-694.
- Kalmijn, M. (2010). Consequences of racial intermarriage for children's social integration. *Sociological Perspectives*, 53(2), 271-286.
- Klingeren, M. van, Boomgaarden, H. G., Vliegenthart, R. & Vreese, C. H. de (2015). Real World Is Not Enough: The Media as an Additional Source of Negative Attitudes Toward Immigration, Comparing Denmark and the Netherlands. *European Sociological Review*, 31(3), 268-83.
- Koopmans, R. (ed.) (2005). *Contested citizenship: Immigration and cultural diversity in Europe* (Vol. 25). University of Minnesota Press.
- Kustov, A., Laaker, D. & Reller, C. (2021). The stability of immigration attitudes: Evidence and implications. *The Journal of Politics*, 83(4), 1478-1494. [https://doi.org/ 10.1086/715061](https://doi.org/10.1086/715061)
- Levels, M., Dronkers, J. & Kraaykamp, G. (2008). Immigrant children's educational achievement in western countries: origin, destination, and community effects on mathematical performance. *American Sociological Review*, 73(5), 835-853.
- Lubbers, M., Coenders, M. & Scheepers, P. (2006). Objections to asylum seeker centres: Individual and contextual determinants of resistance to small and large centres in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(3), 243-257.
- Lubbers, M., Diehl, C., Kuhn, T. & Larsen, C. A. (2018). Migrants' support for welfare state spending in Denmark, Germany, and the Nether-

- lands. *Social Policy & Administration*, 52(4), 895-913.
- Lubbers, M. & Gijsberts, M. (2019). Changes in self-rated health right after immigration: A panel study of economic, social, cultural, and emotional explanations of self-rated health among immigrants in the Netherlands. *Frontiers in Sociology*, 4, 45.
- Lucassen, L. & Lucassen, J. (2018). *Vijf eeuwen migratie: Een verhaal van winnaars en verliezers*. Atlas Contact.
- Mazzucato, V., Schans, D., Caarls, K. & Beauchemin, C. (2015). Transnational families between Africa and Europe. *International migration review*, 49(1), 142-172.
- Meerloo, A. M. (1935). Over haat en collectieve haat.(Een poging tot begrijpen van het anti-semietisme). *Mensch en Maatschappij*, 11(5), 352-364.
- Mol, C. van & Valk, H. D. (2016). Migration and immigrants in Europe: A historical and demographic perspective. In *Integration processes and policies in Europe* (p. 31-55). Springer.
- Penninx, R. (2019). Problems of and solutions for the study of immigrant integration. *Comparative Migration Studies*, 7(1).
- Poppel, F. V. & Veys, D. (1987). De ontwikkeling van de sterfte in Nederland en België. *Mens en Maatschappij*, 62(2), 131-152.
- Rath, J. C. & Fase, W. (1995). Tien jaar migrantenstudies. *Migrantenstudies*, 11(1), 2-9.
- Ridder, J. D. & Dekker, P. (2019). Publieke Opinie. In Wennekers, A., Boelhouwer, J., Campen, C. van & Kullberg, J. (eds). *De sociale staat van Nederland 2019* (p. 53-79). SCP.
- Ronhaar, J. H. (1935). Zijn Inlanders en Europeanen intellectueel gelijkwaardig? *Mensch en Maatschappij*, 11(6), 385-413.
- Saharso, S. (2019). Who needs integration? Debating a central, yet increasingly contested concept in migration studies. *Comparative Migration Studies*, 7(1), 1-3.
- Scheepers, P., Schmeets, H. & Felling, A. (1997). Fortress Holland? Support for ethnocentric policies among the 1994- electorate of The Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 20(1), 145-159.

- Scheepers, P. L. H., Eisinga, R. & Lammers, J. G. M. (1993). Het electoraat van de Centruumpartij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992.
- Scheepers, P., Felling, A. & Peters, J. (1989). Etnocentrisme in Nederland: theoretische bijdragen empirisch getoetst. *Sociologische Gids*, 36(1), 31-47.
- Schinkel, W. (2013). The imagination of 'society' in measurements of immigrant integration. *Ethnic and Racial Studies*, 36(7), 1142-1161.
- Schinkel, W. (2018). Against 'immigrant integration': For an end to neocolonial knowledge production. *Comparative Migration Studies*, 6(1), 1-17.
- Schoorl, J., Heering, L., Esveldt, I., Groenewold, G., Bosch, A., De Valk, H.A.G., De Bruijn, B. (2000). *Push and pull factors of international migration: a comparative report*. Eurostat.
- Simons, M. S. M. (1962). Italiaanse arbeiders in de Limburgse mijnstreek en in Twente. Aanpassingsproblemen en sociale begeleiding. *Mens en Maatschappij*, 37(4), 233-246.
- Steinmetz, S. R. (1930). Verandering bij de Nederlandsche landverhuizers in Amerika. *Mensch en Maatschappij*, 6(1), 12-36.
- Steinmetz, S. R. (1931). De vredelievendheid der laagste volksstammen. *Mensch en Maatschappij*, 7(5), 433-455.
- Ultee, W. (2004). Niet langer methoden 'tolereren', maar werkwijzen systematiseren. *Tijdschrift Sociologie*, 51(3-4), 524-530.
- Ultee, W. C., Arts, W. A. & Flap, H. D. (1996). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. 3e herz. dr. Wolters-Noordhoff.
- Valk, H. A. G. de & Liefbroer, A. C. (2007). Timing preferences for women's family-life transitions: Intergenerational transmission among migrants and Dutch. *Journal of Marriage and Family*, 69(1), 190-206.
- Valk, H. A. G. de, Diez Medrano, G. (2013). Guest Editorial on Meeting and Mating Across Borders: Union Formation in the European Union Single Market. *Population Space and Place*, 20-2, 103-09.
- Werfhorst, H. G. van de & Tubergen, F. van (2007). Ethnicity, schooling, and merit in the Netherlands. *Ethnicities*, 7(3), 416-444.

Tubergen, F. van, Maas, I. & Flap, H. (2004). The economic incorporation of immigrants in 18 western societies: Origin, destination, and community effects. *American Sociological Review*, 69(5), 704-727.

Tubergen, F. V. van (2006). Migratiesociologie in Nederland: suggesties voor vooruitgang. In Engbersen, G. & Haan J. de (red.), *Balans en toekomst van de sociologie* (p. 166-176).

Tubergen, F. van (2020). *Introduction to sociology*. Routledge.

Verkuyten, M. J. A. M., Masson, C. N. & Jong, W. D. de (1990). Nederlanders over 'positieve actie'. Oordelen over maatregelen ten behoeve van etnische minderheden. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17(1), 119-132.

Verkuyten, M., Jong, W. D. de & Masson, C. N. (1993). Gedeelde waarden in racistisch en antiracistisch discours. Nederlandse buurtbewoners over etnische minderheden. *Sociologische Gids*, 40(5), 386-407.

Verkuyten, M., Schlette, A., Adelman, L. & Yogeewaran, K. (2022). With rhyme and reason: Recognizing reasons for disliked practices increases tolerance. *British Journal of Social Psychology*, 61(2), 471-490.

Wilterdink, N. A. & Heerikhuizen, B. van (2003). *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Wolters-Noordhoff.

Wingens, M., Valk, H. D., Windzio, M. & Aybek, C. (2011). The sociological life course approach and research on migration and integration. In *A life-course perspective on migration and integration* (p. 1-26). Springer.

Sociologische duurzaamheid

Opgaven voor onderzoek

ANKE BRONS, HILJE VAN DER HORST, YOLIE MICHELSEN, BARBARA VAN MIERLO EN SIGRID WERTHEIM-HECK

Een halve eeuw geleden, in 1972, verscheen het verontrustende rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*. Sindsdien zijn de zorgen over duurzaamheid toegenomen en is het toen nog minder bekende thema van klimaatverandering hoog op de agenda komen te staan. De rapporten van het IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change* van de Verenigde Naties) beschrijven sinds 1990 consistent in alarmerende termen hoe klimaatverandering de levensomstandigheden van mensen op de planeet bedreigt. Om catastrofale gevolgen van opwarming van de aarde af te wenden, zijn ingrijpende veranderingen nodig in de samenleving. Tegelijkertijd zal, omdat klimaatverandering zich al laat voelen, aanpassing aan nieuwe klimaatomstandigheden (droogte, drinkwaterschaarste, wateroverlast, hitte) nodig zijn. Naast klimaatverandering dwingen tevens andere duurzaamheidsproblemen tot verandering, zoals de huidige stikstofcrisis goed laat zien.

Dergelijke maatschappelijke veranderingen zijn complex en vereisen niet alleen technologische innovaties, zoals slimme stalvloeren, betere oplaadbare batterijen van duurzamere materialen en alternatieven voor vlees, maar ook en vooral veranderingen in onze manier van leven, met name in de rijkere landen. Het is opvallend dat het IPCC – een voornamelijk natuurwetenschappelijk georiënteerde organisatie – in zijn laatste rapport voor het eerst expliciet wijst op de noodzaak van verandering in consumptiepatronen (IPCC 2022). Schadelijke effecten van huidige vormen van productie en consumptie zijn al lang bekend.

Toch lukt het nauwelijks om consumptiepatronen te veranderen. Zo wordt de toename in het aanbod van vleesvervangers in de supermarkten nog niet begeleid door een overtuigende daling in vleesconsumptie. Deze laat schommelingen van jaar tot jaar zien op een niet duurzaam hoog niveau (Dagevos et al. 2021). Ook kleinschalige interventies die keuzes van consumenten ongemerkt in een duurzame richting proberen te beïnvloeden – het zogenoemde nudgen – zet onvoldoende zoden aan de dijk. Invloed van nudging wordt binnen een onderzoekscontext regelmatig aangetoond, maar blijkt evengoed geregeld ineffectief (De Ridder et al. 2020). Bovendien blijven gevonden effecten vaak te beperkt voor de momenteel benodigde veranderingsslag. Tot slot zijn de duurzame nudges vaak snel weer verdwenen zodra de onderzoekers hun experiment afronden. Kortom: om verandering te genereren, is een meer holistische aanpak noodzakelijk.

Sociologische inbreng in het duurzaamheidsdebat kan recht doen aan de complexiteit van maatschappelijke verandering. Sociologie is een discipline die goed is uitgerust om de heterogeniteit te duiden van oorzaken en gevolgen en onderlinge afhankelijkheden die duurzaamheidsvraagstukken kenmerken. Sociologie is immers ontstaan als reactie op grote, ingrijpende ontwikkelingen zoals modernisering, kapitalisme en secularisatie. Tegelijk staat de sociologie voor de uitdaging deze bijdrage meer expliciet te maken en te versterken. In dit hoofdstuk betogen wij dat er twee parallelle opgaven voor sociologen zijn om een grotere bijdrage van de sociologie aan duurzaamheidsvraagstukken te realiseren, zowel in Nederland als internationaal.

Een eerste opgave is voor sociologen onderling om het thema ‘duurzaamheid’ binnen het vakgebied nog verder door te ontwikkelen. Zoals we hierna uiteenzetten, zijn sociologen reeds op verschillende manieren met duurzaamheid bezig. Sociologen beslaan daarin de volle breedte van praktijkgericht actieonderzoek tot de theoretische duiding van de vervlechting van mensen met ecologische processen. Meer dan nu gebeurt, moet duurzaamheid niet als subdomein van de samenleving worden gezien, zoals lange tijd gebeurde onder de noemer

‘milieusociologie’, maar als centraal thema van sociologisch onderzoek. Sociologen staan voor de opgave om de impact van een ecologisch steeds instabieler wereld mee te nemen in hun analyses van maatschappelijke verandering.

De tweede opgave is om de bijdrage die sociologie levert aan duurzaamheidsvraagstukken explicieter en beter zichtbaar te maken, zowel in inter- en transdisciplinaire samenwerking als in het maatschappelijk debat met samenleving, politiek en beleid. Het duiden van de complexiteit van duurzaamheidstransities, het wijzen op onbedoelde gevolgen en zich sceptisch opstellen ten aanzien van al te simplistische oplossingen, wordt nu nog onvoldoende gewaardeerd. Helaas zijn er geen makkelijke oplossingen voor de duurzaamheidsproblemen waar we nu voor staan. Sociologen kunnen de complexiteit van maatschappelijke vraagstukken zoals duurzaamheid doorgronden en samen met maatschappelijke actoren problemen dusdanig duiden dat er recht wordt gedaan aan sociale differentiatie en er een veelvoud aan handelingsperspectieven wordt gecreëerd.

In wat volgt, introduceren we allereerst duurzaamheid als een sociologisch vraagstuk. Vervolgens schetsen we de geschiedenis hiervan; de opkomst van de milieusociologie, gevolgd door een bredere aandacht voor duurzaamheid binnen de sociologie. Daarna lichten we de rol van sociologen in inter- en transdisciplinaire samenwerkingen rond duurzaamheidsvraagstukken toe. Tot slot reflecteren we op wat deze historische ontwikkelingen betekenen voor de twee opgaven voor sociologen.

Duurzaamheid is een sociologisch vraagstuk

Duurzaamheidsvraagstukken zijn primair maatschappelijke vraagstukken. Menselijke activiteiten zijn immers een belangrijke aanjager van klimaatverandering. Daarnaast zijn gebeurtenissen die worden aangeduid als ‘natuurgeweld’, zoals brandende bossen van Siberië tot in de Amazone en overstromingen in de Benelux, veelal het gevolg van sociale organisatie. Politieke en maatschappelijke keuzes maken een groot verschil voor de verwoestende gevolgen van natuurgeweld, zoals

de enorme ravage die orkaan Katrina in 2005 in de stad New Orleans aanrichtte. Deze was mede het gevolg van politieke en sociale besluiten, zoals het bouwen van huizen in kustgebieden die New Orleans beschermden en het gebrek aan goed georganiseerde rampenbestrijding en hulpverlening direct na de orkaan (King & McCarthy 2009). Maar ook in Nederland zijn risico's op overstromingen en droogte in hoge mate gevormd door beslissingen over waar te wonen en hoe het water te bedwingen.

Daarnaast kan natuurgeweld ook rechtstreeks worden veroorzaakt door politieke en maatschappelijke besluitvorming. De aardbevingen in Groningen zijn een direct gevolg van de economische en politieke keuzes om aardgaswinning toe te staan. Beide milieugerelateerde problemen – de orkaan in New Orleans en de bevingen in Groningen – hebben vervolgens ook allerlei maatschappelijke gevolgen, zoals nieuwe vormen van sociale ongelijkheid, maatschappelijke polarisatie en wantrouwen tegenover de politiek (Van der Voort & Vanclay 2015; Verhoeven & Metze 2022). Polarisation en regionale ongelijkheid in duurzaamheidsproblematiek zien we ook nadrukkelijk in de huidige stikstofcrisis. Stikstofdepositie was tot voor kort een nog veelal onbekend en abstract begrip, maar de maatregelen laten zich maatschappelijk voelen. Hoewel de noodzaak tot vermindering van stikstofdeposities breed wordt gedeeld, lopen de meningen over de te nemen maatregelen sterk uiteen, waarbij partijen en hun belangen veelal lijnrecht tegenover elkaar zijn komen te staan, zoals de recente boerenprotesten getuigen (Jansen 2022).

Met andere woorden: we hebben problemen van duurzaamheid maatschappelijk gecreëerd, met uiteenlopende maatschappelijke gevolgen. Het tegengaan van klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit en milieuvervuiling en het opvangen van de gevolgen daarvan vereisen fundamentele veranderingen in ons gedrag en onze samenleving. Dat betekent dat we deze problemen ook maatschappelijk moeten begrijpen en adresseren. Het begrijpen van en richting geven aan deze maatschappelijke veranderingsprocessen is bij uitstek het terrein van de sociologie.

Historie van duurzaamheid in de sociologie

Hoewel de sociologie als discipline wereldwijd al meer dan een eeuw bestaat, is de subdiscipline van de milieusociologie een stuk jonger. Historisch gezien, is de sociologie vooral gericht geweest op het sociale en het sociale alleen. Grondlegger Durkheim zag sociologie als de wetenschap van de sociale feiten. Pas vanaf de late jaren zeventig, als reactie op de milieubeweging die opkwam in de jaren zestig, begon de sociologie zich ook expliciet bezig te houden met de interactie tussen mens en milieu, tussen sociale structuren en de natuurlijke omgeving. Hoe sociologie naar deze interactie kijkt, is door de decennia heen sterk gewijzigd.

Beïnvloed door het invloedrijke beleidsdocument *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome (Meadows et al. 1972), waarin het begrip 'duurzaamheid' werd geïntroduceerd, was het sociologische debat vooral gericht op kleinschaligheid in productie en consumptie als noodzakelijke tegenbeweging voor grootschalige industrieel-kapitalistische structuren. Een belangrijk ijkpunt was de publicatie van het artikel 'A New Ecological Paradigm' (NEP) van Catton en Dunlap (1980), met een pleidooi voor de erkenning van milieuproblematiek als een maatschappelijk verschijnsel: *'The changed ecological conditions confronting human societies seriously challenge sociology, for the discipline developed in an era when humans seemed exempt from ecological constraints'* (p. 15). Dit nieuwe ecologische paradigma betreft de opvatting dat de mens slechts een van de vele soorten op aarde is en bovendien sterk afhankelijk is van het milieu en de hulpbronnen ervan. Een cruciale indicator in het paradigma is de op sociaalpsychologische modellen (Fishbein & Azjen 1974) gebaseerde 'Milieu Attitude'-schaal (Dunlap & Van Liere 1978). Het is tegen deze achtergrond dat ook de Nederlandse milieusociologie zich ontwikkelde. Toch kenmerkte deze beginfase zich nog niet door een specifiek sociologisch geluid; tot ver in de jaren tachtig waren sociaalpsychologische theorieën dominant, ook in Nederland.

Aangewakkerd door het Brundtland-rapport *Our Common Future* (WCED 1987) – waarin voor het eerst tot 'duurzame ontwikkeling'

werd opgeroepen – zien we vanaf medio jaren tachtig de opkomst van meer sociologische milieutheorieën. Tot de grondleggers behoren de Duitse sociologen Joseph Huber en Martin Jänicke, van wie laatstgenoemde de term ‘ecologische modernisering’ introduceerde (Jänicke 1988). Dit is een belangrijke basis geweest voor de ontwikkeling van de Nederlandse milieusociologie, die haar wortels heeft in Wageningen, onder andere met de Ecologische Moderniserings Theorie (EMT) voor sociale verandering (Spaargaren & Mol 1992). Ontwikkeld in een neoliberal klimaat gekenmerkt door globalisering en privatisering, gaat de EMT uit van een vertrouwen in de mogelijkheid om met technologische middelen, marktmechanismen en een passende beleidscontext milieuproblemen te adresseren. Er werd daarmee nadrukkelijk afstand genomen van de eerdere ‘grenzen aan de groei’-benaderingen. Tegelijkertijd werd de ernst en de complexiteit van milieuproblemen en de noodzaak om consumptiepatronen bij te sturen onder ogen gezien.

De EMT bracht theoretische vernieuwing binnen de sociologie door te analyseren hoe ecologie, economie en technologische ontwikkeling in samenlevingen met elkaar verweven zijn. Daarnaast is de EMT van grote invloed geweest op het Nederlandse milieubeleid. Exemplarisch hiervoor is de publicatie van de Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek *Ruimte voor ecologische modernisering. Meerjarenvisie 1996* (RMNO 1996). Hierin werd uitgegaan van het principe dat milieu en economie hand in hand kunnen gaan, waarbij marktwerking en milieutechnologie een belangrijke rol kregen toegekend in de geleidelijke transformatie van economie en samenleving. Ondanks deze invloed op theorie en beleid kwam er ook kritiek op de EMT. De theorie wordt verweten *greenwashing* in de hand te werken, waarbij kapitalistische groei wordt aangezwengeld met de suggestie van duurzaamheid, zonder duurzaamheidsproblemen daadwerkelijk aan te pakken. Kerndiscussie is daarin het idee van kapitalistische groei. Waar de EMT kijkt naar mogelijkheden om groei te verenigen met of zelfs in te zetten voor duurzaamheid, stellen *degrowth*-denkers, zoals recentelijk Jason Hickel (2021), dat de groei zelf het probleem is achter alle duurzaamheidsproblemen.

De milieusociologie voorbij

Het besef van de verwevenheid van ecologie en samenleving, zoals dat binnen de milieusociologie binnen en buiten Nederland is verwoord, is inmiddels ook in toenemende mate zichtbaar in het werk van invloedrijke sociologische denkers. Hierbij horen bijvoorbeeld de latere werken van Anthony Giddens (2009) over de politiek van klimaatverandering; van Ulrich Beck (2004) over de *risk society*; van John Urry (2014) over *post-carbon* denken en praktijk; en het werk van Bruno Latour over het nieuwe klimaatregime (2018). Deze werken zijn een erkenning van de integrale verwevenheid van milieuproblematiek met maatschappelijke verandering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook in meer toegepaste sociologische subdisciplines, in Nederland en daarbuiten, aandacht voor duurzaamheid sterk toeneemt. In het werk van Nederlandse sociologen actief in de consumptiesociologie, voedselsociologie en de rurale sociologie is duurzaamheid inmiddels een van de kernthema's (zie bijvoorbeeld Jongerden & Wiskerke 2022; Brons, Oosterveer & Wertheim-Heck 2020).

In het onderzoek naar duurzame consumptie proberen Nederlandse sociologen een sociologisch antwoord te geven op dominante sociaalpsychologische gedragsmodellen. Dat gebeurt met name met de momenteel invloedrijke theorie van sociale praktijken (Shove 2003). Deze benadering, geïnspireerd door onder anderen Bourdieu, Giddens en Schatzki, biedt aanknopingspunten om grip te krijgen op de sociale inbedding van consumptiegedrag. In plaats van de 'kiezende consument' die centraal staat in de sociale psychologie, kijkt deze benadering naar de maatschappelijke ontwikkeling van sociale praktijken, en de inbedding van consumptiebeslissingen in alledaagse activiteiten, bijvoorbeeld rond energiegebruik in huis (Naus et al. 2014). Deze benadering is typisch sociologisch in het wijzen op complexiteit en onbedoelde gevolgen van handelen. Daarmee levert sociologie geen gemakkelijke oplossingen. Zij verklaart echter wel waarom veel van de gewenste makkelijke oplossingen, zoals bewustzijnsinterventies bij

consumenten of een technologische vernieuwing zoals de slimme energiemeter, niet tot de gewenste gedragsveranderingen leiden.

In het voedseldomein laten sociologen de beperkingen zien wanneer consumenten overwegend worden benaderd als economische actoren. Consumenten zouden rationele actoren zijn die rationele keuzes maken wanneer zij over voldoende kennis beschikken. Hiermee bestaat echter het risico dat de verantwoordelijkheid voor het oplossen van duurzaamheidsproblemen bij de consument wordt gelegd. Dit is niet reëel, want veel voedselconsumptie vindt onopvallend of onbedoeld plaats. Voedsel gaat in het dagelijks leven verder dan voeding, met belangrijke rollen voor rituelen, sociale interacties en maatschappelijke ritmes (zie bijvoorbeeld een recent PBL-rapport over beleid om duurzamer eetpatronen aan te moedigen: De Krom, Vonk & Muilwijk 2020). Dit vereist meer aandacht voor sociaal gedifferentieerde transitiepaden naar duurzame voedselconsumptie (Brons et al. 2020).

Pogingen om alledaagse vormen van consumptie bij te sturen in een duurzamer richting zijn zeer complex. Zo blijkt het idee dat vlees- en zuivelconsumptie omlaag moeten tot grote weerstand te leiden bij boeren en consumenten. Deze weerstand wordt gevoed door neoliberale en populistische noties (Michielsens & Van der Horst 2022).

Binnen de rurale sociologie toont de recent verschenen bundel *On meaningful diversity* ter gelegenheid van vijfenzeventig jaar Rurale Sociologie in Wageningen de aandacht voor duurzaamheid en voedselproductie. Zo is er de groeiende aandacht voor de sociaaleconomische en ruimtelijke gevolgen van ontwikkelingen als korte ketens en nieuwe vormen van voedselbestuur, in het bijzonder op stedelijk gebied, door middel van bijvoorbeeld voedselraden waarin burgers, beleidsmakers en voedselproducenten meedenken over voedselbeleid. Hierbij wordt de nadruk gelegd op sterk sociologische thema's als rechtvaardigheid en waardigheid in relatie tot duurzaam voedsel (zie bijvoorbeeld Duncan et al. 2022; Andriessen 2022).

Ondanks deze sterke opkomst van het thema 'duurzaamheid', ook buiten de milieusociologie, stellen diverse sociologen dat hun vakge-

noten nog te weinig publiceren over klimaatverandering en andere duurzaamheidsproblemen in algemene sociologische tijdschriften (Lever-Tracy 2008; Koehrsen et al. 2020). In dit soort tijdschriften kijken sociologen nog altijd vaak naar dynamiek van samenlevingen tegen de achtergrond van een stabiele, niet-geproblematiseerde ecologische wereld. Duurzaamheidsproblematiek heeft echter invloed op alle domeinen van de samenleving. Tegelijkertijd stelt het ons voor fundamentele vragen over de dynamiek en rechtvaardigheid daarvan. Een recent pleidooi van Erik Jansen op de website van Sociale Vraagstukken om duurzaamheid te beschouwen als belangrijke sociale waarde – en daarmee relevant binnen sociaal werk – laat zien hoe duurzaamheid te integreren is in vakgebieden die zich daar van oudsher niet mee bezighielden (Jansen 2021).

Opkomst van inter- en transdisciplinair duurzaamheidsonderzoek

Met de erkenning dat duurzaamheidsvraagstukken inherent sociaal zijn, raken sociologen steeds vaker betrokken bij inter- en transdisciplinaire samenwerkingen die zich over dergelijke vraagstukken buigen en waar een monodisciplinaire benadering onvoldoende inzicht biedt. Een belangrijke aanjager van deze betrokkenheid bij milieukwesties in Nederland was de introductie van het begrip ‘transitie’ in *Nationaal Milieubeleidsplan 4* (Ministerie van VROM 2001). Dit was een radicale wending ten opzichte van eerder overheidsbeleid. Een kernelement van dit gedachtegoed was het onderstrepen van de noodzaak van systeeminnovaties voor hardnekkige problemen, oftewel van integrale maatschappelijke transformatieprocessen van technische, economische, sociaal-culturele en institutionele dimensies (Geels 2004). Denk bijvoorbeeld aan een omschakeling van het systeem van energieproductie en -consumptie gebaseerd op grootschalige opwekking met fossiele brandstoffen naar een systeem gericht op preventie van energiegebruik en lokale duurzame energievoorziening.

Een ander kenmerk was het benadrukken van de complexiteit en de inherente onzekerheid over uitkomsten van beleidsinterventies. Deze

focus op transitie bood ruimte voor een sociologisch perspectief voor het (v)erkennen van structurele oorzaken van milieuproblemen waarvoor geen pasklare oplossingen voorhanden zijn en van de dynamiek van structurele maatschappelijke verandering. Daarnaast boden grote systeeminnovatieprogramma's, zoals Kennisnetwerk voor Systeeminnovaties en Transitie (KSI) en Transforum, ruimte om in de praktijk te experimenteren met het transitiegedachtegoed en het gaandeweg te verfijnen, te bekritisieren en te diversifiëren.

Min of meer parallel en deels gerelateerd aan de opkomst van het transitiedenken, groeide de erkenning van de noodzaak van transdisciplinair onderzoek – onderzoek waarin kennis en perspectieven van maatschappelijke actoren en onderzoekers met diverse discipline achtergronden worden geïntegreerd om nieuwe inzichten te verwerven en kennis te genereren. We zien een toename van onderzoeksprogramma's en beleidsinitiatieven in de zorg, groene educatie, landbouw, voedsel en energie, waarin maatschappelijke transformatie en transdisciplinaire samenwerking de kern vormen.

In een voorbeeld van een dergelijk project waarbij Barbara van Mierlo – een van de auteurs van dit hoofdstuk – betrokken is, worden *living labs* opgezet om te experimenteren met en leren over stoken-teelt (de combinatie van verschillende gewassen op een akker om de biodiversiteit en daarmee de ecologische kwaliteit van akkers te verhogen en uitputting van de bodem te verminderen). In de *living labs* ontwikkelen alle betrokkenen transitiepaden voor een diversiteit aan toekomstige voedselketens. Sociale wetenschappers, waaronder sociologen, economen en politicologen, onderzoeken consumentenperspectieven op potentiële producten uit de stokenlandbouw en hoe deze te veranderen (*reframing*) in reflectiebijeenkomsten met consumenten zelf. Op eenzelfde manier vindt het onderzoek naar (veranderingen in) motieven van boeren voor stokenlandbouw en de inbedding in hun productiepraktijken plaats in interactie met boeren.

Een veranderende rol voor sociologen

Onderzoek doen in transdisciplinaire projecten betekent voor sociologen meer dan maatschappelijke relevante thema's onderzoeken. Het gaat erom kennis te genereren in praktijken van maatschappelijke (systeem)verandering en de waarde van deze gegenereerde kennis in die praktijken aan te tonen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door participatief actieonderzoek: geëngageerd onderzoek, met een betrokkenheid die bij voorkeur langere tijd duurt. Op deze manier maatschappelijke veranderingen bestuderen, is een uitdaging. Het is van belang om een procesperspectief in te nemen, terug te kijken naar hoe praktijken, relaties en structuren in het verleden waren, actuele veranderingen te volgen en vooruit te kijken naar mogelijke ontwikkelingen of juist wenselijke toekomsten. Ook moeten de perspectieven van de verschillende actoren op elkaar worden betrokken en in de context van maatschappelijke waarden worden geplaatst. Wat betekenen bijvoorbeeld zonneweiden (grote percelen met zonnepanelen, *red.*) voor projectontwikkelaars, voor boeren, voor omwonenden, voor de voedselproductie, en voor de ecologische en visuele kwaliteit van het landschap? Een van de onderwerpen om te onderzoeken, is bijvoorbeeld deelname van huishoudens aan lokale energiecoöperaties. Veranderen consumenten volgens de verwachtingen in betrokken burgers? Wijzigen de machtsverhoudingen tussen grote energieproducenten en burgers hierdoor inderdaad? Dergelijk onderzoek gebeurt nauwelijks. Als dit samen met de huishoudens zou worden uitgevoerd, dan kunnen die ook zelf reflecteren op de uitkomsten en hun aanpak veranderen. Onderzoek biedt zo tevens een handelingsperspectief.

Het genereren van impact krijgt hierbij vooral vorm in de bijdragen aan een proces van gezamenlijke betekenisgeving mét maatschappelijke actoren tijdens het onderzoek. Dat betekent bijvoorbeeld dat sociologen niet de resultaten van een systeemanalyse voorleggen, maar dat doen in interactie met maatschappelijke actoren, zodat ze betekenis kunnen geven aan hun ervaringen (hindernissen op het pad van verandering) en relevante acties kunnen formuleren. Zo dragen sociologen bij aan

het leren kennen van samenhangende, geïnstitutionaliseerde oorzaken van hardnekkige problemen, en het genereren van een veelvoud aan potentiële oplossingsrichtingen om vroege *lock-in* in nieuwe systemen te voorkomen (Stirling 2009). Het geeft bijvoorbeeld inzicht in waarom het elektriciteitsgebruik blijft stijgen als gevolg van trends onder consumenten gericht op comfort, gemak en plezier, en bedrijven die daarop inspelen met nieuwe producten die elektriciteit en batterijen vergen. Denk aan smartphones met hun opladers en datagebruik, steeds meer airconditioning in particuliere huizen, of aan bijvoorbeeld *e-foiling* (surfen op elektrisch aangedreven en omhooggestuwde planken). Maar denk ook aan energieproducenten die garen spinnen bij een toename van energiegebruik en overheden die de energiemarkt grotendeels hebben geprivatiseerd. Waar de overheid vooral kiest voor technologische innovaties, zoals gasvrije wijken en subsidies voor zonnepanelen en andere technische maatregelen voor particuliere woningen, zou er meer ruimte mogen zijn om te experimenteren met en leren over sociale en institutionele innovaties, zoals het recht voor lokale energiecoöperaties om energie te verhandelen, plafonds voor grootverbruikers in te stellen, manieren te ontdekken om zuinig omgaan met energie te waarderen, en dergelijke (zie bijvoorbeeld Solman et al. 2021).

Sociologische vraagstelling in transdisciplinair onderzoek

In dit kader staan de aloude thema's van de sociologie wederom centraal: sociale differentiatie en ongelijkheid, machtsverhoudingen, de relatie tussen structuur en *agency*. Ze krijgen echter een andere invulling. De nadruk ligt niet langer op de vraag waarom mensen in het algemeen handelen zoals ze doen of wat hen zou kunnen drijven om wenselijk milieuvriendelijk gedrag te vertonen. Het gaat er nu veel meer om hoe mensen met diverse achtergronden en perspectieven in een lokaal of regionaal initiatief, zoals een coöperatie of een stakeholders-platform, samen realiteiten creëren door plannen te maken, actie te ondernemen en te reflecteren op de effecten daarvan en hoe zij zo veranderingen creëren. Leidende vragen zijn: welke waarden en prak-

tijken bestaan er en welke nieuwe waarden en praktijken ontstaan er, en welke actoren hebben welke vormen van *agency* met welke mogelijkheden en motivatie om structurele veranderingen aan te jagen? Met het onderliggende systeemdenken worden machtsverhoudingen gezien als onderlinge afhankelijkheden. Wat betekenen (potentiële) veranderingen voor anderen? Wat zijn potentiële dilemma's (*trade-offs*) en wie maakt welke keuzes? Wie dreigen de dupe te worden van nagestreefde veranderingen in praktijken en structuren en hoe is dat te voorkomen of te compenseren? Maar ook: waar liggen kansen voor meer sociaal diverse en inclusieve oplossingsrichtingen?

Dit soort onderzoek leidt dus ook tot kennisontwikkeling over allerlei onderwerpen gerelateerd aan verandering van maatschappelijke systemen in hun interactie met ecologie, zoals de aard van en condities voor interactief, maatschappelijk leren in duurzaamheidstransities; de invloed van ongelijke machtsrelaties; het belang, de aard en de rol van reflexiviteit in relatie tot *contingency*; conflicten in samenwerkingen en daarbuiten; de rol en invloed van onderzoek, kennissystemen en onderzoekers; en mogelijkheden voor en beperkingen van inclusiviteit (zie bijvoorbeeld Van Mierlo & Beers 2020; Wittmayer et al. 2017). Ook deze fundamentele vraagstukken zijn typisch sociologisch. De sociologen die betrokken zijn bij transdisciplinair onderzoek hebben echter de neiging te publiceren in transdisciplinaire tijdschriften en zich minder tot andere sociologen te verhouden (Koehrsen et al. 2020) – ook de sociologen in Nederland. Meer kruisbestuiving binnen de sociologie is daarom wenselijk.

Een parallelle opgave

Kortom, voor 'sociologische duurzaamheid' staan sociologen voor twee parallelle opgaven.

Ten eerste is het cruciaal om duurzaamheid verder te integreren in sociologisch denken en om de ecologische wereld niet meer als statiele achtergrond van samenlevingen te zien. Zoals Catton en Dunlap (1980) laten zien, bestond er in de begintijd van de sociologie geen

besef dat menselijk handelen duurzaamheidsproblemen tot gevolg zou hebben die samenlevingen tot in de kern kunnen ontwrichten. Inmiddels is duidelijk dat menselijke samenlevingen verweven zijn met de ecologische omgeving en niet afzonderlijk kunnen worden begrepen. De opkomst van de milieusociologie was een uitdrukking van dit besef. Deze sociologische subdiscipline heeft echter een tijd de illusie in stand gehouden dat duurzaamheidsproblematiek een apart domein is van de samenleving dat specialistische milieusociologen kunnen bestuderen. Dit beeld is niet houdbaar gebleken. Veel subdisciplines zoals de consumptiesociologie, voedselsociologie en de rurale sociologie hebben het thema 'duurzaamheid' inmiddels dan ook opgepakt (Jongerden & Wiskerke 2022).

Een tweede opgave is om de bijdrage van de sociologie in inter- en transdisciplinaire samenwerking explicieter en beter zichtbaar te maken, zowel voor sociologen onderling als voor andere disciplines en maatschappelijke actoren. In het publieke debat rond duurzaamheidsvraagstukken wordt nog altijd vooral gekeken naar structurele, technologische en aanbodgedreven oplossingen enerzijds en naar individuele keuzegedreven oplossingen anderzijds. De dagelijkse praktijk is echter weerbarstig. Voorgestelde veranderingen ontmoeten veel weerstand. De polarisatie tussen de 'klimaatdrammers' en de klimaatsceptici neemt alleen maar toe. Wij zien deze rol van sociologen in transdisciplinair onderzoek dan ook als *re-constructivistisch*. Dit betekent dat interpretatieve frames van maatschappelijke actoren worden onderzocht vanuit een constructivistisch perspectief, terwijl het onderzoek ook bewust wordt ingezet om geconstrueerde werkelijkheden te veranderen. Daarmee ontkennen we niet dat oplossingen voor grote maatschappelijke problemen nieuwe problemen kunnen veroorzaken – zoals zonneweiden die groene energie opwekken én problemen veroorzaken op het net. We benadrukken dat juist daarom een actieve rol van sociologen nodig is. Uiteraard kunnen zij niet alles voorzien en voorkomen. Wel kunnen zij actoren stimuleren een breder perspectief te ontwikkelen om te begrijpen waarom sommige problemen zo hard-

nekkig zijn, een diversiteit aan opties te realiseren en te anticiperen op mogelijke consequenties van handelen.

We roepen dan ook alle sociologen, in de algemene sociologie, subdisciplines van de sociologie en in inter- en transdisciplinair onderzoek, op om de ecologisch steeds instabieler wereld mee te nemen in hun analyse van de samenleving en alle domeinen daarbinnen. Bovendien is het nodig nieuwe kennis actief te delen voor de duurzaamheid van de sociologie en die van de planeet waarop wij leven.

Anke Brons werkt als postdoctoraal onderzoeker bij de groep Bestuurskunde van de Wageningen Universiteit, waar ze zich richt op de governance van gezonde en duurzame voedselconsumptie in de EU. Hilje van der Horst is consumptiesocioloog bij de groep Consumption & Healthy Lifestyles van de Wageningen Universiteit. Zij doet onderzoek naar consumptiepraktijken in relatie tot duurzaamheid, gezondheid en sociale in- en uitsluiting. Yolie Michielsen doet promotieonderzoek naar weerstand in de maatschappelijke transitie richting vermindering van vleesconsumptie bij de groep Consumption & Healthy Lifestyles van de Wageningen Universiteit. Barbara van Mierlo werkt als socioloog bij de groep Knowledge, Technology and Innovation van de Wageningen Universiteit. Ze bestudeert in diverse domeinen, zoals energie, water en landbouw, maatschappelijke veranderingsprocessen gericht op duurzaamheid. Sigrid Wertheim-Heck werkt als socioloog bij de groep Milieubeleid van de Wageningen Universiteit. Zij richt zich op de verduurzaming van het mondiale voedselsysteem vanuit een bottom-up governance-perspectief.

Literatuur

Andriessen, T. (2022). Dignity in the context of food aid. In Jongerden, J. & Wiskerke, H. (red.), *On meaningful diversity: past, present and future of Wageningen rural sociology* (p. 229-232). Rural Sociology Group, Wageningen University.

- Beck, U. (2004). *Ulrich Beck: A critical introduction to risk society*. Pluto Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.
- Brons, A., Oosterveer, P. & Wertheim-Heck, S. (2020). Feeding the melting pot: inclusive strategies for the multi-ethnic city. *Agriculture and Human Values*, 37, 1027-1040.
- Catton, W.R. & Dunlap, R.E. (1980). A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology. *American Behavioral Scientist*, 24(1), 15-47.
- Dagevos, H., Verhoog, D., Van Horne, P. & Hoste, R. (2021). *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2020*. Nota/Wageningen Economic Research; no. 2021-120. Wageningen Economic Research. DOI: <https://doi.org/10.18174/554413>
- Duncan, J., Morrow, O., Sovova, L., Vrieze, A. de & Wiskerke, H. (2022). Sociology for just food futures: Past, present and future. In Jongerden, J. & Wiskerke, H. (red.), *On meaningful diversity: past, present and future of Wageningen rural sociology* (p. 201-216). Rural Sociology Group, Wageningen University.
- Dunlap, R. E. & Liere, K. D. van (1978). The 'new environmental paradigm'. *The Journal of Environmental Education*, 9(4), 10-19.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1974). Attitudes toward objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review*, 81, 59-74.
- Geels, F. W. (2004). From sectoral systems of innovation to socio-technical systems. Insights about dynamics and change from sociology and institutional theory. *Research Policy*, 33, 897-920.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- Giddens, A. (2009). *Politics of climate change*. Polity.
- Hickel, J. (2021). *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*. EPO.
- IPCC (2022). *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [P.R. Shukla, J. Skea, R. Slade, A. Al Khourdajie, R. van Diemen, D. McCollum, M. Pathak, S. Some, P. Vyas, R. Fradera, M. Belkacemi, A. Hasija, G. Lisboa, S. Luz, J.

- Malley, (eds.)). Cambridge University Press.
- Jänicke, M. (1988). Ökologische Modernisierung. Optionen und Restriktionen präventiver Umweltpolitik. In Simonis, U.E. (ed.), *Präventive Umweltpolitik*. Campus.
- Jansen, E. (2021, 2 november). Klimaat gaat ook sociale beroepen aan. www.socialevraagstukken.nl
- Jansen, K. (2022). 'Rereading Jaap Frouws' Mest en Macht (Manure and Power) in 2021'. In Jongerden, J. & Wiskerke, H. (red.), *On meaningful diversity: past, present and future of Wageningen rural sociology* (p. 58-60). Rural Sociology Group, Wageningen University.
- Jongerden, J. & Wiskerke, H. (red.) (2022). *On meaningful diversity: past, present and future of Wageningen rural sociology*. Rural Sociology Group, Wageningen University.
- King, L. & McCarthy, D. (2009). *Environmental sociology: From analysis to action*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Koehrsen, J., Dickel, S., Pfister, T., Rödder, S., Bösch, S., Wendt, B., ... & Henkel, A. (2020). Climate change in sociology: Still silent or resonating? *Current Sociology*, 68(6), 738-760.
- Krom, M. de, Vonk, M. & Muilwijk, H. (2020). *Voedselconsumptie veranderen. Bouwstenen voor beleid om duurzamere eetpatronen te stimuleren*. Rapport 4044 Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). <https://www.pbl.nl/publicaties/voedselconsumptie-veranderen>
- Latour, B. (2018). *Down to earth: Politics in the new climatic regime*. John Wiley & Sons.
- Lever-Tracy, C. (2008). Global warming and sociology. *Current sociology*, 56(3), 445-466.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens III, W. W. (1972). *The limits to growth: a report to the club of Rome*. <http://www.ask-force.org/web/Global-Warming/Meadows-Limits-to-Growth-Short-1972.pdf>
- Michielsen, Y. J. E. & Van der Horst, H. M. (2022). Backlash against meat curtailment policies in online discourse: Populism as a missing link. *Appetite*, 171, 105931.

- Ministerie van VROM / Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (2001). *Een wereld en een wil: Werken aan duurzaamheid. Nationaal Milieubeleidsplan 4*. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/digitaaldepot/VROM2001NMP4.pdf>; Mierlo, B. van & Beers, P. J. (2020). Understanding and governing learning in sustainability transitions: A review. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 34, 255-269.
- Naus, J., Spaargaren, G., Vliet, B. J. van & Horst, H. M. van der (2014). Smart grids, information flows and emerging domestic energy practices. *Energy Policy*, 68, 436-446.
- Ridder, D. de, Schlinkert, C., Gillebaart, M., Poelman, M. & Benjamins, J. (2020). Snacks and the City. *TSG Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, 98, 3-10. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12508-020-00260-0>
- RMNO / Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek (1996). *Ruimte voor ecologische modernisering. Meerjarenvisie 1996*. RMNO.
- Schatzki, T. (2002). *The site of the social: A philosophical account of the constitution of social life and change*. Penn State University Press.
- Shove, E. (2003). Converging conventions of comfort, cleanliness and convenience. *Journal of Consumer Policy*, 26(4), 395-418.
- Solman, H., Smits, M., Vliet van, B. & Bush, S. (2021). Co-production in the wind energy sector: A systematic literature review of public engagement beyond invited stakeholder participation. *Energy Research & Social Science*, 72, 1-10.
- Spaargaren, G. & Mol, A. P. (1992). Sociology, environment, and modernity: Ecological modernization as a theory of social change. *Society & Natural Resources*, 5(4), 323-344.
- Stirling, A. (2009). *Direction, distribution and diversity! Pluralising progress in innovation, sustainability and development*. STEPS Centre.
- Urry, J. (2014). The problem of energy. *Theory, Culture & Society*, 31(5), 3-20.
- Verhoeven, I. & Metze, T. (2022). Heated policy: policy actors' emotional storylines and conflict escalation. *Policy Sciences*, 55, 223-237.
- WCED / World Commission on Environment and Develop-

ment (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.

Voort van der, N. & Vanclay, F. (2015). Social impacts of earthquakes caused by gas extraction in the Province of Groningen, The Netherlands. *Environmental Impact Assessment Review*, 50, 1-15.

Wittmayer, J. M., Avelino, F., Steenbergen van, F. & Loorbach, D. (2017). Actor roles in transition: Insights from sociological perspectives. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 24, 45-56.

Afwezig bij rampen

Pleidooi voor een sociologie van de veerkracht

RAFAEL WITTEK

De hedendaagse sociologie heeft een zeer ingewikkelde, om niet te zeggen verkrampde relatie met het onderzoek naar rampen en maatschappelijke veerkracht. Dit is funest voor de discipline en voor onze kennis over hoe maatschappijen (zouden moeten) omgaan met bedreigingen. Dat is niet altijd zo geweest. Sociologen behoorden niet alleen tot de eersten die zich honderd jaar geleden ontfermden over crisisproblematiek, ze hebben in beginsel ook een onmisbare rol gespeeld bij het lanceren en vormgeven van het onderzoeksveld en de institutionele verankering ervan.

In dit essay pleit ik voor een her- en opwaardering van een veerkrachtperspectief door de sociologie (Wittek [te verschijnen]). Veerkracht beschrijft het vermogen van een samenleving om het welzijn van haar burgers te borgen, ook als de omstandigheden hiervoor verergeren. Een veerkrachtperspectief richt de aandacht niet alleen op de interne en externe bedreigingen van welzijn, maar ook op de sterke kwetsbaarheid van de betrokken instituties. Ik zal eerst de rol schetsen van de sociologie bij de ontwikkeling van onderzoek naar rampen, omdat hier veerkrachtproblemen voor het eerst systematisch door sociologen werden onderzocht. Vervolgens zal ik ingaan op de verharding van de negatieve positie die sociologen hebben ingenomen ten opzichte van het veerkrachtbegrip en hieraan gerelateerde transdisciplinaire benaderingen. Daarna zal ik aan de hand van drie voorbeelden illustreren hoe andere disciplines dankzij een veerkrachtlens tot vernieuwen-

de sociologische inzichten konden komen over het samenspel tussen rampen enerzijds en ongelijkheid, sociale netwerken en interventies anderzijds.

Explosies en ‘sluipende catastrofes’

De eerste systematische empirische sociologische studie naar een ramp en de gevolgen ervan werd ruim honderd jaar geleden gepubliceerd door Samuel Prince (1886-1960). *Catastrophe and Social Change* (1920) was het resultaat van zijn promotieonderzoek naar de explosie op 6 december 1917 van een Frans munitieschip in de haven van het Canadese Halifax. Het was de zwaarste ooit door mensen veroorzaakte explosie vóór de uitvinding van de atoombom. De detonatie kostte negentienhonderd drieënzestig mensenlevens, en veroorzaakte meer dan negenduizend gewonden, in totaal bijna een kwart van de inwoners van de stad.

Veel van de door Prince gemaakte analyses zijn niet meer van deze tijd (Scanlon 1988). Dit geldt zeker voor de toen wijdverbreide aanname dat mensen door rampen worden teruggeworpen naar hun oorspronkelijke ‘wilde’ toestand. Toch was zijn studie in veel opzichten z’n tijd ver vooruit. Veel van de door hem beschreven maatschappelijke processen in de nasleep van de ramp zijn niet meer weg te denken uit het veld, zoals de spanning tussen spontane zelforganisatie van lokale groepen enerzijds en de toenemende invloed van externe – in dit geval Amerikaanse – professionele organisaties en hun bureaucratische methoden anderzijds. Zijn beschouwingen over collectieve actie dateren nog van voor de tijd dat dit begrip in de sociologie werd geïntroduceerd. Zo argumenteert hij dat in het geval van een ramp de eerste georganiseerde reacties met grote waarschijnlijkheid zullen uitgaan van groepen die al voor de ramp enige vorm van organisatie hadden.

Echte impact op het vormen van een sociologische onderzoekslijn naar rampen of veerkracht zou Prince’s studie echter nooit hebben. Latere pogingen, zelfs van een invloedrijke socioloog als Piritim Sorokin, zouden een soortgelijk lot ondergaan. Aan Sorokin’s *Man and Society*

in *Calamity* (1942) hebben we een van de eerste theoretische uiteenzettingen over rampen te danken, en de belangrijke verbreding van het begrip naar ‘sluipende catastrofes’. Dit zijn rampen die niet zozeer het resultaat zijn van een ‘externe shock’, zoals een aardbeving, maar van falende maatschappelijke mechanismes, waardoor een bedreiging zoals een infectieziekte of een conflict tussen groepen geleidelijk steeds grotere proporties kan aannemen. De door de gaswinning in de provincie Groningen veroorzaakte aardbevingen zijn een recent voorbeeld van een sluipende catastrofe.

In Nederland onderging het onderzoek van de Groningse socioloog Joop Ellemers een soortgelijk lot. Zijn boek *De Februari-Ramp. Sociologie van een samenleving in nood* (1956) – een samenvattend overzicht van een door het Amerikaanse *Committee on Disaster Studies* in opdracht gegeven studie naar de watersnoodramp van 1953 – is onder andere gebaseerd op Ellemers’ eigen veldwerk in het zwaar getroffen Kruiningen, en sterk geïnspireerd door Robert Mertons theoretische analyses, maar had geen blijvende impact op sociologisch onderzoek naar veerkracht en rampen.

Voor Prince, Sorokin en Ellemers (zie ook Ellemers 2001) waren rampen en catastrofes bij uitstek fenomenen voor sociologische analyse en theorievorming, omdat zij verregaande gevolgen hebben voor vrijwel alle maatschappelijke processen. Ondanks hun innovatieve bijdragen hebben deze sociologen toch vrijwel geen sporen achtergelaten in het onderzoek naar veerkracht en rampen. Hiermee staan zij in zekere zin symbool voor de verstoorte relatie die de sociologie in een latere fase zou onderhouden met het fenomeen van de ramp en de afgeleiden daarvan, met name veerkracht, kwetsbaarheid en duurzaamheid.

Een blijvend randverschijnsel

Toch waren het sociologen die in beginsel een stevig stempel zouden drukken op het ontsluiten van het onderzoeks- en beleidsveld dat later *disaster studies* is gaan heten (Kötter 2001). In de VS was het een in het jaar 1950 door het *National Opinion Research Center* (NORC) opge-

start onderzoeksprogramma dat hiervoor de grondslag zou leggen. Oorspronkelijk ontworpen als multidisciplinair project, kregen uiteindelijk twee sociologen een leidende rol: Enrico Quarantelli en Charles Fritz. Met hen kwam een sterke verankering van het onderzoek naar rampen in enerzijds sociologische theorieën, met name over collectief gedrag en het functioneren van organisaties, in anderzijds sociologische methoden, zoals een sterke nadruk op veldwerk als belangrijkste informatiebron (Quarantelli & Dynes 1977).

Ondanks deze veelbelovende start lijkt rampenonderzoek, in de woorden van de vertegenwoordigers ervan, inmiddels voor de sociologie ‘veroordeeld tot geïnstitutionaliseerde marginalisatie’ (Matthewman & Uekusa 2021); een blijvend randverschijnsel. Dit is niet uit de lucht gegrepen. Het *Disaster, Conflict and Social Crisis Research Network* van de *European Sociological Association* telt tegenwoordig slechts negenentwintig betalende individuele leden. De *American Sociological Association* heeft niet eens een soortgelijke tak. De sterkste institutionele verankering lijkt nog steeds de *International Sociological Association* te bieden. Het *Research Committee 38, The Sociology of Disasters*, is ook de thuisbasis van het nichetijdschrift *International Mass Emergencies and Disaster*. In Nederland werd sociologisch onderzoek naar rampen uitgevoerd door het in 1940 opgerichte Instituut voor Sociaal Onderzoek naar het Nederlandse Volk (ISONEVO, het latere SISWO). Het instituut werd in 2005 opgeheven. Uitzonderingen daargelaten – zoals het onderzoek van de Rotterdamse Spinozaprijs-winnaar Thea Hilhorst (zie bijvoorbeeld Hilhorst 2018) en een onderzoekslijn van Groningse sociologen (zie bijvoorbeeld Heyse, Morales & Wittek 2021) – is er in Nederland geen overkoepelende sociologische onderzoeksinfrastructuur voor in de plaats gekomen.

Sociologische Homeland Security

Wat als blinde vlek op de sociologische landkaart is begonnen, zou later uitgroeien tot een ware zelfkastijding van de rampensocioloog. Veel sociologen vinden onterecht dat het onderzoek naar rampen

gekenmerkt is door theoretische stagnatie, versnippering en een veel te sterke oriëntatie op praktische toepassingen en probleemoplossing. Sociologen die zich niet bezighouden met rampen, zouden terecht de relevantie niet zien die het onderzoek naar rampen zou hebben voor een beter begrip van dieperliggende sociale structuren en tegenstellingen in de samenleving. En, nog erger, sociologen die zich wel bezighouden met dit soort vraagstukken, lopen het serieuze gevaar om nog verder af te dwalen van hun *disciplinary homeland* (Stallings 2002, p. 282). Ik verzin het niet, het staat echt letterlijk zo in een van de traktaten.

Het wantrouwen van de socioloog tegenover onderzoek naar rampen heeft vele wortels. Misschien komt het doordat rampen niet echt de aandacht hebben getrokken van de sociologische klassiekers. Daarom wordt het domein volgens sommigen sinds het begin geteisterd door theoriearmoede. Het zou de verwoede pogingen van enkele hedendaagse sociologen kunnen verklaren om alsnog aan te tonen hoe nuttig oude en nieuwe klassiekers en hun benaderingen – zoals Max Webers politieke sociologie (Stallings 2002) of Pierre Bourdieu's theorie der kapitalen (Uekusa 2018) – zouden kunnen zijn voor een 'herijking' van het veld.

Naast het ontbreken van de zegen van de klassiekers – waardoor het onderwerp bij voorbaat een achterstand had om door sociologen serieus te worden genomen – lijkt het onderzoeksveld vooral een intens gevoel van bedreiging uit te lokken, namelijk een bedreiging van de puurheid van de sociologie als discipline. Je zou kunnen zeggen dat sociologen het fenomeen van de ramp niet sociologisch genoeg vinden. Ook wordt voor het gebruik van overkoepelende transdisciplinaire begrippen zoals 'duurzaamheid' (*sustainability*) en 'veerkracht' (*resilience*) gewaarschuwd, omdat dit het afstaan van theoretische definitiemacht aan andere disciplines in de hand zou werken. En dan is er tot slot ook nog de vrees om als onderzoeker medeplichtig te worden aan het vormgeven van overheidsbeleid dat eraan zou kunnen bijdragen 'verrotte maatschappelijke structuren in stand te houden', of geïnstrumentaliseerd te worden door bepaalde politieke ideologieën.

Veerkracht als wapen van het neoliberalisme

Voor al het *resilience*-begrip (veerkracht), dat ook voor sociologen een vruchtbaar en de focus op rampen overstijgend kader biedt voor de analyse van een breed scala van maatschappelijke processen, moest het ontgelden. Eerst werd het verwelkomd als opvolger van het verguisde kwetsbaarheidsbegrip (*vulnerability*), dat gemeenschappen zou homogeniseren, pathologiseren en ontmachten. Een veerkrachtperspectief zou de getroffen bevolking meer handelingsperspectief (*agency*) toestaan. Maar al vrij snel vond men dat deze zienswijze te sterk de nadruk legt op het individu en diens eigen verantwoordelijkheid. Het gebruik ervan zou eigenlijk vooral *victim blaming* bevorderen; mensen moeten zich vooral zelf zien te redden. Sinds deze verdachtmaking van het veerkrachtbegrip als wapen van het neoliberalisme proberen sociologen er zich vooral tegen af te zetten (Olsson et al. 2015). Een andere reden voor kritiek was dat het begrip zelf, naast geleend te zijn van andere disciplines zoals de ecologie, inherent ‘mistig’ was en de gerelateerde fenomenen moeilijk te meten zouden zijn. Alsof de vaagheid van een theoretisch concept een socioloog er ooit van heeft weerhouden om ermee aan de slag te gaan.

Kortom, de sociologie van de afgelopen honderd jaar lijkt vooral uit te blinken in het verzinnen van argumenten waarom we begrippen zoals ‘rampen’, ‘veerkracht’ en ‘kwetsbaarheid’ en de gerelateerde analytische benaderingen niet zouden moeten gebruiken, en waarom het bestuderen van de hieraan gerelateerde problemen voor de sociologie van zeer beperkte relevantie is.

De toegevoegde waarde van een veerkrachtperspectief

Deze door de academische sociologie breed gedeelde afkeer van maatschappelijke veerkracht als onderzoeksobject en analytisch kader staat in schril contrast met de aandacht voor deze kwestie vanuit andere disciplines en de samenleving. Daar is met de pandemie de belangstelling sterk toegenomen voor de vraag hoe je de veerkracht van een samenleving kunt verhogen. Zo bereikten bijvoorbeeld de zoektermen

‘veerkracht’ en ‘resilience’ in Nederland en de VS op Google tijdens het hoogtepunt van de pandemie de hoogste frequentie ooit.

In de wereld van de ontwikkelingshulp zijn *vulnerability* en *community resilience assessments* onderdeel van een inmiddels sterk geprofessionaliseerde humanitaire interventiecyclus. Deze bestrijkt daarnaast ook voorbereiding voor noodhulp, het plannen en beoordelen van interventies en strategieën voor herstel op de lange termijn. Met de toenemende professionalisering van deze sector is ondertussen inderdaad ook veel kennis vergaard die heeft bijgedragen aan het verbeteren van de humanitaire interventiecyclus (Heyse et al. 2014). Voorbeelden zijn studies en rapporten over de *governance* van humanitaire organisaties, over de effecten van hun personeelsbeleid, of over de vraag hoe de broodnodige interorganisatorische samenwerking en afstemming binnen het organisatieveld kan worden aangewakkerd en gestroomlijnd. Ook is er veel vooruitgang geboekt in het opstellen en verfijnen van meetinstrumenten die snellere en meer betrouwbare diagnoses van de sociale en economische context mogelijk maken. Als men zich zou laten leiden door de sociologische tijdsgeest, dan hebben we bij de humanitaire interventiecyclus te maken met het afdraaien van verder niet bijzonder boeiende operationele routines die je beter kunt overlappen aan de professionals in het veld.

Ondertussen is ook op wetenschappelijk vlak veel vooruitgang geboekt, juist ook ten opzichte van het ontrafelen van diepere structurele dynamieken achter rampen en de oorzaken en gevolgen ervan. Denk bijvoorbeeld aan de door Charles Perrow (1984) geïnitieerde invloedrijke onderzoekslijn naar ‘normale ongelukken’. Alleen lijken ook hier sociologen meestal te schitteren door afwezigheid, zelfs als er centrale sociologische vraagstukken aan de orde zijn, zoals ongelijkheid, sociale inbedding en interventies. De volgende drie voorbeelden illustreren hoe andere disciplines juist met een veerkrachtperspectief tot theoretisch en empirisch belangrijke sociologische inzichten konden komen.

Rampen en ongelijkheid

Een van de inmiddels goed verankerde inzichten is het verband tussen rampen en ongelijkheden. De coronapandemie heeft dit ook direct zichtbaar gemaakt. Zo werden bijvoorbeeld sociaaleconomisch zwakkere huishoudens niet alleen vaker slachtoffer van het virus, zij hadden ook meer last van de directe gevolgen van de lockdowns, bijvoorbeeld omdat thuiswerken niet mogelijk was en kinderopvang ontbrak. Ook liepen kinderen uit juist deze gezinnen grotere onderwijsachterstanden op.

Sociaaleconomische status is uiteraard maar een van de vele vormen van ongelijkheid. Het ongelijkheidsvraagstuk is een van de centrale onderzoeksdomeinen van de sociologie. Sociologen hebben dan ook een belangrijke rol in het steeds opnieuw signaleren van dit verband en de blinde vlekken van beleid in dit opzicht. Dit was zo bij eerdere rampen, met als bijzonder droevig voorbeeld de orkaan Katrina die in 2005 New Orleans verwoestte en vooral het armere deel van de bevolking het zwaarst trof. Het was zo tijdens de recente pandemie, en het zal ook bij toekomstige rampen zo zijn. Een hoopgevende ontwikkeling is hierbij wel dat sociologen recent vaker hun stem hebben laten horen in beleidsrapporten en in de publieke discussies. Of dit ook zal doorwerken in het wetenschappelijk onderzoek, blijft te bezien.

Het belang van ongelijkheden als oorzaak en gevolg van rampen is dus bekend. Sociologen kunnen nu op twee manieren met dit inzicht omgaan.

De eerste is een herhaling van zetten en bestaat uit het met een star ongelijkheidsperspectief blijven kijken naar rampen. Succes gegarandeerd: er zullen altijd groepen zijn die een groter risico lopen en die disproportioneel zwaarder getroffen zullen worden door de ramp en het daaropvolgende beleid. Maar als we de maatstaf van de wachters voor de sociologische *homeland security* toepassen, dan dringt zich hier de vraag op naar de toegevoegde waarde die deze exercitie heeft voor de sociologie van de ramp enerzijds – er wordt immers alleen herhaald wat al lang bekend is – en voor sociologische theorievorming anderzijds.

De andere insteek zou zijn om eens een breder veerkrachtperspectief te gebruiken. Een belangrijk vertrekpunt voor analyses van veerkracht is het onderscheid tussen bedreigingen (*hazards*) en rampen. Een bedreiging, zoals een aardbeving, een tsunami of een pandemie, kan uitgroeien tot een ramp met vernieling, ontwrichting en overlijden tot gevolg, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Een van de mooiste studies hierover is onlangs gedaan door een groep economisch en sociaal historici onder leiding van Bas van Bavel (Van Bavel, Curtis & Soens 2018). Zij vroegen zich af onder welke omstandigheden vloedgolven in drie gebieden in de Lage Landen (het huidige Noord-Groningen, de kust van Vlaanderen, en het Gelderse rivierengebied) tussen 1300 en 1800 daadwerkelijk uitgroeiden tot rampen.

Ongelijkheden spelen in deze analyse een centrale rol, maar ze worden ingebed in een kader van institutionele aanpassing en *feedback loops*. Een institutioneel verschil tussen deze drie regio's was bijvoorbeeld hoeveel land geconcentreerd was bij grootgrondbezitters. Ook waren er grote verschillen in de regels voor het bijdragen aan het onderhoud aan de dijken. Maar minstens net zo belangrijk waren verschillen in de bereidheid om deze regels aan te passen, met name als reactie op bedreigingen door overstromingen of een daadwerkelijk door een vloedgolf veroorzaakte ramp. Zoals de analyses overtuigend laten zien, reduceerde de concentratie van landeigendom de bereidheid om eigendoms- en onderhoudsregels aan te passen. De kans om door een nieuwe ramp te worden getroffen, nam hierdoor alleen maar toe. Dit onderzoek is een mooi voorbeeld voor de toegevoegde waarde van het door de sociologie zelf zo verguisde veerkrachtperspectief. Het laat zien hoe belangrijke patronen op het macroniveau van samenlevingen ontdekt konden worden door 'af te dalen' naar het niveau van individuele rampen, hierbij rekening houdend met de hele cyclus van preventie tot wederopbouw.

Deze blik kan dus wel degelijk leiden tot vooruitgang in theorievorming, ook in de sociologie. Maar niet alleen dat. Het geeft ook concrete aanknopingspunten voor een betere analyse van de instituti-

onele grondslagen van rampen en de mogelijke preventie ervan. Het beschreven onderzoek is door historici gedaan. Hun conclusies waren niet mogelijk geweest zonder te kijken naar de lange termijn en het zorgvuldig toepassen van historisch gereedschap.

Rampen en sociale netwerken

Een veerkrachtperspectief vergroot ook de analytische opbrengst van een ander sociologisch sleutelfenomeen: sociaal kapitaal. Niet alleen individuen verschillen in de omvang en aard van hun persoonlijk sociaal netwerk; dat geldt ook voor sociale gemeenschappen, zoals buurten en lokale of regionale politieke structuren. Onderzoek naar rampen heeft herhaaldelijk aangetoond dat de steunnetwerken van individuen en gemeenschappen het verschil kunnen maken in geval van nood (Lazega, Wittek & Snijders 2022). Hechte sociale netwerken kunnen de effecten van een ramp op het fysieke en mentale welzijn van de getroffen groep afzwakken en kunnen ook bijdragen aan een sneller herstel.

Dit wordt bijzonder inzichtelijk in een zorgvuldige reconstructie van de drievoudige ramp die de Japanse regio Tohoku in 2011 teisterde. Direct nadat deze regio werd getroffen door een zware aardbeving van 9.0 op de schaal van Richter, werden grote delen van de kust overspoeld door een tsunami, met een meltdown van de kernreactor in Fukushima als gevolg. In zijn boek *The Black Wave* laat politicoloog Daniel Aldrich (2019) zien dat het beschikken over een goed persoonlijk netwerk de overlevingskansen vergroot. Ook bleek in hechtere gemeenschappen de wederopbouw sneller en beter te verlopen.

Het belang van sociale banden wordt ook duidelijk in een kwalitatieve analyse van het herstelproces in een aantal dorpen in het Zuid-Indiase Tamil Nadu. Grote delen van deze kustregio werden in 2004 door een zware tsunami verwoest (Aldrich 2011). Sterke persoonlijke banden tussen de leden van gehuchtraden en parochiebesturen vergemakkelijkten collectieve actie en snelle mobilisatie van steun door

hulporganisaties. Maar het leidde ook tot kliekvorming en uitsluiting van vrouwen, dalits, migranten en moslims, wier situatie er hierdoor niet op vooruitging.

Interventies bij rampen

Op 10 januari 1998 werd de Chinese provincie Hebei getroffen door een zware aardbeving, met vijftig dodelijke slachtoffers en meer dan veertigduizend mensen die hun huis verloren. Drie en negen maanden na de aardbeving mat een onderzoeksteam van Chinese psychologen (Wang et al. 2000) de kwaliteit van leven van de bewoners in drie vergelijkbare dorpen. In het eerste dorp, een halve kilometer van het epicentrum, werd 80 procent van de huizen verwoest, terwijl dit in het tweede dorp, op tien kilometer afstand, maar 4 procent was. Het derde dorp had weinig last van de aardbeving.

De ramp heeft in beide door de aardbeving geraakte dorpen een zware wissel getrokken op de kwaliteit van leven. Maar het bleken de bewoners van het alleen licht verwoeste dorp te zijn die een veel lagere kwaliteit van leven rapporteerden dan de bewoners van het zwaar getroffen dorp. De belangrijkste reden voor dit verschil was de mate van de ontvangen materiële en sociale steun; deze ging vooral naar het zwaar getroffen dorp, waardoor de lichter geraakte gemeenschap in de periode na de ramp juist te maken kreeg met een verslechtering van de omstandigheden en toenemende stress. Zo bleven deze bewoners na de aardbeving in hun beschadigde huizen wonen, waar ze blootgesteld bleven aan naschokken. Anders dan in het zwaar getroffen dorp, waar de bewoners tijdelijke huisvesting kregen en de regering aannemers stuurde die hielpen bij de wederopbouw, hadden deze bewoners niet eens de middelen om hun huizen op te knappen.

Hebei is te scharen in een lange reeks voorbeelden van onbedoelde gevolgen van interventies – een van de stokpaardjes van de sociologie. Alleen was het deze keer psychologisch onderzoek naar de veerkracht van gemeenschappen dat deze onbedoelde gevolgen wist te ontrafelen.

Sociologie van maatschappelijke veerkracht

Met haar afkeer van de analyse van maatschappelijke veerkracht – ingegeven door een zwaar vertekende en een op rampen beperkte ideologische lezing van het *resilience*-begrip – heeft de sociologie zichzelf, de professionals in het ontwikkelingswerk en de maatschappij als geheel geen dienst bewezen. Als discipline was de sociologie dan ook bijzonder slecht toegerust om enig sociaalwetenschappelijk houvast te kunnen bieden bij het duiden, laat staan bestrijden, van de recente pandemie en de repercussies ervan op de veerkracht van onze samenlevingen.

Een door een explosie veroorzaakte ongekende ravage heeft honderd jaar geleden de grote potentie voor vernieuwende theorievorming laten zien die schuilt in een sociologische analyse van veerkracht. Ondanks dit veelbelovende begin en later de incidentele belangstelling van een enkele socioloog, heeft dit niet geleid tot het verankeren en uitbouwen van een sociologisch onderzoeksterrein. Hiermee zijn veel kansen voor sociologen blijven liggen. Het is daarom te hopen dat ten minste de Nederlandse sociologie in de loop van de komende honderd jaar weet af te kicken van haar verkrampde houding; niet alleen tegenover een veerkrachtperspectief op maatschappelijke bedreigingen, maar ook wat betreft de samenwerking met andere disciplines.

Rafael Wittek is hoogleraar Sociologie bij de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen en wetenschappelijk directeur van het NWO-Zwaartekrachtprogramma Sustainable Cooperation – Roadmaps to Resilience.

Literatuur

Aldrich, D. P. (2011). The externalities of strong social capital: Post-tsunami recovery in Southeast India. *Journal of Civil Society*, 7(1), 81-99.
Aldrich, D. P. (2019). *Black Wave: How Networks and Governance Shaped Japan's 3/11 Disasters*. University of Chicago Press.

- Bavel, B. van, Curtis, D. R. & Soens, T. (2018). Economic inequality and institutional adaptation in response to flood hazards: A historical analysis. *Ecology and Society*, 23(4).
- Ellemers, J. E. (1956). *De Februari-Ramp. Sociologie van een samenleving in nood*. Van Gorcum.
- Ellemers, J. E. (2001). Rampen in Nederland. *Sociologische Gids*, 48(3), 231-252.
- Heyse, L., Morales, F. N. & Wittek, R. (2021). Evaluator perceptions of NGO performance in disasters: Meeting multiple institutional demands in humanitarian aid projects. *Disasters*, 45(2), 324-354.
- Heyse, L., Zwitter, A., Hermans, J., Wittek, R. (2014). *Humanitarian Crises, Intervention and Security: A Framework for Evidence-Based Programming*. Routledge.
- Hilhorst, D. (2018). Classical humanitarianism and resilience humanitarianism: Making sense of two brands of humanitarian action. *Journal of International Humanitarian Action*, 3(1), 1-12.
- Kötter, M. (2001). *Definitionen der Katastrophe in der Soziologie 1989-1998 in kritischer Zusammenfassung*. M.A. Thesis, University of Kiel.
- Lazega, E., Wittek, R. & Snijders, T. A. B. (2022). Introduction to Social Networks and Social Resilience. In Lazega, E., Snijders, T. A. B., Wittek, R. (eds.), *A Research Agenda for Social Networks and Social Resilience*. Edward Elgar.
- Matthewman, S. & Uekusa, S. (2021). Theorizing disaster communities. *Theory and Society*, 50(6), 965-984.
- Olsson, L., Jerneck, A., Thoren, H., Persson, J. & O'Byrne, D. (2015). Why resilience is unappealing to social science: Theoretical and empirical investigations of the scientific use of resilience. *Science Advances*, 1(4), e1400217.
- Perrow, C. (1984). *Normal Accidents*. Harper.
- Prince, S. (1920). Catastrophe and Social Change. *Columbia University Studies in History, Economics and Public Law*, 94(1); whole no. 212.
- Quarantelli, E. L. & Dynes, R. R. (1977). Response to social crisis and disaster. *Annual Review of Sociology*, 23-49.

- Scanlon, T. J. (1988). Disaster's little known pioneer: Canada's Samuel Henry Prince. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 6(3), 213-232.
- Sorokin, P. (1942). *Man and Society in Calamity*. Dutton and Company.
- Stallings, R. A. (2002). Weberian Political Sociology and Sociological Disaster Studies. *Sociological Forum*, 25.
- Uekusa, S. (2018). Rethinking resilience: Bourdieu's contribution to disaster research. *Resilience*, 6(3), 181-195.
- Wang, X., Gao, L., Zhang, H., Zhao, C., Shen, Y. & Shinfuku, N. (2000). Post-earthquake quality of life and psychological well-being: Longitudinal evaluation in a rural community sample in northern China. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 54(4), 427-433.
- Wittek, R. ([te verschijnen]). Social Resilience. In Verschraegen, G. & Vanderstraeten, R. (eds.), *Elgar Encyclopedia of Global Social Theory*. Edward Elgar.

De jeugd van tegenwoordig

Moeten we ons zorgen maken over een autoritaire terugslag onder jongeren?

QUITA MUIS EN TIM REESKENS

Er wordt weleens gezegd dat jongeren de toekomst hebben; ze hebben echter eveneens het heden en ook het verleden. Bij weinig andere onderwerpen wordt het belang hiervan sterker onderschreven dan in het onderzoek naar democratische waarden. In de afgelopen honderd jaar zijn we in het Westen aanzienlijk meer belang gaan hechten aan een goed functionerende en liberale democratie (Norris 1999). Al eerder in deze bundel (zie hoofdstuk 7, van Scheepers en Sieben) werden deze en verwante waardenveranderingen uitgelegd aan de hand van ‘modernisering’ (Inglehart 1977; 1997; Inglehart & Welzel 2005). In zijn essay *The End of History?* stelde Fukuyama (1989) zelfs dat de mensheid met de komst van de liberale democratie aan het einde is gekomen van deze ideologische evolutie; zowel politiek, economisch als cultureel zou de liberale democratie de ultieme bestuursvorm zijn. Maar nu, aan het eind van 2022, staan we er toch anders voor. Sommige mensen ondervinden namelijk veel nadelen van de modernisering. Zij beantwoorden de snelle maatschappelijke veranderingen daarom met een versterking van hun illiberale, antidemocratische waarden, leidend tot wat Norris en Inglehart (2019) een ‘*cultural backlash*’ noemen. Inzicht in hoe verschillende generaties anders denken over democratie, is daarom belangrijk voor het verleden, heden en de toekomst van onze samenleving.

In de initiële verklaring voor deze *cultural backlash* worden jongeren schromelijk over het hoofd gezien. Volgens Norris en Inglehart

(2019) wordt deze *backlash* voornamelijk veroorzaakt door oudere generaties die onzekerheid ervaren over het verdwijnen van de hun vertrouwde en welgevallige cultuur. Schäfer (2021) daarentegen neemt geen waardenpolarisatie tussen oude en jonge generaties waar en betwist daarom het bestaan van een dergelijke culturele terugslag. Andere sociale wetenschappers beweren juist weer dat we meer oog moeten hebben voor de opflakking van antidemocratische houdingen onder de jongste generaties (zie Eatwell & Goodwin 2018; Foa & Mounk 2016; 2017). Uitgerekend zij zouden hard geraakt worden door de onzekerheden die het huidige tijdperk met zich meebrengt en zijn daarom op zoek naar houvast, richting en stabiliteit. Een dergelijke diagnose is niet vreemd aan Nederland. Ook hier zijn er aanwijzingen dat jongeren relatief ontvankelijker zijn voor autoritair gedachtegoed dan ouderen. Zo is een niet te verwaarlozen percentage van de jongeren bereid om democratisch tot stand gekomen wetten opzij te schuiven voor het oplossen van complexe en urgente problemen, zoals immigratie en klimaat (Van Wonderen 2021). Daarnaast staan jongere generaties conservatiever tegenover vrijheden zoals abortus dan voorgaande generaties (Muis et al. 2019), ondanks hun veel hogere opleiding en minder religieuze opvoeding.

Binnen de sociologie bestaat er enige onenigheid rond de ontwikkeling van liberaal-democratische waarden: in welke mate is er sprake van een autoritaire tegenreactie (hoe persistent zijn deze trends?) en aan welke leeftijdsgroepen valt deze dan precies toe te schrijven? Wat zijn de onderliggende oorzaken? En tot slot: Hoe zorgelijk is deze ontwikkeling? In dit hoofdstuk zullen we de verschillende wetenschappelijke theorieën en bevindingen uiteenzetten en reflecteren op de toekomst van onze democratie en de rol van sociologie daarin.

De ‘stille revolutie’ en een culturele terugslag

De moderniseringstheorie stelt dat waardenverschuivingen in de samenleving gestuurd worden door structurele veranderingen in de leefomstandigheden tijdens onze jeugd (Inglehart 1977). Omdat oudere

generaties opgroeiden in een relatief minder veilige en minder welvarende situatie, gaven zij ook op latere leeftijd prioriteit aan veiligheid, stabiliteit, sterk leiderschap en economische groei. Moderniseringsprocessen verbeterden ons economisch en sociaal welzijn vervolgens flink, waardoor opeenvolgende generaties socialiseerden in een context van stijgende welvaart en veiligheid (Inglehart 1997; Inglehart & Welzel 2005). Zij konden zich in toenemende mate richten op de kwaliteit van leven in plaats van op overleven, en zo kregen zaken als politieke participatie, tolerantie en vrijheid steeds meer prioriteit. De vervanging van conservatieve en autoritaire generaties door progressieve en liberale generaties heeft gezorgd voor een algehele waardenverschuiving in westerse samenlevingen – de ‘stille revolutie’ (Inglehart 1977).

Deze structurele waardenverschuiving pakt echter niet voor iedereen goed uit, maar het is onduidelijk onder wie de tegenreactie, of *cultural backlash*, het grootst is. Volgens Norris en Inglehart (2019) zijn het de oude generaties die de ooit zo vertrouwde wereld om hen heen zien veranderen in iets onbekends (bijvoorbeeld door de introductie van het homohuwelijk, de verbreding van het genderspectrum en de toenemende immigratie). Gevestigde culturen, identiteiten en machtsposities worden bedreigd door de veranderende waardenpatronen, wat onder deze groep een ‘autoritaire reflex’ veroorzaakt. De reeds bestaande voorkeuren voor sterke leiders die zorgen voor stabiliteit en orde (voortkomend uit socialisatie in economisch meer onzekere tijden) worden verder aangescherpt, en het behouden van en conformeren aan traditionele waarden wordt nog belangrijker. Op deze manier wordt de *ingroup* beschermd tegen cultuurveranderingen veroorzaakt door *outgroups*. Kortom, een gevoel van culturele onzekerheid onder oudere generaties zou leiden tot een versterking van hun autoritaire waarden.

Norris en Inglehart (2019) zijn in hun onderzoek niet blind voor de aantrekkingskracht die populistische partijen hebben op jongeren. De jeugd zou zich door middel van hun stemgedrag afzetten tegen de machthebbende elite en andere autoriteiten. Maar zoals vrijwel elke jongvolwassene een fase van rebellie doormaakt, zal ook de steun voor

het populisme afnemen naarmate deze jonge generaties ouder worden, aldus Norris en Inglehart (2019). De toename in populistisch stemgedrag onder jongeren zou dus eerder duiden op een leeftijdseffect, waarbij attitudes en gedrag tijdelijk van aard zijn en aan een bepaalde levensfase gebonden zijn, dan op een generatie-effect, waarbij waarden gevormd worden op jonge leeftijd en de gehele levensduur vrijwel onveranderd blijven (Alexander & Welzel 2017; Norris 2017). Bovendien zouden jongeren juist een verfijnder gevoel voor politiek ontwikkelen (onder andere door cultuurverandering, onderwijsexpansie en urbanisatie) en daardoor ook kritischer zijn op het functioneren van de democratie. Sterker nog, het feit dat ze de gevestigde orde kunnen bekritisseren in een liberale democratie zou juist meer waardering voor deze bestuursvorm creëren (Norris & Inglehart 2019).

Deze claims worden weerlegd door Foa en Mounk (2016; 2017), die zich grote zorgen maken over de afbraak van de democratische gezindheid onder jongere generaties. Ten eerste onderscheiden zij onvrede over de huidige elite en instituties van onvrede over democratie als bestuursvorm. In tegenstelling tot wat Norris en Inglehart (2019) stellen, lijken volgens Foa en Mounk (2016; 2017) jongere generaties de liberale democratie en bijbehorende waarden steeds minder te onderschrijven. Er is volgens hen ook geen sprake van een leeftijdseffect; een vergelijking van verschillende generaties op dezelfde leeftijd wijst uit dat de jongeren van nu autoritairder zijn dan de jongeren van toen.

In hun boek over de opstand tegen de liberale democratie waarschuwen ook Eatwell en Goodwin (2018) dat het populistische stemgedrag van jongeren meer is dan alleen een jeugdige uiting van ongenoegen met het huidige politiek functioneren. Er zouden zich namelijk vier historische veranderingen hebben voorgedaan die jonge generaties zodanig vormen dat zij er autoritairder stemgedrag en autoritairder waardenpatronen op na houden dan hun voorgangers. Het gaat hier om vier D's: *'Distrust'* en *'Dealignment'* (op politiek gebied), en *'Destruction'* en *'Deprivation'* (op cultureel en economisch gebied) (Eatwell & Goodwin 2018). Ook in Nederland zien we deze vier veranderingen terugkomen.

Historische politieke veranderingen

De eerste historische verandering, *'Distrust'*, refereert aan het sterker uitgesproken wantrouwen tegenover politici. Dit gaat verder dan een gebrek aan vertrouwen in politieke capaciteiten. Er heerst argwaan over de intenties en verborgen agenda van de 'corrupte' elite (Eatwell & Goodwin 2018). Door een groeiende afstand tussen volk en vertegenwoordigers, en de opeenstapeling van crises (denk wereldwijd bijvoorbeeld aan de financiële crisis, de vluchtelingen crisis en de coronacrisis, en in Nederland aan het toeslagenschandaal, de gaswinning in Groningen en de boerenprotesten) is het vertrouwen van sommige burgers maar moeilijk terug te winnen. Toch lijken dit soort (populistische) sentimenten niet uniek voor jongeren en, inderdaad, volgens Schäfer (2021) stemmen jongere generaties niet vaker dan oudere generaties op populistische partijen. Wel voelen zij zich vaker aangetrokken tot specifiek autoritair-populistische partijen die prioriteit geven aan 'sociaal conservatisme, orde, gebruiken en tradities, achting voor sterke leiders, en sociale stabiliteit' (Schäfer 2021, p. 12). In Nederland kozen jongeren tijdens de verkiezingen van 2021 nog altijd veel vaker dan ouderen voor 'radicaal progressieve en kosmopolitische partijen' (Rekker 2021, p. 140); tegelijk zien we toch ook opvallend veel jonge kiezers bij partijen als Forum voor Democratie en JA21 (Rekker 2021, p. 140).

De tweede historische verandering is *'Dealignment'*, ofwel de afname van loyale kiezers en hun sterke verbinding met gevestigde, *mainstream* partijen (Eatwell & Goodwin 2018). Kiezers identificeren zich minder met een specifieke partij, maar staan open voor nieuwe partijen die zich een bepaald thema eigen weten te maken. Dit destabiliseert de politieke arena en daardoor is er meer ruimte voor autoritair-populistische partijen. Deze afname van 'uitlijning' zien we in Nederland sterk terug in de versplintering van het politieke landschap. Jongeren spelen hierin een belangrijke rol. Klassieke partijen zoals het CDA en de PvdA vinden vooral steun onder oudere generaties die de verzuiling nog hebben meegemaakt. Jongeren die niet zijn opgegroeid in deze sterk uitgelijnde samenleving maken een klein deel uit van dit

electoraat van de klassieke politieke partijen (Rekker 2021). Bovendien werd stemmen ten tijde van de verzuiling meer als een burgerplicht gezien dan tegenwoordig, en dat zorgt voor intergenerationele verschillen in verkiezingsopkomst. Vooral het aantal stemmers onder praktisch geschoolde jongeren is zorgelijk laag (Rekker 2021).

Historische culturele en economische veranderingen

De derde historische verandering, *'Destruction'*, staat voor het verdwijnen van een gezamenlijke identiteit en gedeelde manier van leven (Eatwell & Goodwin 2018). Moderniseringsprocessen, zoals de toename van individualisme, hebben de druk verhoogd op het zoeken van nieuwe bronnen voor identiteit en collectiviteit. Eatwell en Goodwin (2018) doelen in hun boek voornamelijk op het verdwijnen van een nationale identiteit door globalisatie en immigratie, maar ook andere groepsidentiteiten die een 'thuis' boden in het verleden, zoals religie en klasse, zijn in de afgelopen decennia in rap tempo vervaagd. Deel uitmaken van een collectief is echter ontzettend belangrijk voor mensen, omdat het sociale betekenis geeft en onzekerheid wegneemt over 'wat te zeggen, doen, denken, en voelen' (Hornsey 2008, p. 215).

Deze ontwikkelingen kunnen dan ook culturele onzekerheid te weegbrengen en ervoor zorgen dat waarden als veiligheid, conformisme en gehoorzaamheid weer prioriteit krijgen onder jongere generaties. In landen met de snelste en kenmerkendste toenames in cultureel liberalisme – zoals Nederland na de verzuiling (Bryant 1981; Duyvendak 2004) – zien we dan ook dat jongere generaties minder cultureel liberaal zijn dan hun voorgangers (zie bijvoorbeeld Lubbers & Scheepers 2019; Muis et al. 2019; Van Houwelingen & De Hart 2019). Eerder beschreven we hoe Norris en Inglehart (2019) culturele onzekerheid verwachtten onder oudere generaties, onder wie het beschermen van al bestaande identiteiten zou leiden tot sterkere autoritaire waarden. Maar voor jongeren zou het ontbreken van bronnen voor het ontwikkelen van zulke identiteiten dus ook voor autoritaire waardenpatronen kunnen zorgen.

De vierde en laatste historische ontwikkeling, ‘*Deprivation*’, refereert aan toenemende gevoelens van relatieve deprivatie die voortkomen uit economische ontwikkelingen (Eatwell & Goodwin 2018). In vergelijking met eerdere generaties groeien jongeren op in een geglobaliseerde, neoliberale economie, waar de primaire verantwoordelijkheid van de overheid ligt bij de private markt en niet bij het collectief welzijn. Volgens Green (2017) heeft dit geleid tot een unieke crisis op het gebied van educatie, werk, wonen en welvaart. Ten eerste heeft de onderwijsexpansie en opkomst van de kenniseconomie gezorgd voor een enorme toename in het aantal mensen dat hoger onderwijs is gaan volgen, en dit aantal groeit met elke nieuwe generatie (Crouch, Finegold & Sako 2001; Reich 1991). De jongste generatie is daarmee de hoogst opgeleide generatie ooit. Dit zorgt echter ook voor diploma-inflatie: hoe meer jongeren hogeropgeleid zijn, hoe minder hun diploma waard is, en hoe meer van hen een diploma hebben zonder (bijpassende) baan (Allen & Ainley 2010; Green 2017).

Als zij wel een baan vinden, werken jongeren vaker in onzekere omstandigheden en op basis van flexibele contracten. Dit komt het vaakst voor bij jongeren met een lagere opleiding, maar ook goedbetaalde, stabiele banen die passen bij de veelal hoge opleiding lopen het risico geautomatiseerd te worden in de groeiende ‘kunstmatige-intelligentie-maatschappij’ (Bell & Blanchflower 2011; Blossfeld et al. 2006; Green 2017; Inglehart 2018). Tot slot leidt ook de huizenmarkt tot onzekerheid onder jongeren, ongeacht klasse of opleidingsniveau. Babyboomers konden rond hun dertigste verjaardag een eigen huis hebben, voor millennials is dit onbetaalbaar geworden (Green 2017). Door de moeilijkheden met het vinden van een fatsoenlijk koophuis, leeft deze ‘*failure to launch*’-generatie in veel te dure huurwoningen nadat zij – veel later dan hun voorgangers – het ouderlijk huis eindelijk hebben verlaten (Bell et al. 2007; Lennartz, Arundel & Ronald 2016; Mykyta 2012). Dit vergroot vervolgens ook de intergenerationele verschillen in welvaart, omdat woningbezit een van de belangrijkste bronnen van vermogen is voor oudere generaties (Green 2017).

Hoewel het algemene welvaartsniveau in de afgelopen honderd jaar flink is gestegen, is het volgens Eatwell en Goodwin (2018) vooral de hiervoor beschreven relatieve achteruitgang die jonge generaties onzeker maakt over de toekomst. Daarnaast wordt de druk op hen verder opgevoerd door het versterkte meritocratische ideaal van eigen verantwoordelijkheid voor zowel succes als falen (Sandel 2020). Dit zou ervoor kunnen zorgen dat er onder jongere generaties meer autoritaire waardenpatronen worden ontwikkeld in het zoeken naar stabiliteit en economische zekerheid.

De toekomst van de democratie en sociologie

Samengevat lijken culturele en economische onzekerheden aangewakkerd door de modernisering dus te zorgen voor een autoritaire terugslag, maar is het nog altijd onduidelijk in welke mate deze processen inwerken op jonge en op oude generaties. Daarom hebben wij recent verder onderzoek gedaan naar generaties geboren vanaf 1910 tot en met 2002, op basis van de *European Values Study* (Muis et al. 2022). Hieruit blijkt dat alle generaties, zowel de alleroudste als de allerjongste, er meer autoritaire waarden op na houden, met iets meer uitgesproken antidemocratische sentimenten onder de jongste generaties; en onder de babyboomers heeft de steun voor de liberale democratie zijn piek bereikt. Verder lijken zowel Norris en Inglehart (2019) als Eatwell en Goodwin (2018) gelijk te hebben als het aankomt op de onzekerheden van de huidige tijd. Zo speelt culturele onzekerheid op individueel niveau een rol in de autoritaire waardenontwikkeling onder de oudste generaties. Voor nieuwe generaties worden de onzekerheden vooral veroorzaakt door de veranderende context van groeiend economisch neoliberalisme, en in mindere mate cultureel liberalisme. De oplettende lezer herkent in deze bevindingen de mechanismes van de moderniseringstheorie: omdat jongeren socialiseren in een materieel (en cultureel) onzekere situatie, ontwikkelen zij waarden gericht op veiligheid, stabiliteit en sterk leiderschap. De mechanismes achter de sociologische theorie van Inglehart (1977) houden dus nog altijd stand,

maar de veronderstelling dat modernisering de democratie bevordert, lijkt haar limieten te hebben bereikt (Inglehart & Welzel 2010).

Wat betekenen deze ontwikkelingen nu voor de toekomst van de liberale democratie? Ondanks de iets sterkere antidemocratische waarden onder jongeren zijn onze bevindingen niet zo zorgwekkend als beweerd door Foa en Mounk (2016; 2017). Er is geen sprake van grote steun voor autoritarisme of een militair regime; jongeren waarderen de liberale democratie als politiek systeem nog altijd sterk, alleen niet zo sterk als de generaties voor hen dat doen. Daarnaast krijgen we steeds beter zicht op de oorzaken van deze terugslag. De culturele onzekerheid onder de oudste generaties is moeilijk weg te nemen, maar door generatievervanging zal dit geen grote bedreiging vormen voor de democratie. De materiële onzekerheid van de jeugd valt echter wel te verzachten. Het moet nog blijken of het meer autoritaire waardenpatroon een tijdelijke maatschappelijke kwestie blijft of dat het zich trendmatig voortzet via nieuwe generaties. Het mag echter duidelijk zijn dat we hierop beleidsmatig invloed kunnen uitoefenen door de huidige, neoliberale focus op de private markt terug te brengen naar het vervullen van existentiële basisbehoeften en collectief welzijn. Sommige onderzoekers beweren zelfs dat het neoliberalisme an sich ondemocratisch is, omdat het gedreven wordt door 'vrijheid van verantwoording aan het volk' in plaats van 'vrijheid van overheidsingrijpen' (Mullan 2020, p. 51).

Onze inzichten benadrukken het belang van sociologie in het algemeen en waardenonderzoek in het bijzonder. Met name de waardenontwikkeling onder jongeren is cruciaal voor het verleden, heden en de toekomst van de liberale democratie. Hoewel zij binnen de pedagogie en ontwikkelingspsychologie een veelvoorkomende doelgroep zijn, krijgen ze binnen de sociologie relatief weinig aandacht. Juist door jongeren al tijdens hun formatieve jaren (ongeveer tussen hun vijftiende en vijfentwintigste levensjaar) te bestuderen, kunnen we veel eerder, veel meer te weten komen over hun waardenpatronen en zo ook over toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen. De recente coronapandemie is hiervan een goed voorbeeld. Hoewel volwassenen maar

weinig waardenverandering vertonen (Reeskens et al. 2021), heeft deze crisis alarmerende effecten op de mentale gezondheid van jongeren (Van Baars 2022). Zoals we weten, kunnen de ervaringen van nu invloed hebben op de maatschappij van later. Een andere impactvolle, historische ontwikkeling die onderbelicht is gebleven in dit hoofdstuk, is de opkomst van sociale media. Terwijl de identiteitsvorming en de waardenontwikkeling van de jeugd van tegenwoordig al volop worden beïnvloed door sociale media, staan we nog maar aan het begin van het doorgronden van de toekomstige gevolgen van deze digitale wereld. Het einde van de geschiedenis is in ieder geval nog lang niet in zicht.

Quita Muis is universitair docent en promovenda aan het Departement Sociologie van Tilburg University. Tim Reeskens is universitair hoofddocent en nationaal programmadirecteur van de European Values Study. Aan Tilburg University coördineert hij het Jean Monnet Centre of Excellence of European Values.

Literatuur

- Alexander, A. C. & Welzel, C. (2017). *The myth of deconsolidation. Rising liberalism and the populist reaction*. ILE Working Paper No. 10. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/170694/1/ile-wp-2017-10.pdf>
- Allen, M. & Ainley, P. (2010). Lost generation? New strategies for youth and education. *Educational futures*, 3(1), 39-51.
- Baars, L. van (2022, 14 september). Meisjes in grote psychische nood. www.trouw.nl
- Bell, L., Burtless, G., Gornick, J. & Smeeding, T. M. (2007). *Failure to launch. Cross-national trends in the transition to economic independence*. LIS Working Paper No. 456. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95476/1/523464649.pdf>
- Bell, D. N. & Blanchflower, D. G. (2011). Young people and the Great Recession. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(2), 241-267.
- Blossfeld, H. P., Klijzing, E., Mills, M. & Kurz, K. (2006). *Globalizati-*

on, uncertainty and youth in society. The losers in a globalizing world. Routledge.

Bryant, C. G. (1981). Depillarisation in the Netherlands. *British Journal of Sociology*, 32(1), 56-74.

Crouch, C., Finegold, D. & Sako, M. (2001). *Are skills the answer? The political economy of skill creation in advanced industrial countries.* Oxford University Press.

Duyvendak, J. W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie.* Vossiuspers UvA.

Eatwell, R. & Goodwin, M. J. (2018). *National populism. The revolt against liberal democracy.* Pelican Books.

Foa, R. S. & Mounk, Y. (2016). The danger of deconsolidation: the democratic disconnect. *Journal of democracy*, 27(3), 5-17.

Foa, R. S. & Mounk, Y. (2017). The signs of deconsolidation. *Journal of democracy*, 28(1), 5-15.

Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, 3-18.

Green, A. (2017). *The crisis for young people. Generational inequalities in education, work, housing and welfare.* Springer Nature.

Hornsey, M. J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 204-222.

Houwelingen, P. van & Hart, J. de (2019). Is er leven na de Babyboomers? *Mens en Maatschappij*, 94(4), 399-428.

Inglehart, R. (1977). *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics.* Princeton University Press.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies.* Princeton University Press.

Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change and democracy.* Cambridge University Press.

Inglehart, R. & Welzel, C. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on politics*, 8(2), 551-567.

- Inglehart, R. (2018). *Cultural evolution. People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge University Press.
- Lennartz, C., Arundel, R. & Ronald, R. (2016). Younger adults and homeownership in Europe through the global financial crisis. *Population, Space and Place*, 22(8), 823-835.
- Lubbers, M. & Scheepers, P. (2019). Het zijn aardige mensen, maar liever niet als burens ... Veranderingen in sociale distantie tegenover migranten, moslims en 'zigeuners' in Nederland in de periode 1990-2017. *Mens en Maatschappij*, 94(4), 459-481.
- Muis, Q., Sieben, I., Reeskens, T. & Halman, L. (2019). Seksueel-ethische permissiviteit: trends in Nederland 1981-2017. *Mens & Maatschappij*, 94(4), 429-458.
- Muis, Q., Reeskens, T., Sieben, I. & Luijkx, R. (2022). *A Cultural Backlash in Europe? Evidence from the European Values Study 1999-2017*. Paper presented at ASA 2022 Annual Meeting, Los Angeles.
- Mullan, P. (2020). The Anti-democratic Roots of Neoliberalism. In Mullan, P. (ed.), *Beyond Confrontation. Globalists, Nationalists and Their Discontents* (p. 41-52). <https://doi.org/10.1108/978-1-83982-560-620200005>
- Mykyta, L. (2012). *Economic downturns and the failure to launch. The living arrangements of young adults in the US 1995-2011* (SEHSD Working Paper No. 24).
- Norris, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford University Press.
- Norris, P. (2017, 7 maart). Is Western Democracy Backsliding? Diagnosing the risks (HKS Working Paper No. RWP17-012). *Journal of Democracy Web Exchange*. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2933655>
- Norris, P. & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Reeskens, T., Muis, Q., Sieben, I., Vandecasteele, L., Luijkx, R. & Halman, L. (2021). Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data. *European Societies*, 23(sup1), S153-S171.
- Reich, R. (1991). *The work of nations: A blueprint for the future*. Vintage.

Rekker, R. (2021). Jongeren en generatieverschillen. In Sipma, T., Lubbers, M., Meer, T. van der, Spierings, N. & Jacobs, K. (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal kiezersonderzoek 2021* (p. 140-150). Stichting KiezersOnderzoek Nederland.

Sandel, M. J. (2020). *The tyranny of merit. What's become of the common good?* Penguin UK.

Schäfer, A. (2021). Cultural Backlash? How (Not) to Explain the Rise of Authoritarian Populism. *British Journal of Political Science*, 1-17. Doi: 10.1017/S0007123421000363.

Wonderen, R. van (2021). *Democratisch bewustzijn in Nederland. Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen*. Verwey-Jonker Instituut.

INTERMEZZO (3)

Een kleine galerij van sociologische publieksboeken

ARIE GLEBBEEK, RIE BOSMAN EN PETER VAN LAARHOVEN

Honderd jaar academische sociologie in Nederland, hoeveel mooie boeken voor het grote publiek zou dat hebben opgeleverd? En valt daar een top-10 van te maken?

Zo'n kleine expositie leek ons een fraaie verlevendiging van deze jubileumbundel. Het is bovendien niet vergezocht. Allerlei vakgebieden presenteren zich aan het publiek door hun wetenschappelijke opbrengsten in aantrekkelijke vorm voor het voetlicht te brengen. Historici, filosofen, economen, psychiaters en biologen bevolken de verkooplijsten van wat tegenwoordig non-fictie wordt genoemd. Maatschappelijke onderwerpen worden daarbij niet geschuwd en vinden gretig aftrek. Men denke slechts aan Rutger Bregman, Joris Luyendijk en Eva Vriend. Geert Maks *Hoe God verdween uit Jorwerd* beleefde zelfs al 49 drukken en is een uitgesproken sociologisch boek, al is de schrijver dan geen socioloog. In een dergelijk ontvankelijk klimaat zullen de vaksociologen vast hun partijtje willen meeblazen.

Wij gingen dus op zoek naar producten van de academische sociologie die een groot publiek hebben bereikt. Daarbij moest het uiteraard gaan om Nederlandse sociologen en – eveneens vanwege het jubileum – bij voorkeur een gelijkmatige spreiding over de afgelopen eeuw. Een volgend criterium was dat de boeken herkenbaar moesten zijn als resultaat van de institutionele sociologie, dus, zeg maar, de universitaire vakbeoefening, en niet eenvoudig van eenieder die ooit een sociologiebul heeft behaald. Dit betekent dat publicisten en journalisten die

sociologie hebben gestudeerd in principe niet worden meegeteld. Ook Pim Fortuyn schreef zijn bestsellers pas nadat hij de sociologie had verlaten en gaf aan die boeken een overwegend ideologisch karakter.

Leerboeken en studieboeken doen eveneens niet mee. Die bereiken vaak wel aanzienlijke oplages, maar dat is omdat ze worden voorgeschreven aan studenten, een waarlijk 'gevangen publiek'. Bovendien zijn deze boeken bedoeld om hun lezers in te wijden in de begrippen, theorieën en methoden van het vak, terwijl publieksboeken het vak juist gebruiken om een voor veel mensen belangwekkend onderwerp te verhelderen of in een nieuw licht te plaatsen.

Dat die boeken ook daadwerkelijk veel lezers hebben weten te vinden, is ons laatste criterium. Het moeten *gerenommeerde* publieksboeken zijn. Oplage- en verkoopcijfers zijn daarvoor de meest directe indicator, maar deze gegevens zijn vaak niet openbaar. Het aantal drukken en de doorloop in jaren vormen een redelijk alternatief en geven een goede indruk of een boek een *sociologische bestseller* is geweest.

Gewapend met deze criteria gingen we aan de slag. We groeven in ons eigen geheugen en dat van enkele anderen, googelden op steekwoorden en bezochten websites, zochten op auteursnamen en in literatuurlijsten, en we raadpleegden uitvoerig de Nederlandse Bibliografie. Tot onze verrassing viel de opbrengst niet mee. De veel verkochte sociologische boeken zijn overwegend leerboeken en de voor een breder publiek geschreven werken halen zelden meer dan een of twee drukken.

We hadden gewaarschuwd kunnen zijn. In 2004 schreef Marc Hooge in de *Sociologische Gids* dat de maatschappelijke belangstelling voor wetenschapsgebieden vaak vreemde en abrupte golfbewegingen laat zien, zodat het helemaal niet erg is als een vak tijdelijk niet op de hitlijsten staat. 'Waar we ons wel zorgen over moeten maken is dat de sociale wetenschappen helemaal niet in dat rijtje voorkomen, en de afgelopen dertig jaar geen enkel *moment de gloire* hebben gekend. Zo voor de vuist weg kan ik wel een aantal filosofische bestsellers opsommen, maar het laatste sociologische boek dat goed verkocht werd? Het zal aan mij liggen, ik zal toevallig op vakantie zijn geweest, maar er

schiet mij niets te binnen' (Hooghe 2004, p. 518-519). Hij voegde eraan toe dat er wel een grote publieke behoefte aan maatschappelijke duiding bestaat, maar dat andere disciplines en andere auteurs (hier wordt Geert Mak genoemd) die dan kennelijk voor hun rekening nemen.

Een vergelijkbare conclusie werd getrokken door Herbert Gans voor de Amerikaanse sociologie. Hij ondernam in de jaren negentig een poging om een bestsellerlijst van sociologische publieksboeken samen te stellen. Ook hij sloot leerboeken en journalisten uit, maar had de tijd om middels een enquête onder uitgevers en vakgenoten een reële schatting van verkoopcijfers te verkrijgen. Dit leverde een lijst van 53 boeken op waarvan in de periode 1940-1995 meer dan vijftigduizend exemplaren waren verkocht. De lijst werd aangevoerd door *The Lonely Crowd* van David Riesman, met meer dan een miljoen verkochte exemplaren, en Richard Sennett was de auteur met de meeste verschillende boeken in de lijst.

Toch viel het resultaat ook Gans niet mee. *'(T)hat I could find only 53 books that have sold over 50,000 since the 1940s suggests that the discipline still has a long way to go before it makes a significant impression on the general public'* (1997, p. 135). Gans' tot dusver ongeëvenaarde onderzoek werd in onze eeuw gevolgd door een vier jaren omspannende update in het orgaan van de ASA, de Amerikaanse beroepsvereniging, dat niet tot andere inzichten leidde. Ook hier werd gesteld dat *'some sociology does sell extraordinarily well, even if professional sociologists aren't the ones writing it'* (Longhofer, Golden & Baiocchi 2010, p. 21).

Nederland is veel kleiner dan Amerika, dus een lijst met 53 bestsellers zat er bij voorbaat niet in. Maar wij hadden moeite om tot tien overtuigende voorbeelden te komen. Om toch ons voornemen te realiseren en het jubileumboek van deze illustratie te voorzien, moesten we een paar keer buiten onze eigen lijntjes kleuren. Door aldus naar eigen inzicht een criterium op te rekken, werd onze lijst in zekere mate subjectief en beslist geen strikte top-10. Ziet u het daarom maar als een eerbetoon: een kleine galerij van vakgenoten die de afgelopen eeuw de sociologie bij de Nederlanders in huis hebben gebracht.

Peter van Laarhoven is socioloog. Hij was tot zijn pensionering werkzaam als onderdirecteur van de Groningse Universiteitsbibliotheek.

Literatuur

Gans, H. J. (1997). Best-sellers by sociologists: an exploratory study. *Contemporary Sociology*, 26(2), 131-135.

Hooghe, M. (2004). De sociologische verbeelding en de Citation Index. *Sociologische Gids*, 51(4), 516-523.

Longhofer, W., Golden, S. & Baiocchi, A. (2010). A fresh look at sociology bestsellers. *Contexts*, 9(2), 18-25.

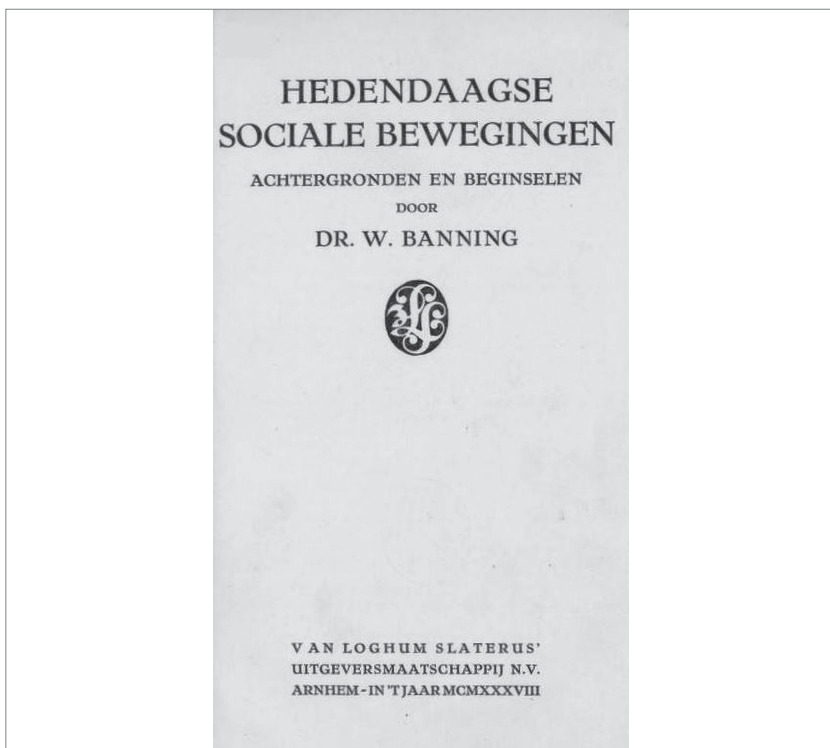
De rassen der menschheid

Wording, strijd en toekomst

Steinmetz, S. R., Barge, J. A. J. & Hagedoorn, A. L. (1938)

Dit eerste boek zondigt al meteen tegen een criterium: het heeft slechts twee drukken beleefd. Maar dat kan aan de oorlog worden geweten, die kort na het verschijnen uitbrak. We wilden dit boek niettemin in de galerij opnemen. Ten eerste om iets te hebben uit de beginperiode van de eeuw, het boek is van 1938. Ten tweede omdat Steinmetz de gezichtsbepalende figuur was van de Nederlandse sociologie in die tijd. Het belangrijkste is echter dat dit uitdrukkelijk als een publieksboek – zelfs een noodzakelijk publieksboek – was bedoeld.

In het *Woord vooraf* wordt verwezen naar de vele problemen ‘van hoogst belangrijken aard’ die in de toenmalige samenleving met het ras samenhangen, zoals de rassenhaat, het antisemitisme en de rassenwaan. ‘Het is in onzen tijd bij uitstek gewenscht, dat dit alles door mannen van het vak voor het beschaafd publiek behandeld wordt, en wel in samenhang en betrekkelijk volledig.’ Over het hoe en wat van deze behandeling hebben wij hier geen oordeel, maar duidelijk is dat Steinmetz vond dat hij als socioloog zijn verantwoordelijkheid moest nemen.

Hedendaagse sociale bewegingen

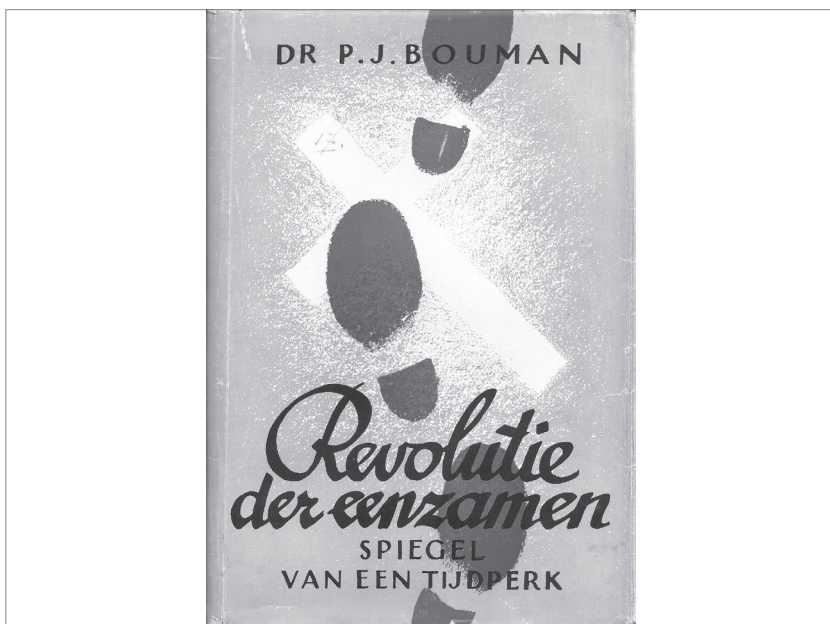
Achtergronden en beginselen

Banning, W. (1938)

Willem Banning was een vooraanstaande intellectueel in de voor- en naoorlogse jaren die in woord en geschrift het publiek wist te bedienen. Hij geldt als de voorman van de religieus-socialistische beweging in Nederland en was medeoprichter van de befaamde Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, een vormingscentrum van vooruitstrevende protestanten.

Banning was opgeleid als onderwijzer en theoloog (sociologie studeren kon toen nog niet), maar werd na de oorlog buitengewoon hoogleraar in de kerkelijke en wijsgerige sociologie in Leiden. Dat

heeft tot meerdere sociologische boeken geleid, maar geen daarvan heeft zo'n groot bereik gehad als het voor het eerst in 1938 verschenen *Hedendaagse sociale bewegingen*. Hierin worden de ideeën, doelen en beginselen van de voornaamste sociaal-politieke stromingen voor een breed publiek uiteengezet vanuit een *cultuursociologisch* gezichtspunt, dat wil zeggen: verbonden met de maatschappelijke positie die deze stromingen in een bepaalde tijd innemen. Zo worden achtereenvolgens het 'Liberalisme en moderne democratie', het 'Rooms-katholicisme', het 'Calvinisme', het 'Socialisme' en het 'Fascisme' behandeld. Dit boek voorzag onmiskenbaar in een behoefte, want het heeft maar liefst dertien drukken gekend over een tijdspanne van zestig jaar.

Revolutie der eenzamen

Spiegel van een tijdperk

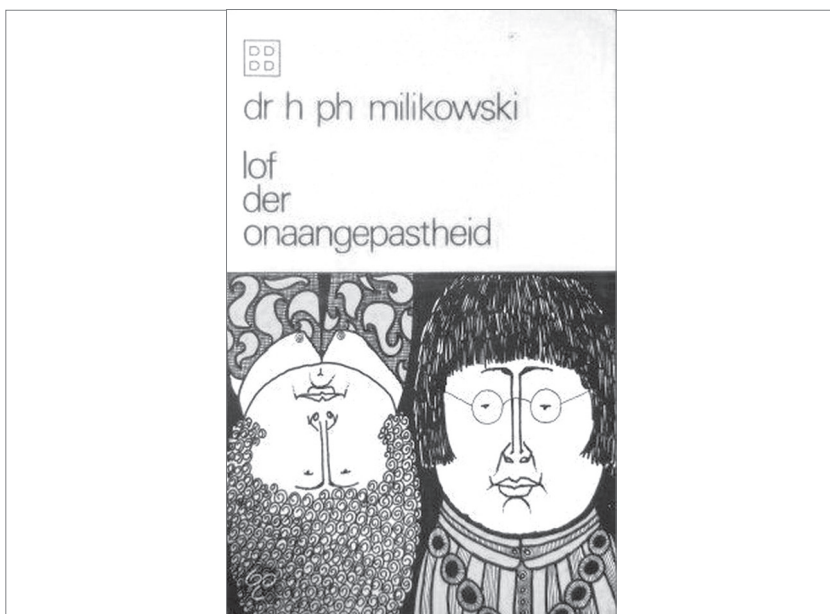
Bouman, P. J. (1953)

Dit is tot op vandaag de absolute bestseller van de Nederlandse sociologie. Na verschijning in 1953 heeft het gedurende een periode van een kwart eeuw niet minder dan 34 drukken beleefd. De economisch historicus Pieter Jan Bouman werd in 1946 benoemd tot hoogleraar Sociologie in Groningen, waar hij aan de wieg stond van zowel de economische faculteit als de studierichting sociologie. In die hoedanigheid schreef hij diverse boeken voor een breed publiek, waardoor hij nu wel 'de Geert Mak van de twintigste eeuw' wordt genoemd.

In *Revolutie der eenzamen* streefde Bouman ernaar met een 'filmische aanpak' de geschiedenis tot leven te brengen. Het sociologische school in zijn pogingen de historische gebeurtenissen te duiden als een afspiegeling van onderliggende culturele en sociale tendensen. Veel he-

dendaagse sociologen zullen dit boek niet of nauwelijks nog als sociologie herkennen en, inderdaad, deze stijl lijkt geheel uit het vakgebied verdwenen. Maar de grote bekendheid die Bouman in zijn tijd heeft verworven, straalde af op het vakgebied en gaf de naam 'sociologie' een vertrouwde klank.

Lof der onaangepastheid

Milikowski, P. H. (1967)

Het is geen wonder dat dit boek juist in de jaren zestig in goede aarde viel. Dat was immers de tijd waarin Nederlanders zich massaal probeerden te ontworstelen aan het benauwende conformisme van de jaren vijftig en daarvoor. Herman Milikowski brak in dit boek een lans voor allerlei vormen van niet-aanpassing, die niet alleen meer getolereerd zouden moeten worden, maar ook van groot belang zijn voor het vermogen om opgewassen te zijn tegen de voortdurende veranderingen in de samenleving. *Resilience* heet dat tegenwoordig – of zoals Milikowski het stelde: ‘Menselijke vooruitgang is alleen mogelijk door onaangepast gedrag.’ Zonder protest, recalcitrantie en verzet wordt de wereld niet verbeterd, en zelfs evidente vormen van onmaatschappelijkheid, zoals in bepaalde probleemgezinnen, dienen mede te worden gezien als een reactie op asociale omstandigheden.

Lof der onaangepastheid (1967) haalde tien drukken in een tijdspanne van elf jaar. In feite was de doorlooptijd nog langer, omdat het oorspronkelijk al in 1961 verscheen als proefschrift onder een andere titel. Het was een kenmerkend sociologisch boek. Sociologen brengen vaak de boodschap dat er maatschappelijk meer mogelijk is dan brave burgers geneigd zijn te denken. Dat is de bevrijdende of emancipatoire geest die veel sociologen als de ziel van hun vak beschouwen.

Ontsporing van geweld

Het Nederlands-Indonesisch conflict

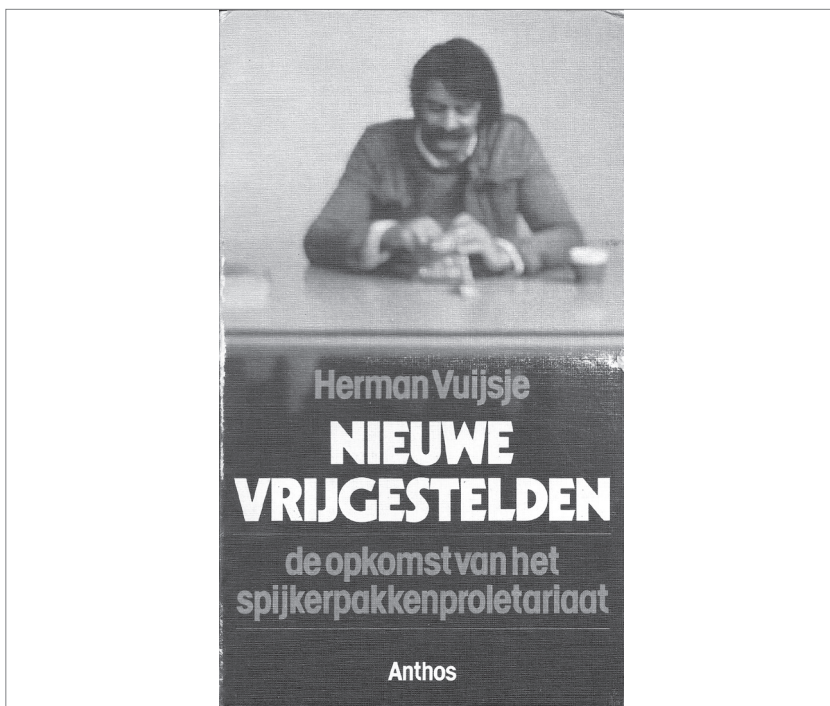
Doorn, J. A. A. van, en Hendrix, W. J. (1970)

Jacques van Doorn was de voorman van de Nederlandse sociologie in de jaren zestig en was onder meer gespecialiseerd in de militaire organisatie. Vanwege dat laatste was hij in die jaren ook als buitengewoon hoogleraar verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. Het had dan ook een groot gewicht dat uitgerekend hij in 1970 een boek publiceerde over de geweldsexcessen van het Nederlandse leger tijdens de politionele acties in Indonesië aan het eind van de jaren veertig.

Dat boek was niet zomaar een terugblik, doch berustte op eigen waarnemingen en onderzoek dat Van Doorn samen met co-auteur Hendrix als dienstplichtige tijdens die koloniale oorlog had verricht. Beiden hadden in de gaten dat er van alles mis was en ze ondernamen

activiteiten om indicaties van de gewelddadige praktijken systematisch vast te leggen. Zo verkregen zij uiteindelijk informatie over tachtig militaire ‘ontsporingen’ die zij in een boek wilden publiceren. Daar zagen zij na terugkeer in Nederland toch maar van af, omdat het maatschappelijke klimaat er niet ontvankelijk voor was.

Pas toen twintig jaar later het stilzwijgen doorbroken werd door andere oud-militairen, kwam het boek alsnog uit, verrijkt met een sociologische duiding van hoe dergelijke geweldsexcessen, ook in andere oorlogen, ontstaan en verlopen. Ook in 1970 was het boek echter nog zijn tijd vooruit. Het leidde tot heftige reacties en werd daarna vooral genegeerd in een samenleving die deze boodschap (nog) niet wilde horen. We zien dat ook aan het verloop van de herdrukken. Die kwamen pas een decennium later op gang totdat in 2019, dus een halve eeuw later, de vijfde het licht zag.

Nieuwe vrijgestelden

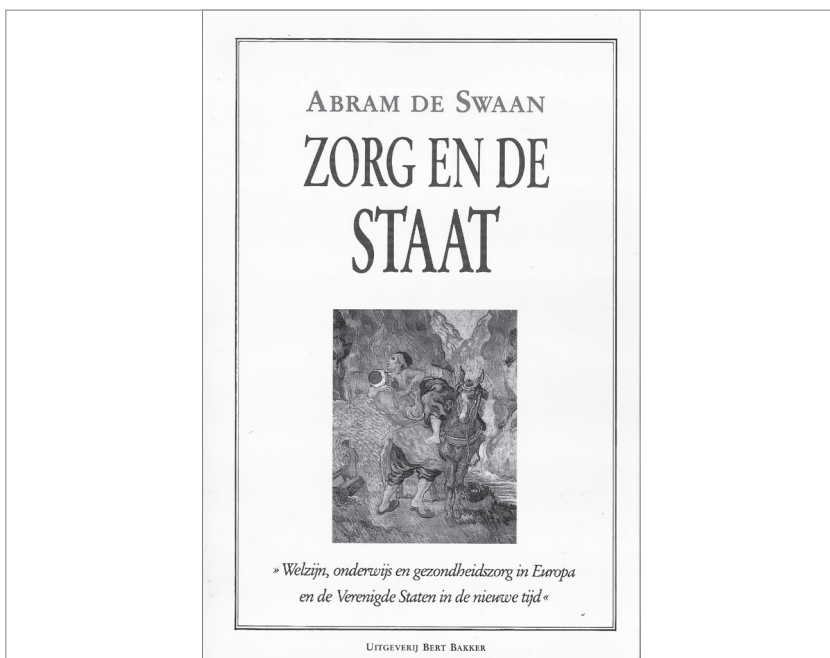
De opkomst van het spijkerpakkenproletariaat

Vuijsje, H. (1977)

Wederom een boek dat zondigt tegen de criteria, want Herman Vuijsje is journalist en publicist. Toch willen wij hem een plaats geven in de galerij, omdat het een bijzonder geval betreft. Allereerst is dit boek nog min of meer in de slagschaduw van de universiteit geschreven, toen Vuijsje na zijn sociologiestudie een jaar wetenschappelijk medewerker was. In 1975 stapte hij over naar de *Haagse Post*, waarin in 1976 al delen verschenen van dit in 1977 gepubliceerde boek. Het boek staat bovendien vol theorieën en concepten uit de sociologie en aanverwante wetenschappen, en is inhoudelijk een schoolvoorbeeld van een voor een breed publiek geschreven sociologische analyse.

Het onderwerp was bovendien welgekozen en geheel bij de tijd. Het begon op te vallen dat er in delen van de publieke sector een klasse van beroepsbeoefenaren was ontstaan die het opkomen voor achtergestelden combineerde met veel eigen privileges en weinig plicht tot verantwoording. Slechts een paar jaar later zou de filosoof Hans Achterhuis deze kritiek aanscherpen tot *De markt van welzijn en geluk*, dat elf drukken mocht beleven. *Nieuwe vrijgestelden* behaalde er slechts vier, maar er zouden nog meer 'Vuijsjes' volgen, waaronder een paar notoire bestsellers. Veel van zijn boeken hebben een sterk sociologische inslag en behandelen verschuivingen in cultuur en opvattingen van de Nederlandse bevolking.

Herman Vuijsje presenteert zich dan ook consequent als *socioloog en journalist*. Als zodanig is hij waarschijnlijk de meest prominente in zijn soort. Hij beoefent sociologie vanuit een vrije positie, niet gehinderd door *international journals* en NWO-subsidieaanvragen. Dit te signaleren, is wellicht belangrijk. De onderzoeksjournalistiek ontwikkelt zich steeds meer tot een concurrent – of potentiële bondgenoot? – van de academische sociologie.

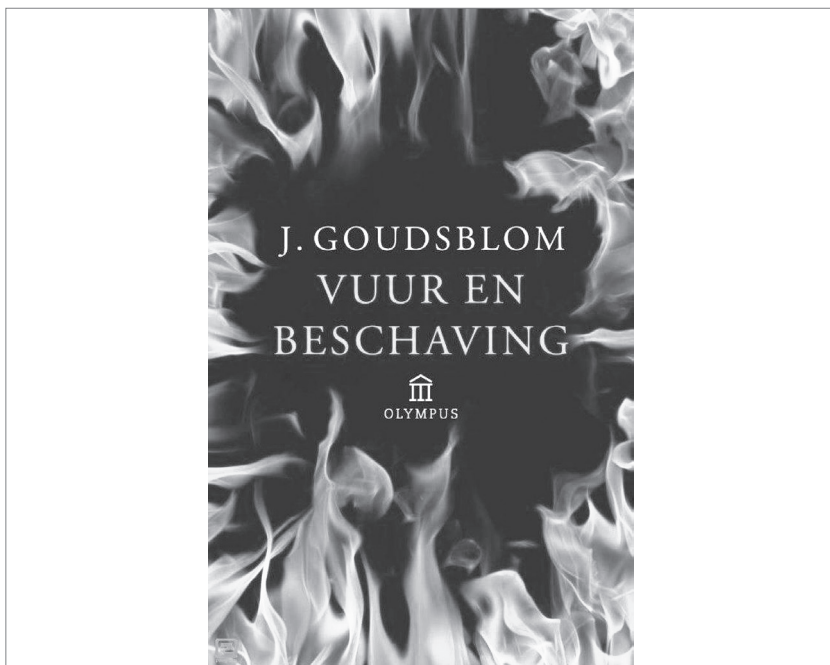
Zorg en de staat

Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd

De Swaan, A. (1989)

Dit is waarschijnlijk het sociologische publieksboek bij uitstek. Hoewel het een authentieke wetenschappelijke studie is naar het ontstaan van collectieve verzorgingsarrangementen in een vijftal westerse landen, bereikte het toch een breed publiek en kreeg het ook veel aandacht in de pers. *Zorg en de staat* verscheen aanvankelijk in het Engels, maar vanaf de Nederlandse uitgave in 1989 beleefde het zes drukken gedurende een periode van zestien jaar. Meer drukken hoeven er niet te komen, want het is nu vrijelijk beschikbaar in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Er zijn trouwens ook vertalingen gekomen in het Spaans, Duits en Frans.

De populariteit van het boek zal zeker iets te maken hebben met het onderwerp en het tijdsgewricht waarin het verscheen. Abram de Swaan legde met aansprekende voorbeelden de rationaliteit van de verzorgingsstaat uit in een tijd waarin deze onder neoliberalen vuur lag. Minstens zo belangrijk is echter de onovertroffen stijl waarin het boek is geschreven. De ontegenzeggelijk stevige kost van onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid en armoedebestrijding wordt door De Swaan opgediend als een smakelijke maaltijd met pittige historische ingrediënten. Na afloop heb je het gevoel er meer van te lusten – niet alleen van de verzorgingsstaat, maar ook van de sociologie.

Vuur en beschaving

Goudsblom, J. (1992)

Het ontstaan van de menselijke samenleving is gehuld in de nevelen der geschiedenis. Wellicht juist daardoor blijven veel mensen gefascineerd door pogingen die nevelen terug te dringen of, althans, er de contouren in te ontwaren van onze oorsprongsvormen. Dit helpt verklaren waarom de lange historische lijn die de socioloog Norbert Elias schetste in *Het civilisatieproces* (1939) in Nederland op zoveel belangstelling kon rekenen.

De Amsterdamse hoogleraar Johan Goudsblom, die zelf bijdroeg aan deze belangstelling en in Elias' geest de sociologie bedreef, rekte diens historische lijn uit naar een nog veel verder verleden, namelijk de oertijd waarin mensen leerden het vuur te beheersen. In Goudsbloms ogen was dit de basis van alles. De vuurbeheersing veranderde

de machtsbalans tussen mensen en dieren, legde de grondslag voor de landbouw en latere industrialisatie, en startte het beschavingsproces dat noodzakelijk was om de toepassing van het vuur te benutten en de gevaren ervan te beteugelen. Groeiende weerbaarheid en groeiende afhankelijkheid gaan in deze ontwikkeling hand in hand. De vereisten van het vuurregime brachten een steeds grotere sociale dwang en 'zelfdwang' met zich mee – geheel conform Elias' civilisatietheorie.

Goudsblom ontwikkelde zijn ideeën vanaf de jaren tachtig in een serie artikelen in *De Gids*, wat uiteindelijk leidde tot *Vuur en beschaving* (1992), dat tevens in het Engels werd gepubliceerd. Niet verwonderlijk trok het Nederlandse boek een breed publiek, uitmondend in zes drukken binnen een kwart eeuw looptijd. Het boek laat het overigens niet alleen bij geschiedenis. Goudsblom zou geen socioloog zijn als hij de vuurbeheersing niet ook verbond met onze hedendaagse afhankelijkheid van energie en brandstoffen.

Vroeg mondig, laat volwassen

De hoge eisen van de keuzevrijheid

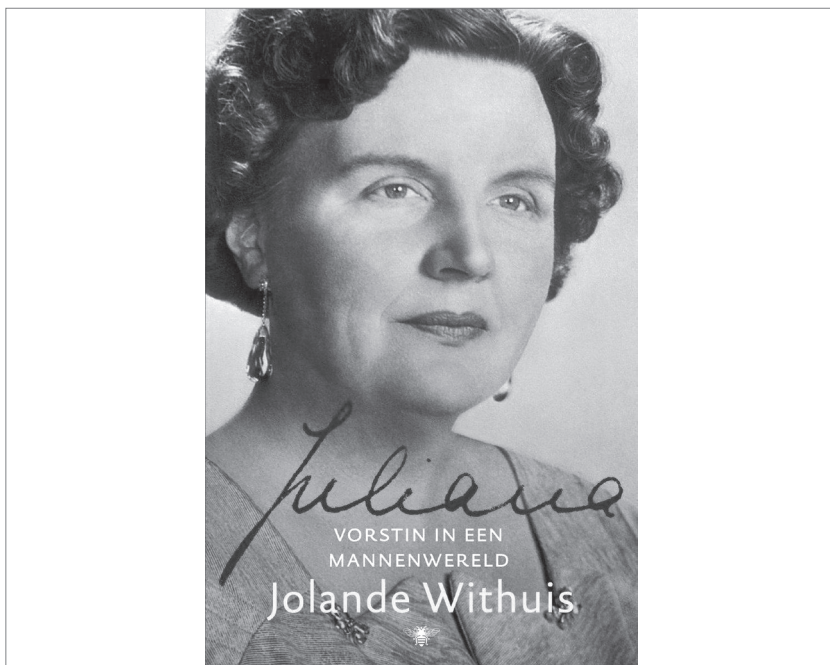
Brinkgreve, C. (2004)

Mensen hebben veel belangstelling voor onderwerpen die raken aan het dagelijkse leven. Te denken valt aan man-vrouw-relaties, gezinsproblemen, opvoedingsvragen en seksualiteit. Sociologen die schrijven over deze onderwerpen kunnen in beginsel op ruime aandacht rekenen. Ze moeten dan echter wel de juiste wegen vinden en zich staande houden in een vloed van bijdragen van andere disciplines, opiniemakers en ervaringsdeskundigen.

Christien Brinkgreve heeft die publieke aandacht al vele decennia gezocht en gekregen door middel van boeken, artikelen, columns, lezingen en mediaoptredens. Naar eigen zeggen kan haar werkterrein worden omschreven als de veranderingen in 'gevoel, gedrag en moraal'.

wat ook de ondertitel was van het befaamde *Margriet weet raad*, waarmee ze in 1978 (samen met Michel Korzec) debuteerde. Het materiaal voor dit onderzoek werd gevormd door de vragen en antwoorden in de adviesrubriek van het damesweekblad *Margriet* in de periode 1938-1978. Dit bijzondere boekje verwierf echter geen herdrukken en hetzelfde geldt voor de meeste andere titels in haar omvangrijke oeuvre.

In 2004 was het wel raak met *Vroeg mondig, laat volwassen*, dat in zes jaar tijd zes drukken beleefde. Dit gaat dan ook over een onderwerp waarover alle Nederlanders zich zorgen maken: hun kinderen. Opnieuw vormen brieven in een weekbladrubriek (ditmaal jongeren die schreven naar VPRO's *Achterwerk*) de basis van het onderzoek. Brinkgreve ontdekt een jongerenwereld vol paradoxen: ze worden eerder met volwassenheid geconfronteerd maar blijven langer kind. Hun grotere keuzevrijheid brengt tegenstrijdige eisen en verlangens met zich mee. Het lijkt alsof de grenzen tussen jeugd en volwassenheid meer poreus zijn geworden. En toen moesten de *social media* nog komen...

Juliana

Vorstin in een mannenwereld

Withuis, J. (2016)

Wat nou, is dit sociologie? Jazeker, en dat is helemaal niet raar voor wie zijn klassieken kent. Ons aller levensloop is een kruising van biografie en geschiedenis, zo betoogde C. Wright Mills, en het is de sociologische verbeeldingskracht die deze interactie voor onszelf en de wereld begrijpelijk helpt maken.

De biografie is dan ook absoluut een sociologisch genre, al hangt het er natuurlijk wel van af hoe die biografie geschreven is. Wat dat aangaat, zijn we bij Jolande Withuis aan het goede adres. Zij heeft een rijke ervaring als publicist en columnist en profileert zich in haar werk nadrukkelijk als socioloog. Daarnaast was ze als onderzoeker werkzaam bij een respectabele aan de academische wereld gelieer-

de instelling, het NIOD. De biografieën die Withuis publiceert, zijn onmiskenbaar geschreven door een socioloog. Het gaat weliswaar om personen en hun belevenissen, maar de sociologie loopt steeds op de achtergrond mee. Dit blijkt wellicht het duidelijkst uit haar in 2021 verschenen biografie van Jeanne Buruma Oosting, de kunstenares die worstelde met haar adellijke milieu.

Het is nog te vroeg om te voorspellen of dit boek veel drukken haalt, maar een bestseller is Withuis' biografie van onze voormalige koningin Juliana wel. Het boek verscheen in 2016 en beleefde inmiddels zeven drukken. We leven mee met een geplaagde vrouw die zich staande moet zien te houden tegenover de dominante mannen in haar binnen- en buitenwereld. De ongelijkheid tussen de seksen vormt dan ook de onmiskenbare subtekst van deze biografie. Aan het eind hebben de lezers veel geleerd over het leven van onze oude vorstin, maar ongemerkt ook over de beklemmende invloed van maatschappelijke conventies en verhoudingen.

DIALOGEN

Dialogo: identiteit

‘Het zelfbeeld in Nederland is: we zijn progressief en liberaal en vooral goed bezig’

Met Halleh Ghorashi en Jan Willem Duyvendak

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

Van het koloniale verleden tot genderneutrale toiletten: culturele kwesties lijken de gemoederen meer en meer bezig te houden. Maar, is er wel sprake van een omslag? En hoe verhoudt de Nederlandse sociologie zich tot het opgelaaide identiteitsdebat? We bespreken het met Halleh Ghorashi en Jan Willem Duyvendak.

Het gesprek over identiteit wordt gevoerd door drie witte mannen en een vrouw met een migratieachtergrond. Vraag een socioloog of we de samenstelling van het gezelschap moeten thematiseren, en Jan Willem Duyvendak zegt: ‘Het is zeker relevant. En tegelijkertijd hoop ik dat we niet gereduceerd worden tot kenmerken die al dan niet aan ons lichaam zijn af te lezen.’

Duyvendak is hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het *Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences* (NIAS). Zijn gespreksgenoot vandaag is Halleh Ghorashi. Zij is hoogleraar Diversiteit en Integratie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze kwam eind jaren tachtig vanuit Iran naar Nederland.

Ghorashi: ‘Ik ben me extra bewust van de aard van een gezelschap als ik gevraagd word omdat ik een niet-witte vrouw ben. Maar ik vind vooral meerstemmigheid belangrijk. Als vluchteling die naar

Nederland is gekomen en op latere leeftijd de taal heeft geleerd en de samenleving heeft leren kennen, heb ik een andere beleving van de ontwikkeling van ons vak en de kansen om binnen de academische wereld van invloed te zijn dan een witte man met de privileges van een voorspoedige loopbaan.’

We willen met de hoogleraren spreken over identiteit, over diversiteit en de gevoeligheid van culturele kwesties die het maatschappelijk debat op scherp zetten en soms zo lijken te verlammen. Zwarte Piet, de Transgenderwet, omgekeerde vlaggen, het slavernijverleden, *woke* en de waarde van woorden – gemoedelijk gaat het er zelden nog aan toe.

‘We moeten ons niet blindstaren op de hevigheid van botsingen’, vindt Duyvendak desondanks. ‘Er is heel veel conflict, zeker. Maar dat is onderdeel van voortgaande emancipatie. De richting is de goede richting.’

Hoe komt het dat we ons tegenwoordig zo druk maken over identiteit?

Duyvendak: ‘Ik verzet me tegen het idee dat de strijd rond identiteit iets nieuws is en tegenover ideologie staat. In de belangrijkste conflicten van de twintigste eeuw speelde identiteit net zo goed een enorme rol. Klassenstrijd is ook identiteitsstrijd, net als de eerste feministische golf, de zwarte burgerrechtenbeweging, de homo-emancipatie.’

‘Minderheden krijgen het verwijt dat ze identiteitspolitiek voeren. Maar je krijgt pas strijd als minderheden terugpraten – dat is de echt nieuwe ontwikkeling. De massaliteit en radicaliteit is nieuw. Er is geen groep meer die zichzelf niet politiek bekwaam vindt, iedereen laat zich horen. Dat veroorzaakt soms een kakofonie.’

Ghorashi: ‘Ik zie wel een verschuiving van wat Michèle Lamont *poverty gap* noemt naar *recognition gap*, ofwel *politics of recognition*. Dit betekent dat we de discussie over ongelijkheid zodanig herformuleren dat ook de strijd om erkenning een plek daarin krijgt. Structuren in de samenleving beperken de ruimte van groepen zonder privileges niet alleen vanwege hun klassenachtergrond, maar ook vanwege andere identiteitskenmerken.’

Duyvendak: 'Ik denk dat het in de kern nog steeds gaat om de strijd om gelijkheid. Mensen willen hetzelfde behandeld worden, de ruimte krijgen om zichzelf te zijn, misschien anders dan de meerderheid, maar gelijk aan die meerderheid.'

Ghorashi: 'Het gevaar is dan: gelijke rechten kunnen leiden tot gelijkheidswang, *sameness*. Terwijl er juist ruimte moet zijn voor verschil.'

Duyvendak: 'Maar welke middelen heeft de politiek daarvoor? Neem de homobeweging. Wat begint met een strijd voor het recht om anders te zijn, eindigt met het verwerven van een recht dat hetero's al hadden: openstelling van het burgerlijk huwelijk.'

Hoe is de omslag te verklaren van een nadruk op sociaal-economische naar sociaal-culturele aspecten van integratie?

Ghorashi: 'Afstand en angst, denk ik. Dat is ontstaan in de jaren negentig, toen Bolkestein zei dat de islam en westerse waarden en normen onverenigbaar zijn. Daardoor is cultuur en religie de boventoon gaan voeren.'

Duyvendak: 'De sociologie is daar deels tamelijk onproblematisch in meegegaan. Bijvoorbeeld door allerlei onderzoek te gaan doen naar culturele gebruiken. Maar er zijn vooral grote verschillen tussen sociologen. Een aantal vooraanstaande sociologen, zoals mijn oud-collega Ruud Koopmans, vindt het religieuze karakter van immigratie – de islam – een probleem. Anderen hebben er met meer afstand naar gekeken: waarom treedt deze verschuiving, deze culturalisering van burgerschap op?'

En wat moeten we met de suggestie dat 'al dat gedoe over identiteit' afleidt van 'zaken die écht belangrijk zijn'?

Duyvendak: 'Piketty claimt dat identiteitspolitiek – minderheids-groepen die hun positie claimen – ten koste gaat van klassenstrijd.'

Maar klopt dat wel? Is het bijvoorbeeld zo dat nu hogeropgeleiden dominant zijn in linkse partijen er daarom minder aandacht is voor sociaal-economische ongelijkheid? Uit onderzoek blijkt dat dit onzin is. Er is geen verdringing, de twee vormen van strijd kunnen prima samen opgaan.'

Is het lastig distantie te bewaken voor een discipline die zich sterk bewust is van de materie?

Duyvendak: 'Vijf jaar geleden was de discussie: hoe sociologisch zijn deze geïndividualiseerde tijden? Nu moeten we constateren: mensen praten eindeloos in termen van groepen! Het lijkt een paradox – enerzijds is er sprake van hyperindividualisering, maar tegelijkertijd van extreem groepsdenken. Maar nu wordt er helaas op een on-sociologische manier over collectieve identiteiten gepraat.'

Ghorashi: 'Door wie?'

Duyvendak: 'Ook wel door sommige sociologen. Waarom is er zoveel aandacht voor culturele en identiteitskwesities? Daarvoor hebben we eigenlijk geen goede verklaring; het gaat bijvoorbeeld niet om het absolute aantal migranten in een land. Wellicht speelt voor Nederland dat we in korte tijd een van de meest seculiere landen ter wereld zijn geworden. Er is geen land waar mensen zich zo bevrijd voelen door de jaren zestig en zeventig.'

Ghorashi: 'Ik zie dat echt heel anders... Volgens iemand als Zygmunt Bauman is er juist vanwege het wegvallen van sociale structuren een atomische manier van leven ontstaan die een hang naar het verleden aanwakkert: religie, traditie, nationalisme. Dit is een paradox. Er wordt misschien juist wel terugverlangd naar collectieve elementen waarvan we ons bevrijd hebben.'

Is het alleen angst en weemoed, of ook ergernis? Neem de discussie over genderneutrale toiletten: heel veel mensen ergeren zich daaraan.

Ghorashi: ‘Als de norm ter discussie wordt gesteld, gaan mensen zich ergeren. Het zelfbeeld in Nederland is: we zijn progressief en liberaal en vooral goed bezig. Die overtuiging staat verandering en inclusie in de weg. Alle veranderingen worden afgedaan als overdreven.’

Duyvendak: ‘Er is een bevroren beeld van wij, van Nederland en de Nederlander. Daar hoorden progressieve beelden over gender en seksualiteit overigens bij – wij hadden als eerste het homohuwelijk, noem maar op. Maar nu er nieuwe eisen worden gesteld, waarbij niet meer wordt uitgegaan van twee genders, blijkt dat een deel van de omarming van de liberale opvattingen, bijvoorbeeld bij radicaal-rechts, opportunistisch was. Genderfluiditeit is tot op zekere hoogte ook wel een nieuw issue. Je kunt je afvragen: waarom gaat het zoveel over trans?’

Ja, waarom gaat het zoveel over een relatief kleine groep?

Duyvendak: ‘Het is kwantitatief een kleine categorie, maar symbolisch niet marginaal.’

Wat symboliseert die groep dan?

Ghorashi: ‘Dat er opnieuw een norm betwist wordt, voorbij het binaire denken. Wij versus zij is zo hardnekkig. Als dat in verwarring wordt gebracht...’

Duyvendak: ‘Zie ook hoeveel ergernis de discussie over gender en taal oproept. Het gaat vooral over de vraag of we het er wel over moeten hebben – “want er zijn toch belangrijker zaken in de wereld?”’

Halleh, jouw onderzoeksthema is diversiteit in organisaties. Merk je in je werk iets van de gevoeligheid van deze thematiek?

Ghorashi: ‘Wat mij vooral opvalt: er is ogenschijnlijk weinig weerstand, bijna alle organisaties willen meer divers worden, of althans: zeggen dat te willen. Want als je naar de afgelopen tien jaar kijkt, zie

dat er niet echt veranderd is. Ik zie wel een omslag, vooral na de Black Lives Matter-beweging. In de samenleving en ook binnen organisaties begint meer aandacht te komen voor de structurele vormen van uitsluiting. En dat is de kern als we het over inclusie van diversiteit hebben. Daarvoor moeten de structuren veranderen. Tot voor kort ging inclusie vooral over hoe de ander zich moet aanpassen om erbij te horen. Mensen zoals ik moesten hun best doen om in het systeem te passen zonder dat het systeem enige moeite deed om zich aan te passen aan diversiteit in de samenleving.'

Is het een gevaar om te geëngageerd te zijn?

Ghorashi: 'Ik vind dat echt een vraag vanuit *mainstream* denken. Is het niet gevaarlijk om afstandelijk onderzoek te doen? Er is een enorme focus gekomen op grootschalig kwantitatief onderzoek vanuit het idee dat het representatief zou zijn. Maar wat dit soort onderzoeken laat zien, is hoe ver mensen met een migratieachtergrond achterlopen op Nederlanders zonder migratieachtergrond. Dit heeft achterstandsbeleid jaren in stand gehouden. Er is weinig differentiatie, en er is ook gebrek aan verbinding met de leefwereld van migranten en vluchtelingen. Gelukkig is er recentelijk meer aandacht voor een geëngageerde vorm van wetenschap, waarin diversiteit van perspectieven centraal staat. Mijn Vici-project is een voorbeeld van deze meerstemmig geëngageerde wetenschap.'

Duyvendak: 'Voor mij omvat het normatieve frame van meerstemmigheid ook interesse in de belevingen van bijvoorbeeld Wilders-stemmers.'

Ghorashi: 'Ik voel me aangetrokken tot het werk van Arlie Hochschild. Zij gebruikt het begrip *empathy wall*: er zijn groepen in de samenleving die zich geen voorstelling meer kunnen maken van hoe andere groepen leven en denken. Onze taak als sociologen is het ongenoegen in de samenleving zichtbaar te maken en structurele inbedding daarvan aan te duiden. Maar geëngageerde sociologen die etnografisch onderzoek doen, werden in Nederland lang gezien als te betrokken. Ik zie gelukkig steeds meer sociologen die daar wel voor kiezen.'

Halleh, word je in je rol als wetenschapper weleens aangesproken als vrouw met een migratieachtergrond?

Ghorashi: ‘In het begin wel, nu niet meer. Als je een bepaald niveau hebt bereikt, prestigieuze beurzen hebt binnengehaald en functies in adviesraden vervult, heb je je wel bewezen. Wat ons in het Vici-onderzoek opviel, is in dit opzicht het verschil met andere landen. In Zuid-Afrika en de VS wordt het niet zomaar geaccepteerd als je als witte onderzoeker onderzoek doet naar vluchtelingen en migranten. Je moet het heel goed verantwoorden. In Nederland is het omgekeerde het geval: er zijn voornamelijk witte onderzoekers die onderzoek doen naar vluchtelingen en migranten. Als je zelf vluchteling bent, wordt je wetenschappelijke kwaliteit betwist.’

Lag de lat voor jou hoger dan voor Jan Willem, denk je?

Ghorashi: ‘Zeker weten. Toen ik bijzonder hoogleraar werd, in 2005, was ik pas vier jaar eerder gepromoveerd. Toen zeiden wel heel veel mensen tegen mij: “Je hebt die positie gekregen omdat je allochtoon bent” – zo werd dat toen nog genoemd. En ik zei: “Ja, natuurlijk.” Maar die leerstoel ging over de positie van migrantenvrouwen. Ik zou het heel erg vinden als een witte man of zelfs een witte vrouw die positie zou krijgen. Natuurlijk is persoonlijke achtergrond dan relevant.’

Duyvendak: ‘De epistemologische kwestie is: kun je bepaald onderzoek beter verrichten omdat je bepaalde ervaringen hebt? In dit voorbeeld van Halleh’s leerstoel kan ik me dat zeker voorstellen. En dat het Instituut voor Migratie en Etnische Studies heel lang vooral uit witte onderzoekers bestond – dat is curieus. Tegelijkertijd is het ook jammer dat heteroseksuele mannen zich amper lijken te interesseren voor gender- en seksualiteitsstudies.’

Sociologieafdelingen, zoals die aan de UvA, worstelen zelf ook met diversiteitsvraagstukken: er is kritiek op het gebrek aan diversiteit in promotiebeleid. Is sociologie vatbaarder voor deze verwijten dan bijvoorbeeld de vakgroep Wiskunde, omdat sociologie zich zelf met deze vraagstukken bezighoudt?

Duyvendak: ‘Je mag van sociologen een meer sociologische blik verwachten, een meer institutionele analyse. Maar we moeten niet vergeten dat we enorme stappen vooruit hebben gezet. Toen ik op de universiteit kwam werken, werden onderwerpen rond diversiteit nauwelijks bestudeerd. We zijn misschien nog niet zo divers als we zouden willen. En als er klachten zijn, moeten we kijken naar patronen in die klachten. Maar lang niet alles wat met individuen gebeurt, is een uiting van iets structureels – al wil dat weer niet zeggen dat er geen structurele problemen zijn.’

Ghorashi: ‘Maar als je iets een incident noemt, verzwak je het. Ik ben erop tegen het te individualiseren.’

Duyvendak: ‘Maar ik zie te veel dat mensen die tot minderheidsgroepen behoren, denken dat alles wat er gebeurt hun overkomt omdat ze bij die minderheidsgroep horen. Er is altijd ook *agency*: individuele handelingsruimte en verantwoordelijkheid. Misschien heb je wel geen promotie gekregen omdat een ander beter was, je minder hard hebt gewerkt, je niet zo’n prettige collega was.’

Ghorashi: ‘Individuele verhalen moet je juist contextualiseren. Al mijn onderzoek laat zien dat Nederland heel goed is in de defensieve reactie: altijd het probleem bij de ander leggen, de migrant moet een dikke huid hebben, die moet op cursus.’

En studenten, hoe kritisch zijn die?

Ghorashi: ‘Ik ben zelf geen witte man, maar ik krijg van studenten wel te horen dat ik te veel literatuur voorschrijf geschreven door witte mannen – Baumann, Giddens, Bourdieu. Internationale promovendi

zeiden me: “Je moet dekolonialiseren.” Ze hadden gelijk. Je moet ook naar je eigen handelen kijken, zelf diversificeren.’

Duyvendak: ‘Sommige studenten willen per se dat je tijdens voorstelrondjes in werkgroepen zegt hoe je je gendergewijs identificeert. Op veel Amerikaanse universiteiten gebeurt dat al. Wat mij betreft, is het vooral een empirische vraag of het de minderheidsgroep helpt. Het stigmatiseert misschien soms meer dan gewenst. Je merkt dan immers dat 99,5 procent van de mensen een cisgender-aanduiding kiest en dat jij dus afwijkt.’

Maar precies dit soort uitingen van identiteit zijn toch niet te vergelijken met de vrouwenemancipatie in de jaren zestig?

Duyvendak: ‘Het gaat voor een deel om inhoudelijk verwante maar nieuwe kwesties, zoals genderfluiditeit. Maar net zoals toen, moet identiteitspolitiek ook nu een hoge toon aanslaan: wij weten hoe de wereld in elkaar zit en waarom die moet veranderen.’

‘En net zoals toen, wordt er nu vaak door gevestigden tegengeworpen: “Waarom maken jullie je daar zo druk om, waarom mag ik dat woord niet meer gebruiken?” Dat kun je makkelijk zeggen vanuit een meerderheidsgroep. Die kleine kwesties raken vaak toch aan heel fundamentele concepten. Zwarte Piet is daar een heel goed voorbeeld van. Eerst werd er gedaan alsof dat alleen een probleem van zwarte Nederlanders was. Het is uiteindelijk een heel mooi voorbeeld geworden van hoe maatschappelijke transformatie kan plaatsvinden, waarbij je toont dat je gevoelig bent voor de beleving van anderen. En dat kunnen we soms best goed.’

Ghorashi: ‘Vind je? Soms lijkt het juist alsof we dat kwijt zijn. Het vermogen om naar een ander te luisteren, verbindingen maken. Omdat we in alles gevoed worden door homogeniteit. Digitalisering versterkt deze homogene zones in de samenleving. Daardoor wordt ons inlevingsvermogen zwakker.’

Ervaren jullie geen wetenschappelijke beklemming rond deze thematiek?

Ghorashi: 'Wat bedoel je?'

Nou, bijvoorbeeld dat je extra goed nadenkt wie je bij onderzoek betreft, wat de onderzoeksvragen zijn, hoe je zaken formuleert?

Ghorashi: 'Ik heb daar geen last van. Ik heb mijn eigen modus: ik geloof niet in neutrale wetenschap of dat de afstand van de onderzoeker objectiviteit als gevolg heeft, zoals veel andere sociologen geloven. Ik denk dat je bij onderzoek juist moet reflecteren op waar je ideeën en kaders vandaan komen en hoe die ingebed zijn.'

Duyvendak: 'Ik ben soms wel geïrriteerd dat kritiek zo pertinent en massief is. Bijvoorbeeld als studenten en collega's stellen dat er systemisch seksisme is en zij hyperbolen gebruiken als: "Geen enkele kennis van vrouwelijke wetenschappers wordt gewaardeerd." Als onderzoeker van sociale bewegingen snap ik dat je tegen dingen moet aanschoppen om zaken gedaan te krijgen. Maar het is vaak zo a-historisch. Het is qua onderzoek naar gender en seksualiteit echt zoveel beter dan het vroeger was, en dat verdwijnt uit beeld. Het slachtoffer spelen, lijkt soms het enige actie-repertoire dat we hebben.'

Ghorashi: 'Maar juist Wright-Mills' *sociology of imagination* gaat over het geven van een contextuele verklaring voor individuele verhalen. Als je het gesprek aangaat, kun je samen kijken naar de verschillende perspectieven op het verhaal. Bovendien is het essentieel om te beseffen dat onze keuzes ergens vandaan komen. We moeten ons bewuster zijn van onze keuzes die onschuldig lijken maar toch best wel uitsluitend kunnen zijn.'

Duyvendak: 'Je veronderstelt dan wel redelijkheid bij de ander. Het valt mij juist op dat sommige wetenschappers en activisten geobserveerd zijn door hun eigen ervaring en die verabsoluteren. Natuurlijk is het relevant wat je hebt meegemaakt. Maar in de wetenschap moeten

juist verschillende perspectieven worden ingebracht en is zelfkennis geen hogere vorm van kennis.'

Kun je in onderzoek nog wel werken met sociale categorieën?

Duyvendak: 'In Frankrijk zou het uitgesloten zijn onderzoek te doen naar jeugdcriminaliteit waarbij je verschillende etnische groepen onderscheidt, omdat het zou botsen met een universalistisch ideaal. Ik ben niet Frans, ik ben socioloog en denk dus dat sociale categorieën ertoe doen.'

Maar je hebt toch ook in Frankrijk vrij veel racisme?

Duyvendak: 'Precies, dus dat vermeende ideaal staat zo ver af van de werkelijkheid.'

Ghorashi: 'Maar wat levert categoriseren op? Toen ik naar Nederland kwam in de jaren tachtig, kwam ik vooral onderzoeken tegen die gingen over de achterstand van vluchtelingen ten opzichte van Nederlanders. Het ging alleen over wat ze niet hadden: een goede taalbeheersing, opleiding, werk. Meestal wel met goede bedoelingen, maar toch stigmatiserend. Daarom ben ik met narratief onderzoek begonnen, om het perspectief en de leefwereld van vluchtelingen aandacht te geven.'

Duyvendak: 'Natuurlijk moeten ook sociologen reflecteren op de categorieën die wij zelf introduceren en gebruiken. "Allochtoon-autochtoon", ingebracht door Hilda Verwey-Jonker, is daar misschien wel het beste voorbeeld van. Dat heeft terugkijkend enorm uitsluitend en stigmatiserend gewerkt.'

Ghorashi: 'Welke discussies hebben we vooropgesteld, welke hebben we gemarginaliseerd? Daar moeten we op reflecteren en ook dat gebeurt te weinig. Ik heb Michael Burawoy als voorzitter van de internationale sociologenvereniging horen zeggen: "Ongelijkheid is ons vraagstuk, maar Piketty en Paus Franciscus hebben het geagendeerd." Waar waren wij, sociologen? Ik denk ook dat er meer waarde moet

worden gehecht aan het belang van ervaringskennis, als tegenhanger van tellen en statistiek.'

Duyvendak: 'Wat mij dwarszit, is dat veel sociologen primair kijken naar culturele verschillen en dat zij overeenkomsten veronachtzamen. Daarom ben ik ook niet gelukkig met een term als "superdiversiteit". Daar gaat de suggestie van uit dat verschillen nu groter zijn dan vroeger. Dat denk ik niet. We kunnen laten zien dat de samenleving homogener is dan in de jaren zestig.'

'Ik heb in mijn eigen werk ook veel aandacht gehad voor minderheidsgroepen. Maar daarna heb ik me bewust gericht op de *mainstream*, omdat het ook belangrijk is om te laten zien hoeveel we delen.'

Dialogo: stad en land

‘Oost-Groningen heeft veel gemeen met Rotterdam-Zuid’

Met Bettina Bock en Jan Rath

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

Sociologen hebben van oudsher interesse in het stadse bestaan en het leven in kleine gemeenschappen. Maar de laatste jaren gaat het vooral over de kloof tussen het centrum en de periferie. Hoe ontwikkelen beide leefomgevingen zich? En hoe verhouden zij zich tot elkaar? We praten erover met hoogleraar Plattelandsontwikkeling Bettina Bock en haar collega Stadssociologie Jan Rath.

Ze ontmoetten elkaar niet eerder – maar of we dat exemplarisch moeten bezien? Bettina Bock is hoogleraar Inclusieve Plattelandsontwikkeling in Wageningen en – een dag in de week – in Groningen. Jan Rath is hoogleraar Stadssociologie aan de Universiteit van Amsterdam. In het academisch jaar 2021-2022 bekleedde hij bovendien de prof. dr. J.A.A. van Doorn wisselleerstoel aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij houdt zich bezig met onder meer bevolkingsdaling en leefbaarheid. Hij bekommert zich om gentrificering en wijdde recent een studie aan koffiebars in het hoofdstedelijke stadscentrum.

En nu zitten ze hier dus samen, in een non-descripte vergaderruimte aan het eerste perron van het Centraal Station in – toch weer – Amsterdam. Om te praten over de provincie, de stad en de vermeende kloof tussen beide. Die, als we sommige duiders mogen geloven, dieper is dan ooit.

Er waren tijdvakken waarin Nederland niet veel groter leek dan de Randstad, afgaande op economische ontwikkelingen en beleid. Grote

steden staan nog steeds voor grote uitdagingen op het terrein van wonen, werken en bestaanszekerheid. Maar de laatste jaren rukt de periferie plots op richting het centrum van de aandacht. Energie (fossiel en duurzaam), het gebruik van schaarse ruimte, woningbouw, de opvang van vluchtelingen, de noodzakelijke transitie in de landbouw; aan de randen van het land schuurt het.

Welk licht kan de sociologie op het vraagstuk laten schijnen?

Te beginnen bij de vraag of het niet gek is dat een plattelandssocioloog en een stadssocioloog elkaar niet eerder troffen.

Bock: 'Ik denk niet dat je er nu zoveel achter moet zoeken dat we elkaar nog niet eerder troffen.'

Rath: 'Er zijn heel veel mensen die ik niet ken.'

Bock: 'Maar ik denk wel dat meer overleg en samenwerking goed zou zijn. Want stad en land is een oneigenlijke tegenstelling. De stad is heel divers, net zo goed als het platteland. Oost-Groningen heeft veel gemeen met Rotterdam-Zuid.'

Rath: 'Kijk, *now we are talking!* En is er wel zoveel nieuws onder de zon? In de jaren zeventig en tachtig moesten rijksdiensten massaal naar Limburg en Groningen verkassen, een beladen kwestie die veelvuldig in het nieuws was.'

Bock ziet vooral een institutionele verklaring voor het feit dat zij en Rath elkaar niet eerder ontmoetten. De rurale sociologie, zoals in Nederland eigenlijk alleen in Wageningen geworteld, wordt volgens haar als een beetje apart beschouwd. 'We zaten zelfs niet in de sectorplannen voor de sociale wetenschappen.' En veel Wageningse sociologen waren van oudsher vooral bezig met ontwikkelingsvraagstukken in de derde wereld. Gekscherend: 'En wij komen niet zo vaak in de grote stad.'

Rath wijst op de ruimtelijke dimensie: 'Collega's van mij hebben het gevoel dat als ze Amsterdam uit gaan ze in de negorij belanden. Naar Londen gaan, ligt meer voor de hand dan naar Tilburg reizen.'

‘Maar’, zegt ook hij, ‘Nederland is een heel klein land. Het verschil tussen de stad en het platteland is heel marginaal en verloopt geleidelijk. De “uitverlekking” is groot. In de jaren zestig en zeventig trokken mensen vanuit de grotere steden naar plaatsen als Purmerend en Spijkenisse. Maar degenen die kunnen leren, trekken massaal terug naar de grotere steden. De schaal is klein, maar de mobiliteit is groot.’

‘Toch wil ik niet zeggen dat er geen onderscheid is tussen grootstedelijk en landelijk gebied’, zegt Bock. ‘Er zijn verschillen in de manier van leven, en mensen ervaren hun omgeving anders. Zeker als je kijkt naar tevredenheid en ontevredenheid.’

Ze ziet zelfs op Europese schaal dezelfde kwesties op het platteland terugkeren. ‘Alleen de schaal is anders. In Noorwegen is het dichtstbijzijnde ziekenhuis soms tweehonderd kilometer verderop, in Nederland dertig. Maar je hebt ook in Nederland sluitende ziekenhuisafdelingen, sluitende scholen, verdwijnende buslijnen, een tekort aan huisartsen.’

Rath: ‘Maar wat is nou dertig kilometer?’

Bock: ‘Nou, als de weeën komen, is dat best wel ver!’

Is het ook mentaal: we hadden iets, maar het verdwijnt?

Bock: ‘Zeker. Maar het is ook reëel en appelleert aan gevoelens van veiligheid.’

Rath: ‘Misschien zijn voorzieningen vooral mentaal ver weg. Ik kom regelmatig in Istanbul. Daar reizen veel mensen twee uur met de trein naar hun werk, heen én terug.’

Bock: ‘Ik heb moeite met het begrip “mentaal”. Er zijn echt praktische problemen.’

De periferie, de provincie: woordgebruik doet ertoe – zoveel is zeker. Terwijl het verschil tussen het centrum van Amsterdam en Nieuw-West in veel opzichten misschien groter is dan tussen Alphen aan den Rijn en Venlo, constateren beiden.

Rath: ‘Mensen uit Amsterdam vinden Diemen al ver weg. Ik verhuisde vanuit Rotterdam naar Woerden. Dat kon ik niet uitleggen aan

collega's. Het zijn niet altijd feitelijke afstanden, er is ook een soort weerzin.'

Bock: 'In de stad heb je alles. Je hoeft niet vanuit Amsterdam naar Utrecht voor de film, laat staan naar Den Helder. Friezen zeggen: vanuit Amsterdam naar Friesland is het altijd veel verder dan andersom. Het gaat erom waar je leven zich afspeelt. In Groningen noemen ze het "Ommeland". Daar is ontzettend veel dagelijkse beweging tussen stad en dorp, voor werk, voor school. Dat overbrugt.'

Wat zijn de grootste veranderingen die zich de afgelopen eeuw hebben voltrokken?

Bock: 'Op het platteland is dat de uitsorting van bewoners. Veel meer jongeren zijn gaan studeren en zijn weggetrokken. Daar komen niet zoveel mensen terug, want er is relatief weinig werk voor hogeropgeleiden. Er worden minder kinderen geboren, wat leidt tot dubbele vergrijzing. En ondertussen is er vooral geïnvesteerd in de stad. Dat leidt op den duur tot uitholling, verlies van voorzieningen en de ervaring van achterstelling.'

'Ik werd in Groningen aangesteld om bevolkingsdaling te onderzoeken. Maar de veranderende samenstelling van de bevolking is op de lange termijn een veel groter probleem dan leegstaande huizen. Ouderen, lageropgeleiden, problemen rond werkloosheid en armoede, soms van generatie op generatie: alles kluwt samen. Mensen trekken wel de Randstad uit, maar dan naar Ede en Amersfoort. Daarheen leidt de infrastructuur. Tegelijkertijd zijn er mensen in het noorden die zeggen: ik hoef geen snelle treinverbinding, dan komen al die Amsterdammers hier wonen.'

Rath: 'Ook uit de stad is de industrie verdwenen. Vroeger was een schip laden en lossen twee weken werk voor tweehonderd mensen. Nu is dat in een paar uur gepiept door die drie man die nog op een containerterminal werken, dat gaat grotendeels automatisch. Dat is een enorm verlies aan arbeid. Het gevolg is ook in stadsdelen een heel eenzijdige bevolkingssamenstelling, met alle chagrijn van dien.'

‘Ondertussen verdwenen ook in de stad sociale voorzieningen, zoals buurthuizen. De verzorgingsstaat werd erg bureaucratisch. Heel veel mensen hebben moeite om aansluiting te vinden. De sociale bindingen waarbinnen je nog betekenisvol was, zijn verdwenen, je moet het zelf meer regelen. Sommige buurten hebben meer actieve mensen, die zijn bij beleidsmakers ongekend populair. Maar dat mensen het zelf wel kunnen regelen, is een bestuurlijke fictie.’

Bock: ‘Op het platteland zie ik veel gebeuren rond zelforganisatie. Je hebt er van oudsher heel veel verenigingen. Als er een volleybalclub was in je dorp, ging je volleyballen; niet op aerobics, want dat was er niet. Nu zie je dat in sommige dorpen coöperaties ontstaan die allerlei dingen regelen. Vaak ontstaan ze vanuit een specifieke organisatie: een zomerfeest, de kerstmarkt. Nu doen ze iets met de leegstaande kerk, de oude school, duurzame energie. Heel lokaal, en vanuit verbondenheid met de plaats en de regio. Ook nieuwkomers. In het Italiaans heb je het begrip “restanza”: blijven en verzetten. Dat bestendigt het gemeenschapsgevoel. In de stad – ik woon er zelf – is dat toch vluchtiger.’

Rath: ‘Neem het Oude Westen in Rotterdam of de Baarsjes in Amsterdam. Dat zijn gentrificerende buurten met vooral hogeropgeleiden. Die gaan dan zelf dingen regelen. Een parkje opknappen, een buurtbieb beginnen. Buiten de overheid om. Kleine groepen zetten dingen naar hun hand. Een beetje zoals vroeger, misschien. Maar het zijn kleine initiatieven die zeker niet de hele buurt omvatten. En vaak staan of vallen ze bij een paar spilfiguren.’

Bock: ‘Dat geldt voor veel burgerinitiatieven. Ook op het platteland. Al wortelen ze daar misschien wat meer in de gemeenschap.’

Is de moderne stadsbewoner nog geworteld?

Rath: ‘Het definiëren van homogeniteit hangt af van je criteria. Er is een bepaalde elite. Die mensen ruiken elkaar. Soort zoekt nog steeds soort, maar langs verschillende assen. Ondertussen zijn steden ook doorvoerhavens. Twintig jaar geleden wilden grote steden maar al te

graag toeristen lokken, maar zeker in Amsterdam is dat gruwelijk uit de klauwen gelopen. Want die toeristen gaan niet naar Slotervaart. Stadscentra zijn druk en hebben een bepaalde infrastructuur. Ik heb eens geteld: in een straal van tweehonderd meter rond het Spinhuis in Amsterdam had je twaalf koffiebars, met dezelfde softjazz-muziek en glutenvrije muffins. In die zin is er veel uniformiteit. Maar ja, het levert wel werk op. Ook voor lageropgeleiden.’

Bock: ‘Toerisme verandert ook het platteland. Ik heb zelf net een stuk van de camino gelopen. We kwamen in een dorp met vijfhonderd inwoners en zeven overnachtingsplaatsen. Ik overnachtte in een oude slagerij, die was opgekocht en werd gerund door mensen die van buiten waren gekomen. Ik ben betrokken bij een project in Spanje waar zo’n dorp zich afvraagt: hoe kunnen we er als gemeenschap meer van profiteren, maar hoe voorkomen we dat toeristen de boel overnemen? Het is een delicaat evenwicht.’

Rath: ‘De weerzin in de stad heeft ook iets hypocriets. Mensen hebben veel betaald voor hun huis, en willen het dan wel een beetje gezellig hebben. Dus geen bierboten. Dertig jaar geleden was de Zeedijk een heroïne-allee. Dat geklaag over nuttellawinkels zegt ook iets over mondige bewoners.’

Bock: ‘Dat mechanisme heb je in een dorp ook. Komen er mensen uit de stad wonen voor de rust, zijn ze verontwaardigd dat de school dichtgaat!’

Rath: ‘*Gentrifiers* hebben het liefste dat de gentrificatie stopt – meteen na hen. Ondertussen heeft de opkomst van internet een beweging uit de stad mogelijk gemaakt, vooral voor wie het zich kan veroorloven. We zien nu dat zelfs op een afgelegen eiland als Madeira een community expats neerstrijkt. Hoe verzin je het! De stad is niet meer voor iedereen *the place to be*. Zelfs niet meer voor de kosmopolitische elite.’

Ruimte wordt in Nederland een steeds beperkender dimensie. Hier raken stad en platteland elkaar: vanuit Drenthe wordt misprijzend

naar IJburg gekeken, waar GroenLinks stemmende Amsterdammers geen windmolens willen, die nu in groten getale in de Veenkoloniën verrijzen. Soms is het alsof maatschappelijke kosten wel erg worden afgewend op het buitengebied. Je hoort het ook terug in de protesten van boeren: laat Schiphol maar eens wat inkrimpen.

Bock: 'Steeds duidelijker wordt dat de regio heel hard nodig is. Energie, voedsel, woningbouw: het kan niet allemaal of helemaal niet in de Randstad. Elk deel van Nederland is inmiddels een "zus of zo"-valley. Aan de ene kant is dat een soort erkenning. De regiodeals (subsidie voor regionale economieën) zijn daar de beleidsmatige bevestiging van. Maar hoezo moeten regio's daarvoor een deal sluiten? Ondertussen wordt de kazerne in Assen weer met sluiting bedreigd. En windmolenparken en datacenters: die komen allemaal in de periferie. Er ligt een kans voor investeringen met meer bewustzijn van wederkerigheid: het moet van beide kanten komen.'

Boeren maken wel slim gebruik van dat sentiment: 'En wij zijn weer de klos.' Is dat besef in de stad wel doorgedrongen?

Rath: 'Als je er een paar dagen uit wilt, ga je naar de Veluwe of de Achterhoek. Maar er wordt ook wel vaak badinerend gedaan over de provincie.'

Bock: 'Ze kennen geen boeren, maar kopen wel regionale oerproducten bij de Marqt.'

In de boerenprotesten zit ook een dimensie van miskennen, die vaker opduikt in de regio.

Bock: 'Ik was betrokken bij een op bewoners gericht project als onderdeel van het Nationaal Programma Groningen: *Toukomst* (Gronings voor toekomst). Mensen konden subsidieaanvragen indienen. Daaruit sprak vaak een sterke verbondenheid met de regio en het

landschap. Er is een gevoel van miskenning, maar ook grote trots en een sterke regionale identiteit: het is niet geweldig en we worden niet gezien, maar we houden van Groningen en het Groningse landschap en willen dat het blijft zoals het is.'

Hoe staat het met de leefbaarheid in de stad?

Rath: 'Twintig jaar geleden was het hysterisch. Er zouden te veel moslims en te veel criminelen zijn – en voor een deel zou dat overlappen. Die geluiden zijn wel wat verstomd. Maar het is druk, het is intens, er is weinig ruimte om naar lucht te happen. Plus: in sommige buurten is de concentratie van armoede en ellende groot. In de jaren zestig zag je verpaupering en armoede, verlies van decorum. Ik weet niet hoeveel geld er is geïnvesteerd in prachtwijken. Er gebeurt wel wat. Er zijn veel nieuwe en gemoderniseerde woningen en opgeknapte winkelstraten. Maar die zijn voor gentrificeerders. Of daarmee de positie van Jan met de pet is verbeterd, valt zeer te bezien.'

Bock: 'Die problematiek zie je ook in kleinere steden buiten de Randstad. De dynamiek wordt versterkt doordat gemeenten steeds meer taken krijgen, maar veel te weinig geld ontvangen daarvoor. Ze hebben zo'n beetje alles gesloten wat al te sluiten valt. Er is enorme sociale problematiek, er moet juist in geïnvesteerd worden. Maar dan wordt het gemeentefonds herzien en blijken de grote steden plots beter af te zijn.'

Is de tegenstelling tussen stad en platteland dan scherper of minder scherp geworden?

Bock: 'Als je kijkt naar normen en waarden is die tegenstelling juist minder groot. Ik zat eens in het programma van Jort Kelder op de dag van de Pride. Hij wilde graag horen dat men op het platteland niks op heeft met homoseksuelen. Maar dat blijkt helemaal niet zo te zijn. Zulke culturele verschillen lopen veel meer langs de lijn van religie, niet langs die van geografie.'

Vroeger had je een sociologische traditie van het bestuderen van gemeenschappen. Komen sociologen nog wel genoeg buiten?

Bock: ‘Ik voel me wel aangesproken. Ik zit te veel achter een scherm. Ja, ik geef vaak praatjes in zaaltjes op het platteland. Maar ik kan niet zomaar een half jaar in Moddergat gaan zitten.’

Rath: ‘Ook in de koffiebarretjes kwam ik weinig sociologen tegen. Een promovendus bestudeert het opknappen van buurtpleinen. Maar de sociale wetenschappen zijn enorm verwetenschappelijkt en geïnternationaliseerd: het werk is theoretisch geavanceerd, we moeten publiceren in *journals*. Dat bevordert niet het doen van onderzoek met als vertrekpunt: Hoe ziet het leven van mevrouw Jansen eruit? En het bevordert ook niet de uitwisseling van kennis met burgers en bestuurders.’

Bock: ‘Dat ligt in Wageningen wel iets anders. Het onderzoek is veel meer praktijkgericht en toegepast, in de regio – al is dat ook vaak internationaal. “Impact maken” doet ertoe. Vroeger deden we aan ontwikkelingssamenwerking, nu in zekere zin nog steeds.’

En de kloof, bestaat die nu?

Bock: ‘Er zijn verschillen, er is ongelijkheid en er is verontwaardiging. Maar waar ik onrustig van word, is dat de periferie snel wordt weggezet als een streek van kneusjes. Het is geen woestenij. Het zijn verrekt mooie gebieden, met trotse bewoners, gebieden waar Nederland bovendien niet zonder kan.’

Rath: ‘Ik ben vanuit Rotterdam naar Woerden verhuisd. Driehonderd meter het huis uit loop ik tussen de kieviten. En tegelijkertijd ben ik in twaalf minuten in de grote stad Utrecht.’

Bock: ‘Waar zijn mensen het gelukkigst: volgens de Friezen in Friesland en volgens het CBS zijn de perifere regio’s heel tevreden – met uitzondering van Groningen. Teverdener dan de Randstad. Drenthe scoort heel hoog op brede welvaart. Daarbij speelt onder andere veiligheid een belangrijke rol en een plezierige, groene leefomgeving. Veel mensen

zoeken naar het beste van twee werelden. Begrippen als “brede welvaart” krijgen meer aandacht. Juist buiten de grote stad is de kwaliteit van leven het hoogst. Ik ontwaar wel een zekere herwaardering van het rurale.’

Dialogo: de staat en de rol van de sociologie

‘Er is geen cijfer dat zichzelf vertelt’

Met Monique Kremer, Frank van Tubergen en Mark van Ostaijen

JURRE VAN DEN BERG EN MARCEL HAM

Hoe staat de Nederlandse sociologie er eigenlijk voor, en vervult de discipline de verschillende academische en maatschappelijke rollen goed genoeg? We bespreken het met Monique Kremer, Frank van Tubergen en Mark van Ostaijen. ‘We kunnen de werkelijkheid tegenwoordig veel beter beschrijven.’

‘Anderen zijn ontevreden over de sociale wetenschappen, omdat zij zo bitter weinig invloed hebben op het maatschappelijk gebeuren. De juistheid van deze klacht moet toegegeven worden — het is een sociologisch probleem van de eerste rang: waarom hebben de natuurwetenschappen zoveel, en waarom de maatschappelijke wetenschappen zo weinig invloed? Een probleem, waarover wij in deze vereniging misschien ook nog wel eens van gedachten zullen wisselen.’

Deze woorden van W.A. Bonger, in 1936 geschreven in het artikel ter oprichting van de Nederlandsche Sociologische Vereeniging, blijken 86 jaar later van grote voorspellende waarde. ‘[...] nog wel eens van gedachten zullen wisselen?’ Er zijn weinig wetenschappelijke disciplines die zo bezig zijn met zichzelf, lijkt het weleens. Een vraag die daarbij steeds terugkeert, is: wat zijn de verschillende rollen van de sociologie, en hoe kwijt de discipline zich daarvan? Een eeuw academische verankering lijkt een natuurlijk moment daar toch nóg eens bij stil te staan.

Monique Kremer is behalve hoogleraar Actief Burgerschap voor- al directeur van de Adviesraad Migratie (ACVZ) en is daarmee re- presentant van de beleidssociologie. ‘Ik ben eigenlijk helemaal geen socioloog, maar een algemene sociaal wetenschapper’, biecht ze op. ‘Maar ik identificeer me wel als socioloog.’ Frank van Tubergen is opgeleid binnen het ICS en is hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, gespecialiseerd in migratie. Vorig jaar verscheen van hem de inleiding *Introduction to sociology*. In het Engels dus – waarover later meer. Bestuurssocioloog Mark van Ostaijen (Erasmus Universiteit Rotter- dam) is een pleitbezorger van de publieke sociologie. Een sociologie die zich roert in het maatschappelijk debat en tegenwicht biedt aan do- minante economische en psychologische frames. Hij nam het initiatief voor de – uiterst succesvolle – Nacht van de Sociologie en de Sociolo- gische Bril, de prijs voor het beste sociologische publieksboek.

De aftrap: hoe staat het er anno 2022, honderd jaar na Bongers benoe- ming, voor met de Nederlandse sociologie?

Monique Kremer: ‘Steeds beter, vind ik. En dan kijk ik vooral naar kwesties die nu in het maatschappelijk debat overheersen, zoals onge- lijkheid, inclusie en discriminatie. Dat is een indicatie dat sociologische thema’s meer aandacht krijgen. Mijn moeder gebruikt sociologische termen zoals “uitsluiting”. Dat lijkt me winst. Ik zie ook dat sociologen bij adviesraden meer in de melk te brokkelen hebben gekregen. Het CPB is minder heilig én sociologischer gaan denken. Ik heb weleens gevonden dat de sociologie met de rug naar de samenleving stond. Dat de zelfredzaamheidsgedachte zo dominant werd, was een nederlaag voor de sociologie. Ik denk dat de sociologie zich nu aan het herpak- ken is. Ik geloof in minder tellen en meer vertellen. Er moet ruimte zijn voor diversiteit in wetenschapsbeoefening.’

Mark van Ostaijen: ‘Ik onderschrijf je analyse voor een deel. Maar is het glas halfvol of halfleeg? “De sociologie” bestaat niet. Vraag socio- logen naar de staat van de sociologie en ik ervaar zelfgenoegzaamheid.

Die is deels terecht, daar waar het de academische sociologie betreft. Sociologen publiceren in deftige internationale tijdschriften, halen flinke beurzen binnen en bij visitatiecommissies gaan de duimen omhoog. Maar dat is de basis, het zou raar zijn als het daar al rammelt.’

‘Ja, er zijn wat meer studenten – maar dat zien we vanwege corona bij alle opleidingen. Laten we eerst maar eens kijken of dat doorzet. Daarvoor zagen we juist een extreme daling van het aantal eerstejaars – soms maar vier stuks! Een deel van de verklaring lijkt mij de veronachtzaming van de publieke rol. Als je minder zichtbaar bent in het publieke domein, zijn er ook minder scholieren van zeventien die denken: interessant, dat ga ik studeren.’

Is publieke sociologie in jouw visie dan vooral zichtbare sociologie, Mark?

Van Ostaijen: ‘Dat is er wel een aspect van, maar het is breder: adviesraden, planbureaus, het fluistercircuit rond politici – maar inderdaad ook het publieke debat, optreden in de media.’

In de academische sociologie wordt de maatschappelijke dimensie de laatste jaren toch weer belangrijker gevonden?

Van Ostaijen: ‘We hebben de mond vol van “valorisatie” en “impact”. Maar: wat betekent het concreet en welke prikkels zijn er? Nou, die zijn vrij dubieus. Nu heb ik toevallig een boek geschreven waarvan de maatschappelijke impact niet tegenviel, maar wetenschappelijk mag je blij zijn met een schouderklopje.’

Kremer: ‘Misschien identificeren we sociologie ook niet altijd als sociologie. Ik zie veel sociologische elementen in andere studies. Neem de studie van prinses Amalia: Politics, Psychology, Law and Economics. Zeggen dat je socioloog bent, is nog steeds niet erg sexy, maar ik heb wel de indruk dat sociologisch denken aan een opmars bezig is.’

Frank van Tubergen: ‘Als ik kijk naar mijn eigen onderzoekson-

derwerp, migratie, dan was de bestudering daarvan in de jaren zestig weinig empirisch. Er werd vooral gespeculeerd en te weinig onderbouwd met cijfers. Dat heeft de sociologie veel schade berokkend. Zet daar de moderne enquêtes van bijvoorbeeld het SCP tegenover en je weet: we kunnen de werkelijkheid tegenwoordig veel beter beschrijven. Hoe veranderen ontwikkelingen, kloppen theorieën wel? Data maken dat we misvattingen kunnen doorprikken. Ik vind dat een enorme vooruitgang.’

‘Onderzoeksmethoden zijn geavanceerder en meer divers geworden. En mijn overtuiging is: beter onderzoek leidt uiteindelijk tot meer impact. Daarbij denk ik ook aan de vaardigheden die we studenten kunnen meegeven om de vraagstukken van deze eeuw mee te onderzoeken. Dat vind ik een verborgen kant, want ze vinden massaal hun weg naar advies- en onderzoeksbureaus. Natuurlijk moeten er ook sociologen zijn die boeken schrijven voor een breder publiek. Maar mijn pleidooi is vooral: kijk naar wie wat goed doet. We zijn geen alleskunnners, we moeten mensen niet overvragen.’

Jouw onderwerp, Frank, is heel maatschappelijk relevant. Hoe komt dat tot uiting?

Van Tubergen: ‘We besteden in ons team juist veel aandacht aan valorisatie, aan het delen van onze kennis met de samenleving. Na elk wetenschappelijk stuk vragen we ons af: Is dit interessant voor een breder publiek? Hoe kunnen we ons verhaal vertellen, aan wie?’

‘Zelf geef ik lezingen, ik zit in adviescommissies bij ministeries, heb inzichten uit mijn studies de afgelopen jaren ook veelvuldig gedeeld in nationale en internationale media. Maar, ik hoef niet per se op tv. De polemische insteek die sommigen van mijn collega’s kiezen, past mij niet. Je beroep is wetenschapper. Dan moet je nadenken of wat je zegt een mening is, of op feiten is gestoeld. En vergeet niet: het kost ook gewoon tijd om je in het publieke debat te mengen.’

‘Ik pas mijn onderzoek aan op wat er speelt in de maatschappij.

Toen toenmalig minister Verdonk beweerde dat discriminatie niet meer bestond, was dat voor ons aanleiding om onderzoek te doen – dat het tegendeel bewees.’

Kremer: ‘Het doorprikken van mythes is een belangrijke, maar mischien ook wel de makkelijkste publieke taak. Daarnaast zie ik zieners, die vooruitkijken en nu al weten dat alles anders wordt. Dat vind ik zeker niet altijd even wetenschappelijk. Maar de lastigste rol is constructief zijn. Over migratie wordt heel veel onderzoek gedaan, maar het is lang niet altijd behulpzaam voor beleid.’

Van Tubergen: ‘En als het dat wel is, vindt het niet eenvoudig z’n weg. Onderzoek landt niet zomaar. Collega’s voerden experimenten uit met anoniem solliciteren in Den Haag en Utrecht. Daar is best wat mee gedaan, maar het was behoorlijk ingewikkeld en tijdrovend. Dat geldt ook voor de samenwerking met ministeries.’

‘Neem nu inburgeringscursussen. Daar gaan miljoenen in om, maar die zijn nooit geëvalueerd. Is het slim om twintig uur per week aan taal te besteden zonder te werken? We weten het niet. Ik heb geprobeerd het te gaan onderzoeken, maar ik loop tegen een muur op.’

Van Ostaïjen: ‘De assumptie – of de illusie – is ook te vaak dat kennis en expertise zichzelf vertellen. Maar, impact is wederkerig. Er wordt altijd teruggekaatst. En soms gebeurt er gewoon niks mee, daar moet je mee leren leven.’

Kremer: ‘Sommige perspectieven zijn ook wel heel dominant, terwijl andere worden genegeerd. Er is veel aandacht voor de ervaringen van migranten. Maar hoe is het als er migranten bij jou in de buurt komen wonen, hoe gaat dat op school of op de werkplek? Daar wordt veel minder onderzoek naar gedaan.’

Mark, Frank zegt: met beter onderzoek hebben we meer impact. Is de tegenstelling tussen academische en publieke sociologie geen valse tegenstelling?

Van Ostaïjen: ‘Ik zie wel degelijk een conflict. De sociologie is zich-

zelf echt als *science* gaan beschouwen. Er is eindeloos veel gekwantificeerd, als reactie op de aantijging dat sociologie vooral gewauwel was. Professioneel is dat een goede ontwikkeling, maar daarmee zijn we wel iets uit het oog verloren. Er is geen cijfer dat zichzelf vertelt. Door de verwetenschappelijking is de publieke taak veronachtzaamd en institutioneel gemarginaliseerd. Als jonge onderzoeker heb je geen enkele prikkel om je op de samenleving te richten.'

Van Tubergen: 'Ik kan niet voor alle afdelingen spreken, maar bij ons in Utrecht geldt dat echt niet. Het is niet zo dat we alleen *peer reviewed* publicaties zitten te tellen. Ook als je goed kunt lesgeven, kun je promotie maken.'

Van Ostaijen: 'Maar nog steeds wordt de taart aangesneden als de beurzen worden binnengehaald.'

Van Tubergen: 'Mijn collega Tanja van der Lippe heeft net de Simon Stevin-premie gekregen, de hoogste onderscheiding in de wetenschap voor kennisbenutting ten behoeve van de samenleving, voor haar onderzoek naar tijdsbesteding. Ze schreef een publieksboek (*Waar blijft mijn tijd?*) en werkt via een platform samen met bedrijven. Daar krijg je ook echt wel complimenten voor.'

Tijdens de coronapandemie konden we welhaast een commissie instellen van sociologen die pleitten voor het raadplegen van sociologische deskundigheid. Waarom was dat niet vanzelfsprekend?

Van Ostaijen: 'Als een verhaal niet gehoord wordt, moet je ook bij jezelf te rade gaan. Er mag wel wat meer professioneel elan komen. In crisistijd werd er niets aan sociologen gevraagd, nee. Maar: waar waren we daarvoor dan? Onderlinge rolverdeling, erkennen, waarderen – allemaal waar. Maar in impactprofielen maken we nog steeds onderscheid tussen onderzoek, onderwijs en impact. Alsof die zaken los van elkaar staan! Dit is mijn grootste fascinatie: dat er zo weinig reflectie is op de vraag wat het betekent om een publieke wetenschap te zijn. Er is ook weinig ondersteuning voor. Overal is een hele infrastructuur met

adviseurs opgetuigd voor beursaanvragen. Maar als ik een publieksboek wil schrijven, sta ik er alleen voor.'

Van Tubergen: 'Sinds een jaar of vijf hebben we een impactmanager op onze afdeling. Die onderhoudt relaties met bedrijven en ministeries, en zoekt ook naar verschillende uitingsvormen en toepassingen van onderzoek. Zelf heb ik net een leerboek geschreven, en daar heb ik zeven jaar over gedaan. Maar ik heb wel gemerkt dat mensen het enorm waarderen.'

Kreeg je daar tijd voor van je baas?

Van Tubergen: 'Nou, het moest wel gebeuren in verloren uurtjes. Ik kreeg er geen jaar vrij voor.'

Waarom schreef je het in het Engels?

Van Tubergen: 'Waarom niet? We zijn een internationale wetenschap. Onze bachelor is Nederlandstalig, maar studenten vinden het juist leuk om te lezen over andere landen. Internationalisering lijkt me een zegen. Als ideeën door een grotere gemeenschap getoetst worden, geeft dat de wetenschap een enorme boost.'

Kremer: 'Ik zie wel een keerzijde. Want waar leiden we sociologen toe op? We doen soms net alsof het allemaal wetenschappers worden, zoveel zijn we met theorie en statistische methoden in de weer. Maar dat is uiteindelijk misschien maar voor tien procent relevant. De rest heeft daar helemaal niks aan. Je wordt binnen opleidingen sociologie niet altijd opgeleid tot publieke professional. Ze schrijven vaak hun scriptie in het Engels, maar dan leer je niet hoe je effectief inbreekt in Nederlands beleid. Hetzelfde geldt voor de literatuur. Heel veel studenten krijgen als ze afgestudeerd zijn in hun werk als beleidsmedewerker te maken met de decentralisaties. Wat weten ze dan van de geschiedenis? De Swaans *Zorg en de staat* hebben ze nooit hoeven lezen. Er valt van alles op dat boek af te dingen, maar ik vind dat toch een gemis.'

Van Ostaijen: 'Precies. We moeten ons afvragen of we studenten nog wel toerusten om antwoorden te formuleren op Nederlandstalige vraagstukken.'

Van Tubergen: 'Zowel in de bachelor als in de master is bij ons de beleidsrichting verreweg het meest populair. Daarin is echt heel veel aandacht voor de beleidspraktijk.'

Veel promovendi komen uit het buitenland. Hoe werkt dat door in het onderwijs?

Van Ostaijen: 'Dat schuurt. Net als de verengelsing. Heel veel studenten willen gewoon beleidsadviseur in, zeg, Lansingerland worden. Daarvoor moet je goed Nederlands kunnen lezen en schrijven. Maar de bachelor heet Management of International Social Challenges. Ook ik moet mijn inleiding sociologie in het Engels gaan geven met ingang van dit jaar, want er zitten veel internationale studenten tussen. Maar het Nederlandse stikstofprobleem of de Wmo, daar heeft iemand uit Kenia minder mee, dus dat pas ik aan. Juist in dit licht vind ik de zelfgenoegzaamheid echt stuitend. Noem mij vijf sociologen die de afgelopen twee jaar het publieke debat hebben gedomineerd.'

Van Tubergen: 'Wat is daar precies zo stuitend aan?'

Van Ostaijen: 'Dat wij ons als sociologen niet of nauwelijks verhouden tot maatschappelijke vraagstukken in dit land.'

Kremer: 'Ik weet het niet. Neem het SCP. Dat heeft echt veel meer invloed gekregen en daar zie ik heel veel sociologie bedreven worden.'

Van Ostaijen: 'Nou, daar denken ze bij het SCP zelf heel anders over...'

Kremer: 'Maar bij het opbrengen van een thema als ongelijkheid heeft het SCP echt een belangrijke rol gespeeld, bijvoorbeeld door het werk van Cok Vrooman. En vanuit de universiteit geldt dat voor onderwijsongelijkheid door Herman van de Werfhorst.'

Van Ostaijen: 'Dat je zei dat je moeder sociologische termen gebruikt, vind ik wel charmant hoor. Maar het is tegelijkertijd een uiting

van de trivialisering van de sociologie. Ik weet niet of we daar blij van moeten worden.'

Van Tubergen: 'Maar Mark, wat heb je nu precies voor ogen? Een soort Beatrice de Graaf, een Robbert Dijkgraaf van de sociologie?'

Van Ostaijen: 'Dat zijn enkel personificaties van het concept van een publieke wetenschap. Zulke boegbeelden heb je inderdaad nodig. Maar het gaat mij vooral om bredere, institutionele reflectie, structuren en initiatieven. Die worden niet meteen met applaus verwelkomd.'

Van Tubergen: 'We moeten niet vergeten dat sociologie maar een kleine discipline is.'

Zoveel filosofen zie ik ook niet aan tafel bij talkshows. In een sterk geïndividualiseerde samenleving is er bovendien meer ruimte voor meer individualistische concepten van het "zus en zo"-brein. Zo denken mensen tegenwoordig graag.'

Van Ostaijen: 'Maar hoe komt het dat zoveel mensen zo denken? Je kan daar schouderophalend aan voorbijgaan of je er sociologisch over verwonderen.'

Kremer: 'Misschien is het wel winst dat ze in die studie van Amalia ook iets aan sociologie doen.'

Van Tubergen: 'Je moet je discipline koesteren en als perspectief inbrengen. In deze tijd werk je nu eenmaal samen. De tijd van "het is zo want ik beweer dat" is allang voorbij.'

Van Ostaijen: 'Maar koesteren we die discipline wel? Wat is een socioloog, wat kan die en wat doet die? Als wij die vragen hier al niet scherp hebben, wat moet de rest van de samenleving er dan wel niet van denken?'

Kremer: 'We hebben ook kansen laten liggen. Neem de schaduwzijden van flexibel werk. Daar heeft echt wel een socioloog naar gekeken. Maar die treden daar blijkbaar niet snel mee naar buiten als autoriteit. We zijn soms niet assertief genoeg. En laten we vooral beginnen met het aantrekkelijker maken van het vak maatschappijleer op de middelbare school. Ik heb laatst zo'n lesboek doorgebladerd: doodsaai! Allemaal vreselijk wetenschappelijk. Terwijl het zo'n makkelijk vak is om

te geven, zou je denken. Je kunt de krant openslaan – of *NOS Stories* bekijken – en het dient zich aan. Corona, de boeren, welvaartsverlies; er is een enorm momentum.’

Epiloog

Sociologie in een zeewaardige kist

GODFRIED ENGBERSEN

De geboorteakte van de Nederlandse sociologie is door de NSV gemakshalve vastgesteld op 12 juni 1922. Dat was de dag dat Willem Bongers zijn openbare rede hield aan de Universiteit van Amsterdam als hoogleraar in de criminologie en de sociologie. Dat biedt houvast om een feestje te vieren. Maar het zou onjuist zijn om te suggereren dat pas toen een sociologisch perspectief zijn intrede deed in de Nederlandse wetenschapsbeoefening. In de inleiding van deze bundel is gememoreerd dat Bongers zelf verwees naar de *Inleiding tot de wetenschap der Zamenleving* (1860) van de hand van Jeronimo de Bosch Kemper. Andere auteurs zoals Randall Collins en Michael Makowski (2005) en Johan Heilbron (1990) situeren *'the discovery of society'* al in de achttiende eeuw, terwijl Laeyendecker (1981) in zijn geschiedenis van de sociologie het einde van de bloeitijd van de middeleeuwen als vertrekpunt neemt. Veel namen die in het werk van deze vier auteurs voorkomen, hadden voordat Bongers zijn rede uitsprak al een plekje gekregen in het oeuvre van Nederlandse wetenschappers.

Een enkeling vindt overigens dat het gepaster is om de geboorte van de Nederlandse sociologie later te laten plaatsvinden. Zo is Ganzeboom (2022) van mening dat de echte sociologische traditie pas aanvangt bij het werk van Steinmetz die, anders dan Bongers, zijn data niet louter gebruikt ter illustratie van het eigen gelijk, maar als systematische toetsing van wetenschappelijke redeneringen.

De stand van de hedendaagse sociologie

Maar goed. Laten we aannemen dat het Nederlands sociologisch bedrijf in ieder geval zo'n honderd jaar bestaat. Wat kunnen we dan aan de hand van de twintig bijdragen in deze bundel zeggen over stand en status van de hedendaagse sociologie? Na een noodzakelijke disclaimer dat de nodige theoretische en methodische innovaties die de afgelopen honderd jaar plaatsvonden in de Nederlandse sociologie niet in deze bundel staan, zouden we ons aan een denkexperiment kunnen wagen dat de antropoloog André Köbben ooit formuleerde met betrekking tot het tijdschrift de *Sociologische Gids*: 'Stel nu eens dat onze samenleving verdween, bijvoorbeeld omdat de dijken breken, en dat vorsers uit een ander werelddeel na vijftig jaar alleen alle jaargangen van de *Sociologische Gids* zouden terugvinden, in een zeewaardige kist ronddobberend op de golven. Welk beeld zouden ze dan krijgen van onze maatschappij?'¹ Het directe en harde antwoord van Köbben op zijn eigen vraag was: 'Een mens huivert ervan.' Maar welk beeld zouden vorsers van een ander werelddeel krijgen van onze maatschappij en van de sociologie als discipline – ik breid de vraag wat uit – als Nederland door de zeespiegelstijging in de golven opgaat en zij na honderd jaar deze bundel over de raadsels van de samenleving zullen opvissen?

Het antwoord op die vraag is niet zo simpel, omdat de sociologie gevoed wordt door drie wetenschappelijke oriëntaties (Smelser 1997). Ten eerste door een 'sciëntistische' oriëntatie die gekenmerkt wordt door een natuurwetenschappelijke wijze van onderzoek doen. Idealiter gaat het om het ontwikkelen van theoretische stelsels over wetenschap-sinterne vragen die op systematische wijze empirisch worden getoetst, veelal via geavanceerd kwantitatief onderzoek. Ten tweede door een

1 Eind jaren zeventig heb ik Köbben dit denkexperiment ooit horen vertellen in een lezing bij de studentenvereniging Catena in Leiden. Later kwam ik het tegen in een publicatie van Martje Breedts Bruyn en Emma Brunt (1980). Zij gebruikten dit denkexperiment om een pleidooi te houden voor de waarde van het journalistieke perspectief.

‘humanistische’ oriëntatie die aansluit bij de meer interpretatieve geesteswetenschappen (filosofie en geschiedenis), en die ook een activistische of hervormingsagenda kent om sociale problemen op te lossen en sociale ongelijkheden te verminderen. Binnen deze oriëntatie vindt kritische reflectie plaats op de veronderstellingen van dominante theorievorming zoals die wordt toegepast binnen de scientistische traditie. En ten derde wordt de sociologie gevoed door een ‘artistieke’ oriëntatie die zowel betrekking heeft op de maatschappelijke toepassing van wetenschap, via contract- en beleidsonderzoek, als op de schoonheid en het literaire karakter van wetenschap (Nisbet 1976). Publieke sociologie sluit vooral bij deze traditie aan.

Nu terug naar de vraag. Ik vermoed dat vorsers die met een scientistische, natuurwetenschappelijke blik kijken wellicht nog kritisch zijn over de contextgebondenheid van kennis en over de pluraliteit van theoretische perspectieven, maar ook onder de indruk zijn van de kwaliteit van het werk van de Nederlandse sociologie. Sociologie is een professionele discipline geworden die rigoureus en analytisch te werk gaat met behulp van theorie, geavanceerde methoden en indrukwekkende databestanden (Raub, De Graaf & Gërxhani 2022). De vorser zal zien dat Nederlandse sociologen een meer dan volwaardige plaats hebben veroverd in de internationale tijdschriften, dat zij in staat zijn langlopende trends in kaart te brengen, zoals de veranderende betekenis van werk, processen van individualisering, secularisering en digitalisering. Maar ook de inhaalslag van vrouwen op de arbeidsmarkt, veranderingen in migratiepatronen, de vorming van nieuwe sociaal-culturele scheidslijnen en de vergrijzing. De vorser zal ook zien dat onze auteurs onjuiste opvattingen over de samenleving weten te corrigeren, zoals over de vermeende autoritaire terugslag onder jongeren.

De vorser uit een humanistische traditie zal wellicht wat moppen over de geringere aanwezigheid daarvan, maar zal moeten erkennen dat historisch, interpretatief en narratief onderzoek wordt gewaardeerd en gehonoreerd, dat kritische reflectie op gangbare wetenschappelijke en beleidsclassificaties plaatsvindt, bijvoorbeeld in het integratie-,

identiteits- en transgenderonderzoek (vergelijk met Brubaker 2016), en dat de activistische en hervormingsagenda niet weg te denken is. Veel onderzoekers vragen aandacht voor de achtergestelde positie van sociale groepen, wijzen op de bedoelde en onbedoelde gevolgen van beleid en kennis, en schetsen richtingen voor emancipatoir beleid.

Een vorser uit de artistieke traditie zal ongetwijfeld bedenkingen hebben over de kwaliteit van penvoering van sommige sociologen en onderkennen dat verregaande idealen van de beleidssociologie niet zijn waargemaakt. Beleidssociologen hebben niet aan de basis gestaan van de Nederlandse verzorgingsstaat en zijn niet de sociale ingenieurs gebleken die de maatschappij naar een ideaalbeeld konden vormgeven. Maar die laatste verwachting is dan ook gebaseerd op een zeer naïeve conceptie van de relatie tussen wetenschap en praktijk. De vorser zal wel lezen dat sociologische inzichten een belangrijke plek hebben verworven bij vooraanstaande buitenuniversitaire kennisinstellingen (waaronder de Onderwijsraad, het SCP en de WRR) en dat sociologen een belangrijke rol spelen bij de verwetenschappelijking van beleid op een veelheid van terreinen van rechtsstaat en verzorgingsstaat.

Maar de drie vorsers zal het ook niet ontgaan dat er serieuze zelfkritiek is en dat er melding gemaakt wordt van kennislacunes, bijvoorbeeld in het effectief bestrijden van onderwijsachterstanden, in het vormgeven van institutionele veerkracht in tijden van pandemieën, en in het begrijpen van de rol van big tech-platforms. Ook pleit men voor het ontwikkelen van transdisciplinaire kennis over duurzaamheidsvraagstukken, voor meer inzicht in regionale ontwikkelingen buiten de Randstad, en voor cultuursociologische studies naar hedendaagse vormen van postchristelijke spiritualiteit.

Ook zal het de vorsers niet ontgaan dat sommige sociologen pleiten voor een sterkere sociologische stem in het publieke forum. Dat laatste brengt met zich mee dat ook in de eigen taal moet worden geschreven en gesproken, en dat een precieze en systematische analyse van Nederlandse instituties van groot belang blijft en niet verloren moet gaan in

het globale internationale vergelijkende onderzoek. Hoe belangrijk een publieke sociologie is, blijkt ook uit de top-10 van sociologische publicatieboeken die in deze bundel staat. Deze studies hebben bijgedragen aan het zelfbegrip van burgers over problemen van het samenleven en de dynamiek van maatschappelijke processen.

Anders dan Köbben denk ik niet dat de vorsers zullen huiveren. Köbben kwam overigens tot zijn antwoord omdat hij van mening was dat 'levensecht onderzoek' – vergelijk met de humanistische traditie – naar contemporaine maatschappelijke vraagstukken in het gedrang zou zijn gekomen door steriel en oppervlakkig kwantitatief correlatieonderzoek. Dat oppervlakkige onderzoek is er overigens nog steeds, maar ook de andere oriëntaties kennen hun oppervlakkige producten. Een goede algemene waarnemer zal overigens soms moeite hebben om de verschillende scheidslijnen te onderkennen. Sommige onderzoekers en onderzoeksgroepen kennen een geringe methodologische eenkennigheid, combineren kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden, en maken gebruik van uiteenlopende soorten data. Ook kennen zij een meervoudige publicatiestrategie waarbij internationale publicaties in professionele tijdschriften worden gecombineerd met Nederlandstalige publicaties voor een breder publiek.

Waarnemer van Mars

Deze laatste waarneming brengt mij bij een tweede denkexperiment, dat is verricht door de socioloog en historicus Immanuel Wallerstein (2004) en is beschreven in zijn essay *Anthropology, Sociology, and Other Dubious Discipline*. Hij was ooit voorzitter van een commissie die zich bezighield met de herstructurering en herprofilering van de maatschappijwetenschappen. Deze commissie schreef het bekende rapport *Open the Social Sciences* (Wallerstein 1996), waarin op basis van een historische analyse de maatschappijwetenschappen langs drie lijnen werden geïnclassificeerd. In de kernachtige samenvatting van Wallerstein (2004, p. 170): *'The past (history) versus the present (economics, political science, and sociology): the West (the previous four disciplines) and*

the rest (anthropology and Oriental studies); and the structuring of the nomothetic Western present around the liberal distinction of the market (economics), the state (political science), and civil society (sociology).' In de bespreking van de diverse disciplines werpt Wallerstein de vraag op of een waarnemer van Mars zich niet zou afvragen of de aard van de verschillen tussen de disciplines nu werkelijk zoveel drukte waard is. Daarop introduceert hij het Don Quichot-achtige idee om alle disciplines samen te voegen in één nieuwe faculteit 'Historische Sociale Wetenschappen'. Wat zou er dan gebeuren?

Het eerste wat volgens Wallerstein zou geschieden, is dat er direct weer nieuwe onderverdelingen en subfaculteiten zouden ontstaan. Maar hoe zouden die groepen eruitzien? Volgens Wallerstein zouden er drie kampen ontstaan. Ten eerste een klassiek kamp van onderzoekers die op zoek zijn naar algemene patronen van gedrag, en daarvoor gebruikmaken van (quasi-)experimentele onderzoekdesigns en rekenen met grote databestanden. Methodologisch individualisme is daarbij populair. In dit kamp vinden we vooral economen en politologen, maar ook sociologen en geografen. Er zou een tweede kamp ontstaan gekenmerkt door een 'idiographic tradition', waarin veel meer aandacht is voor verschillen in plaats van algemene patronen, en waarin kwalitatieve veldmethoden en tekstanalyses de voorkeur hebben. Antropologen en historici voelen zich thuis in dit kamp, maar in toenemende mate ook sociologen. En er zou een derde kamp komen van onderzoekers die niet schuwen 'to construct great narratives' om complexe fenomenen te duiden. Zij zijn eclectisch wat betreft theorieën en methodegebruik en gaan graag in de dialoog met enerzijds filosofen en anderzijds politieke wetenschappers op het gebied van internationale relaties. In dit kamp vinden we onderzoekers vanuit alle maatschappijwetenschappen. De drie kampen zijn deels te verbinden met de geschetste intellectuele oriëntaties, al heeft Wallerstein weinig oog voor praktijken van toegepaste en publieke wetenschapsuitoefening.

Stel nu dat dat we vanuit eenzelfde Don Quichot-achtige idee alle Nederlandse sociologieafdelingen zouden samenvoegen in één 'Fa-

culteit van de Sociologie'? Wat zou er dan gebeuren? Ik vermoed dat er aan het einde van de dag toch weer onderverdelingen ontstaan die aansluiten bij de kampen van Wallerstein en de drie geschetste intellectuele oriëntaties. Hoewel sommige auteurs het ons lastig maken, is het mogelijk om veel van hen onder te brengen in de verschillende kampen en tradities. En wat Wallerstein zelf betreft: hij zegt het niet hardop, maar het is duidelijk dat hij voor zichzelf een plek heeft gereserveerd in het derde kamp. Uit het denkexperiment kan ook worden afgeleid dat de toekomst van de sociologie er niet een is van superdiversiteit. Het huis van de sociologie heeft diverse kamers, maar is niet onbegrensd. Dat blijkt tevens uit de goede inleidingen in de sociologie geschreven door Nederlandse en Vlaamse sociologen, en uit de internationale handboeken. Er is een fundament aan kennis en kennisleidende vragen die de discipline vormen. Wel zal de theoretische en methodische diversiteit altijd aanleiding geven tot interne twisten, maar het gaat er vooral om die diversiteit productief te maken (vergelijk met Verkenningcommissie Sociologie 2006). Sociologie is een volwaardige discipline geworden waarvan haar beoefenaren vol zelfvertrouwen ook vruchtbare samenwerkingen aangaan met een veelheid van andere relevante disciplines waarvan een deel is voortgekomen uit de sociologie.

De sociologische stem moet sterker klinken

Op het moment dat deze bundel verschijnt, zien we dat het aantal sociologiestudenten weer toeneemt. Niettemin blijft sociologie in omvang een bescheiden studierichting in vergelijking met studierichtingen als psychologie of met meer algemene sociale wetenschappen. Maar de groei in studentenaantallen stemt optimistisch. Wat minder optimistisch stemt, is dat de stem van de sociologie in het publieke en politieke debat zwakker klinkt. Dat is ooit anders geweest. De gouden jaren van de Nederlandse publieke sociologie waren de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw (zie ook De Haan 2004). In die periode schreef Kees Schuyt aan de vooravond van de algemene beschou-

wingen in de Volkskrant paginagrote stukken over ‘de miljoenennota als sociaal document’, De Swaan en Van Doorn schreven spraakmakende columns en mini-essays in NRC Handelsblad en Paul Schnabel startte in 1984 met zijn proefschriftenrubriek in de wetenschapsbijlage van de NRC. Veel van de proefschriften die hij besprak, hadden een sociologische signatuur, al behandelde hij ook psychologische, medische, juridische en (kunst)historische proefschriften. Uiteindelijk zou Schnabel meer dan driehonderd proefschriften bespreken. Ook voor veel andere sociologen, waaronder Brinkgreve, Withuis en Zijdeveld, waren publieke podia voor handen.

Dat is minder geworden. Persoonlijk getinte columns hebben nu de voorkeur boven columns waarin allerindividueelste expressies van allerindividueelste emoties en identiteiten juist worden herleid tot institutionele verbanden. En als we nu een goede boekhandel of een universiteitsboekhandel betreden, zien we dat de kast met sociologische werken nog maar één plankje is geworden of geheel is verdwenen.

De NSV ijvert sterk om de publieke sociologie te versterken (Duyvendak, Glebbeek & Winkels 2013), in de sociologische wetenschap dat de populariteit van studies die op een individueel mensbeeld zijn gebaseerd, aansluit bij het huidige geïndividualiseerde, neoliberale tijdsgewricht. Belangrijk is de website Sociale Vraagstukken (www.socialevraagstukken.nl), die mede wordt gesponsord door alle afdelingen Sociologie. Met honderdduizend bezoekers per maand is de publiekswaarsite van groot belang voor de verspreiding van sociologische kennis. Het ontsluit actuele sociologische kennis en inzichten voor scholen in het voortgezet onderwijs, beleidsmakers, professionals en het brede publiek. Andere activiteiten waarin socialevraagstukken.nl een initiërende rol speelt, zijn de Nacht van de Sociologie in Rotterdam en de Prijs voor Publieke Sociologie. Daarnaast is er al jarenlang een succesvolle Nacht van de Sociologie in Groningen. Het is van belang om deze activiteiten voort te zetten, want de geschiedenis van de sociologie laat zien dat de sociologie naast een waarheidszoekende

functie ook een interpreterende en adviserende functie heeft voor de eigen samenleving.² En daarbij hebben we de overtuiging dat veel grote maatschappelijke vraagstukken, waaronder de omgang met de natuur, conflict en geweld, pandemieën, institutioneel racisme, internationale migratie en ongelijkheidsthema's, ook gebaat zijn bij een sociologische analyse.

Een terugkerende vraag die door Arie Glebbeek in deze bundel is opgeworpen, betreft die naar het beroepsprofiel. Sociologen kennen geen sterk beroepsprofiel en een sterke beroepsidentiteit zoals medici, psychologen, pedagogen of juristen. De Verkenningcommissie Sociologie (2006, p. 110) formuleerde het ooit kort en bondig: 'De sociologie kent geen eigen professie en geen eigen clientèle.' Ik denk dat het ook in de toekomst zo zal blijven. Maar de sociologie heeft de samenleving wel iets anders te bieden, namelijk het vermogen om de raadsels van de samenleving te duiden en te verhelderen. De kracht van de sociologie is daarbij om een relatie te leggen tussen individuele gedragingen en macrofenomenen. Sommige sociologen spreken van de 'micro-macro link' en analyseren hoe macrofenomenen invloed hebben op het gedrag van mensen, alsmede de manieren waarop de aggregatie van individuele gedragingen tot specifieke macro-uitkomsten leidt. Anderen analyseren de manieren waarop mensen in hun onderlinge bindingen sociale constellaties en maatschappelijke instituties vormen. Voor het blootleggen van de sociale mechanismen die macrofenomenen verklaren, is sociologische verbeeldingskracht nodig. De wil om iets uit te zoeken, het vermogen om zich – ook over alledaagse problemen – te verbazen, en de kunst om gecompliceerde maatschappelijke verschijnselen systematisch te onderzoeken en creatief te verklaren, zijn belangrijke kwaliteiten van de Nederlandse sociologie. Dat geeft vertrouwen in de toekomst.

2 Deze oriëntatie sluit aan bij een lange traditie in de sociologie. Van het werk van Marx, Weber en Durkheim, tot het Bureau of Applied Social Research aan Columbia University (Lazersfeld & Merton), het werk van Coleman over onderwijsongelijkheid, tot het meer moderne werk van Bourdieu, Coleman, Goldthorpe en vele anderen (zie Engbersen 2013).

Literatuur

- Bosch Kemper, J. de (1860). *Inleiding tot de wetenschap der Zamenleving*. Müller.
- Breedt Bruyn, M., & Brunt, E. (1980). Over boedelscheiding en hertrouwen. *Sociodrome*, 5, 5-6.
- Brubaker, R. (2016). *Trans. Gender and Race in an Age of Unsettled Identities*. Princeton University Press.
- Collins, R., & Makowski, M. (2005) [1972]. *The Discovery of Society*. McGraw-Hill.
- Duyvendak, J. W., Glebbeek, A. & Winkels, J. (2013). Een sociologie die ertoe doet: wetenschappelijk en maatschappelijk. *Sociologie*, (9)2, 219-222.
- Engbersen, G. (2013). Balans in de sociologie. *Sociologie*, (9)2, 209-219.
- Ganzeboom, H. (2022). De Nederlandse sociologie begint bij ('t) Steinmetz. *Mens & Maatschappij*, 97(3), 295-298.
- Haan J. de (red.) (2004). *De socioloog als columnist*. SISWO/NSV.
- Heilbron, J. (1990). *Het ontstaan van de sociologie*. Prometheus.
- Laeyendecker, L. (1981). *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding in de geschiedenis van de sociologie*. Boom.
- Nisbet, R. (1976). *Sociology as an Art Form*. Oxford University Press.
- Raub, W., Graaf, N. D. de & Gërkhani, K. (2022). Rigorous Sociology. In Gërkhani, K., Graaf, N.D. de & Raub, W. (eds.), *Handbook of Sociological Science: Contributions to Rigorous Sociology* (p. 2-19). Edward Elgar Publishing.
- Smelser, N. J. (1997). *Problematics of Sociology. The Georg Simmel Lectures 1995*. University of California Press.
- Verkenningcommissie Sociologie (2006). *Samenleven en samenwerken. Een toekomst voor de Nederlandse sociologie*. KNAW.
- Wallerstein, I. (1996). *Open the Social sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford University Press.
- Wallerstein, I. (2004). *Anthropology, Sociology and Other Dubious*

Disciplines. In Wallerstein, I., *The Uncertainties of Knowledge* (p. 166-190). Temple University Press.